

DƏRSLİK

ÜMUMİ TARİX

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYIHƏ

LAYIHO

PƏRVİZ AĞALAROV
NİYAMƏDDİN QULİYEV
ELŞƏN QASIMOV
ELNUR HÜSEYNOV

Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün

ÜMUMİ TARİX

fənni üzrə

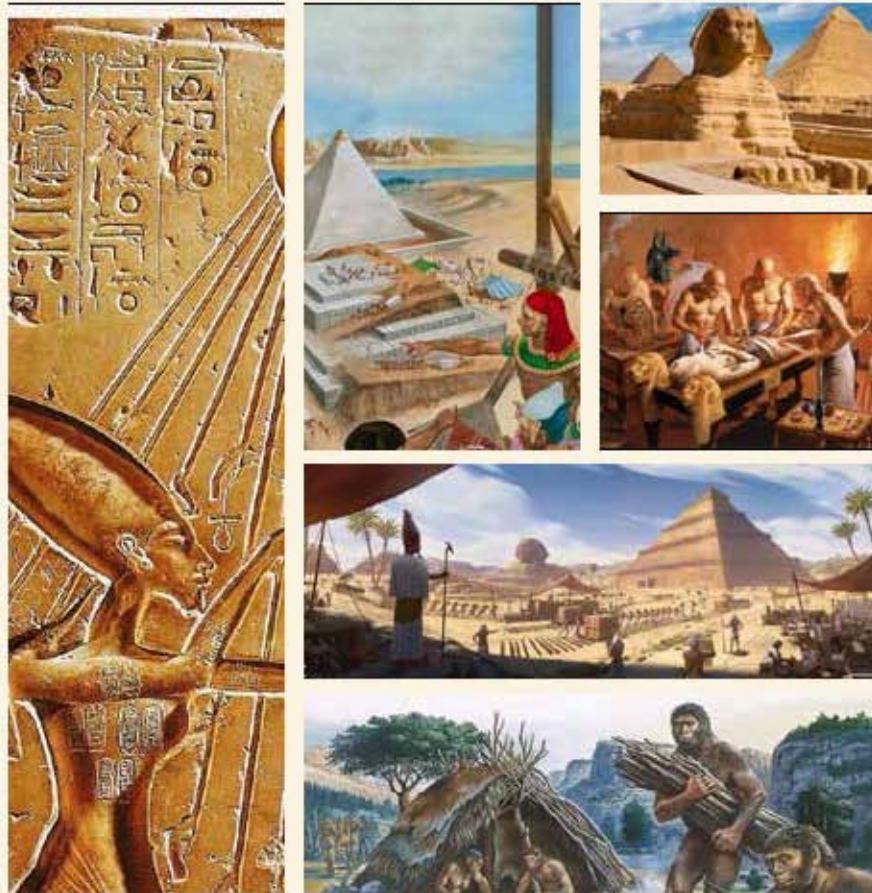
DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və **derslik@edu.gov.az**
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

LAYIHƏ

Mündəricat

1	Tarixdə il hesabı	6
2	İbtidai icma quruluşu	10

Qədim Şərq sivilizasiyaları

3	Ehramlar ölkəsi	20
4	Şumerdən başlanan tarix	30
5	İkiçayarasının digər dövlətləri	40
6	Midiya, Əhəməni	50
7	Ərsaklar ölkəsi	58
8	Tanının döyüşçüləri. Qədim Türklər	64
9	Böyük İpək yolunun başlandığı ölkə	78
10	Şahmatın vətəni	88

Şərti işarələr

Sual

Tapşırıq

Araşdırma

Video

Qədim Qərb sivilizasiyaları

- 11 Avropa mədəniyyətinin beşiyi 94
- 12 İlk Respublika yaradanlar 114

Dərslərdəki **QR kodlara** müraciət edərək mövzu ilə əlaqədar daha çox maraqlı məlumat əldə edə bilərsiniz.

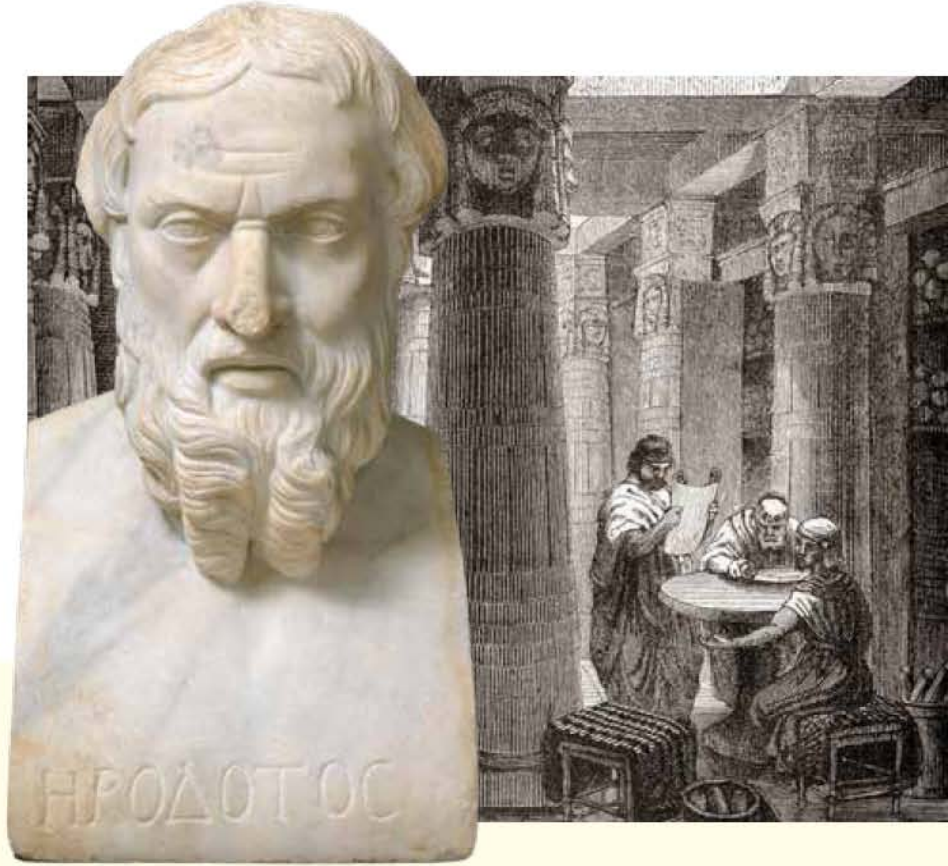
TARİXDƏ İL HESABI

Tarixi dövrlər, mənbələr, arxeologiya, epigrafiya, xronologiya, il, milad, hicri, minillik, əsr, rüb

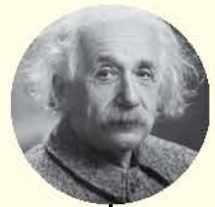
Insan cəmiyyətinin tarixi, bir qayda olaraq, dörd dövrə bölünür: Qədim dünya, Orta əsrlər, Yeni və Ən Yeni (Müasir) tarix. Bu tarixi dövrlərə uyğun olaraq bəşər cəmiyyəti aşağıdakı inkişaf mərhələlərindən keçmişdir: ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm.

Sizcə, tarixi dövrləşmənin əhəmiyyəti nədir?

Tarixi dövrlər

QƏDİM DÖVR		ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜ	YENİ DÖVR	ƏN YENİ DÖVR
İbtidai icma quruluşu	Quldarlıq quruluşu	Feodalizm quruluşu	Kapitalizm quruluşu	

Qədim dünya tarixi ən uzaq keçmişdə yaşamış insanların həyatından bəhs edir. Qədim dünya tarixi ümumdünya tarixinin bir hissəsidir.

Mənbələr

Yer üzərində yaşamış insanlar öz hayat tərzləri ilə bağlı tarixdə izlər qoymuşlar. Keçmişə aid olan maddi mənbələr (əşyalar), yazılı qaynaqlar tarixi öyrənməyə imkan verir. **Maddi** mənbələr, əsasən, yaşayış yerlərindən və qəbir abidələrindən əldə edilir. Maddi mənbələr əsasında insanların həyatını öyrənən elm **arxeologiya** (yunanca "arxayos" – qədim, "loqos" – elm deməkdir) adlanır.

Əşyalar üzərindəki qədim yazıları **epiqrafika** (yunanca "epiqraf" – yazı sözündəndir) elmi öyrənir. Tarixdə ən qədim yazılı mənbə e.ə. IV minilliyin ikinci yarısına aiddir.

Hadisələrin ardıcıl öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixdə baş vermiş hadisələri ardıcılıqla öyrənən elmə **xronologiya** (yunanca "xronos" – zaman sözündəndir) deyilir.

Yaxın keçmişə dair tarixi həm də audiovizual və rəqəmsal mənbələr əsasında da öyrənirik.

Mənbələrin tarixi öyrənmək baxımından nə kimi əhəmiyyəti vardır?

Qədimdə vaxtın hesablanması

Qədim əkinçilər vaxtı bir məhsul yığımından o biri məhsul yığımına qədər keçən müddətə görə hesablayırdılar. Beləliklə, vaxtı illərə görə hesablamaq qaydası yaranırdı.

Əlamətə dair hadisənin baş verdiyi ili birinci il adlandırırdılar. Məsələn, romalılar vaxtı Roma şəhərinin salınmasından, yunanlar isə ilk olimpiya oyunlarının keçirildiyi ildən hesablayırdılar. Müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı hadisələrə görə ilin hesablanması münasib deyildi.

Sizcə, vaxtın hesablanması nə üçün vacib idi?

Misir sərdabəsindən tapıntı

Arxeoloqlar qazıntıda

E.ə. III minilliyə aid epiqrafik yazı

Miladi və hicri təqvimləri

Bizim bu gün təqvimdə istifadə etdiyimiz tarix İsa peyğəmbərin doğum günündən başlayır. Bu hadisəyə "milad" (anadan olma) deyilir. Birinci ildən əvvəl olan hadisələrdən danışarkən "eradan əvvəl" (e.ə.), yaxud "miladdan əvvəl" ifadəsi işlədilir.

Qədim misirlilər Günəş ili hesablanmasına əsaslanan təqvim yaratmışdılar. Romada Yuli Sezarın göstərişi ilə bu təqvim

daha da təkmilləşdirilmişdi. Miladi təqvimdə il 365 gün 6 saatdır. Hər dörd ildən bir il bir gün uzanır. Dünya xalqlarının əksəriyyəti bu təqvimdən istifadə edir.

Müsəlman ölkələrinin bəzilərində isə hicri tarixindən istifadə olunur. Bu təqvimin başlanğıcı Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə "hicrəti", yəni köç etməsi ilə bağlıdır.

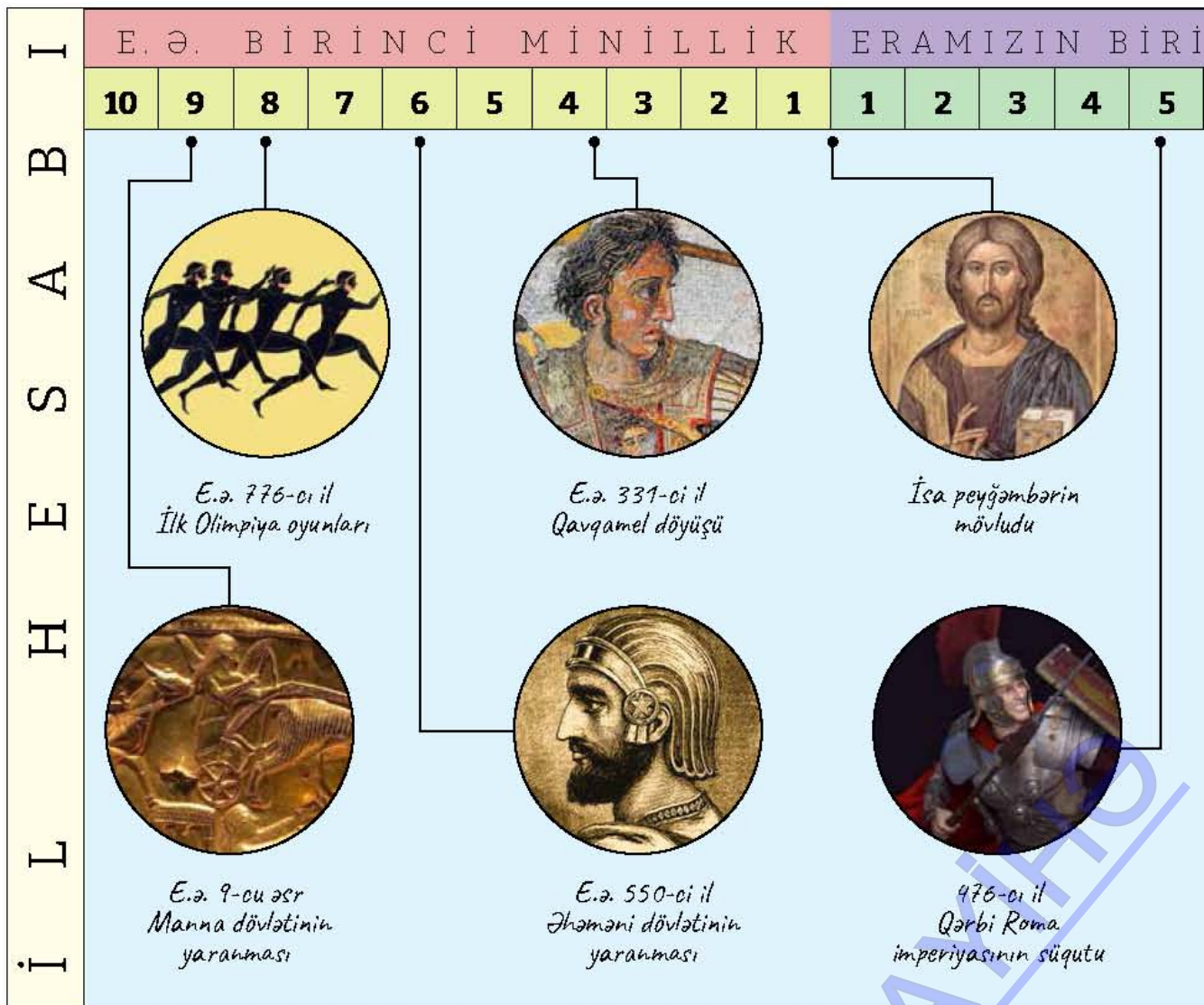
Bu hadisə miladi təqviminin 622-ci ilində baş vermişdir. Hicri təqvimi ay ilə əsaslanır və miladi təqvimindən 11 gün qısadır.

Miladdan əvvəlki illərlə miladdan sonrakı illərin zaman oxunda düzülüş fərqi nədədir?

Miladi və hicri təqvimlərini müqayisə edin.

Qədim Misirdə Günəş saatının təsviri

Zaman vahidləri

Tarixi hadisələri ifadə etmək üçün gün, ay, il, əsr kimi müxtəlif zaman ölçülərindən istifadə olunur. Minilliklər, yüzilliklər, rüblər zamanı əks etdirir. Tarixdə 1000, 100, 50, 25 illik hesablamalardan istifadə olunur. 100 il 1 əsrə, 50 il yarı əsrə, 25 il isə 1 rübə bərabərdir. On əsr bir minillikdir.

Eradan əvvəlki tarixlər milada yaxınlaşdıqca kiçilir, miladdan sonra bu günümüzdə doğru

çoxalır. Miladdan əvvəlki dövrdə böyük olan bir tarix (məs., e.ə. VII əsr), sayca kiçik olan tarixdən (məs., e.ə. V əsrdən) daha qədimdir. Miladdan sonrakı dövrdə olan hər bir kiçik rəqəm özündən sonra gələn böyük rəqəmdən daha qədimdir.

Müxtəlif illəri bildiren rəqəmlər yazın. Bu illərin hansı minilliklərə və hansı əsrlərə aid olduğunu müəyyən edin.

I NCİ MİNİLLİYİ					İ KİNCİ MİNİLLİK																			
6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21									
 622-ci il Hicri təqviminin başlanması					 1492-ci il Kolumbun Amerikanı kəşf etməsi					 1914–1918-ci illər Birinci Dünya müharibəsi					 1640-cı il İngiltərə burjuva inqilabı					 Qarabağın işğaldan azad olunması				
 1054-cü il Xristian kilsəsinin pargalanması																								

İBTİDAİ CƏMİYYƏT

Paleolit, Homo Sapiens, qəbilə, mezolit, ox və kaman, neolit, toxə, tuncun ixtirası, tayfalar

Yer planeti, təxminən, 5 milyard il əvvəl meydana gəlmişdir. Yerdə həyatın – canlı aləmin yaranması və formalaşması yüz milyon illərlə davam etmişdir. Bu zaman ərzində iqlim, canlı aləm dafələrlə dəyişmiş, bir sıra bitki və heyvan növləri yox olmuş, yeniləri yaranmışdır. Yer üzündə mövcud olan canlı aləmin ən alisi insan sayılır. Maraqlı cəhət odur ki, insan Yerdə mövcud olan canlıların ən "cavanı"dır. Yeni insanların yaranmasına qədər Yer üzərində su, torpaq, bitki və heyvanat aləmi mövcud idi.

Bacarıqlı İnsan
(*Homo Habilis*)

Sizcə, qədim insanlar dinozavrlarla (kələzlər) niyə rastlaşmamışdılar?

Alt Paleolit. Yerdə həyatın meydana gəlməsi

İlk insan tipləri, təxminən, 3 milyon il bundan əvvəl meydana gəlmişdir. Ən qədim insan tiplərinin qalıqlarına Afrika materikində rast gəlinir. Ona görə də Afrikanı "insaniyyətin beşiyi" adlandırırlar.

İlk insanlar müasir insanlardan çox fərqlənirdilər. Onlar iki ayaq üstə gəzə bilsələr də, müasir insanlar kimi sərbəst hərəkət edə bilmirdilər. Onlar əlləri ilə sadə işlər görür, alətlər hazırlaya bilirdilər.

Əsas əmək alətləri daşdan və daşın köməyi ilə hazırlandığından tarixçi alimlər insan cəmiyyətinin bu dövrünü Daş dövrü adlandırırlar. Daş dövrünün ilk mərhələsi **Qədim Daş** (Paleolit) dövrü adlanır.

Alimlər qədim insanların xarici görünüşünün necə olduğunu nədən bilirlər?

Bacarıqlı insan (*Homo Habilis*)

Bu insanlar yeriyən zaman qabağa əylirdilər. Uzun qolları dizlərindən aşağı düşürdü. Aqları dar, beyni müasir insanın beynindən iki dəfə kiçik idi. Onlar danışa bilmir, qırıq səslər vasitəsilə ancaq hisslərini (qorxu, sevinc və s.) bildirirdilər.

Əmək alətləri düzəldən
"bacarıqlı insan"

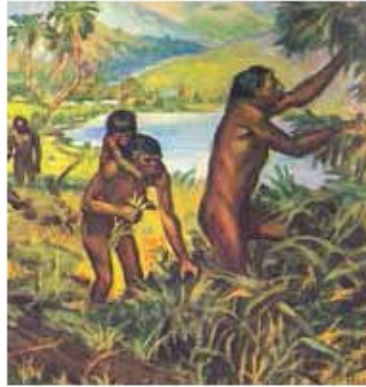
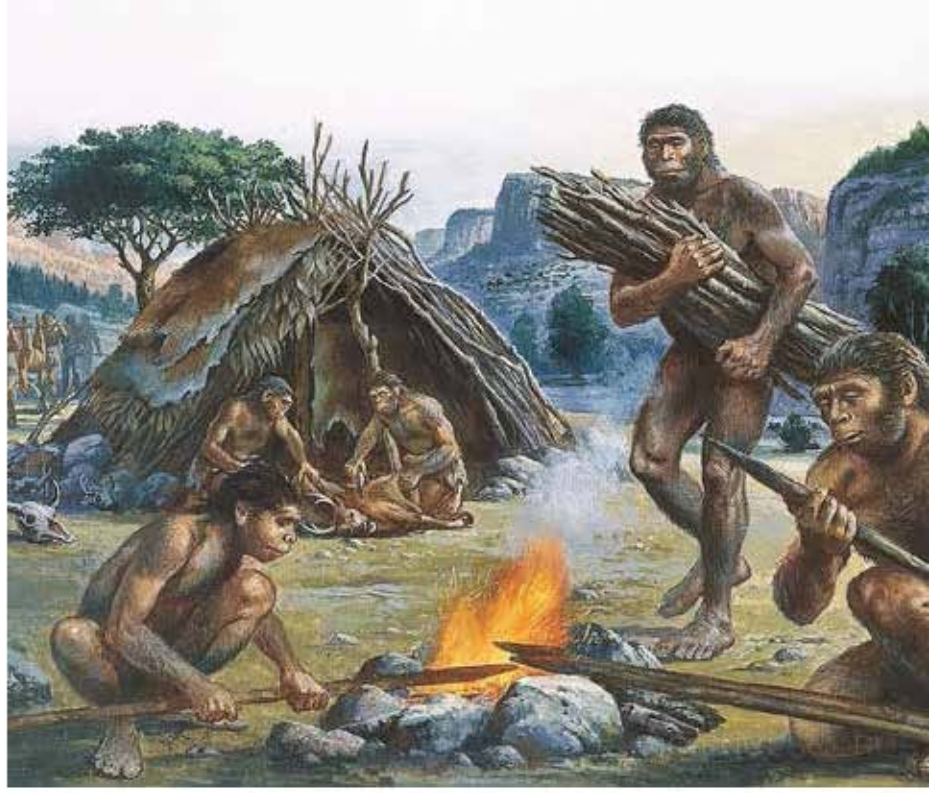
Şəkillər əsasında qədim insanların həyat tərzini təsvir edin.

Ən qədim insanların ilk əmək alətləri: torpağı qazmaq üçün **itiüclü ağac**, bir tərəfi sındırılmış **sivri daş** və zərbə vurmaq üçün **dəyanək** idi. İnsanların özələrinə əmək alətləri hazırlamaq bacarığı onları heyvanlar aləmindən ayırdı. Məhz buna görə alimlər bu insanlara "bəcaanlıq insan" adı verdilər.

İnsanları heyvanlar aləmindən tamamilə ayıran ikinci böyük fərq onların oddan istifadə etmək bacarığı oldu. Qədim Daş dövrünün ilk mərhələsindən başlayaraq insanlar oddan istifadə etməyi öyrəndilər. İlk vaxtlar onlar ildırımın çaxaraq ağacları yandırması, vulkan püskürməsi nəticəsində meydana gələn oddan istifadə edirdilər.

İnsanların oddan istifadə edə bilməsinin əhəmiyyətini dəyərləndirin.

Digər canlılar kimi, insanlar da yaşamaq üçün qidalanmalı idilər. Qidalanmaq üçün onlar torpağı ağacla, daşla qazıb yeməli bitki kökləri tapır, ağaclardan meyvə dərir, quş yumurtalarını toplayırdılar. Belə məşğuliyyət yığıcılıq adlanır. İnsanlar dəyanək, əl çapaçaqları ilə müxtəlif heyvanları da ovlayırdılar.

Paleolit dövrü üç hissəyə ayrılır:

• ÜST PALEOLİT

35 min il bundan əvvəldən
– e.s. 12-ci minilliyə qədər

• ORTA PALEOLİT

100 min il bundan əvvəldən
– 35 min il bundan əvvələ qədər

• ALT PALEOLİT

bacarıqlı insanın yaranmasından
başlayaraq 100 min il bundan
əvvələ qədər

Yığıcılıq və ovçuluq insanların ilk məşğuliyyəti idi.

Odu qoruyub saxlamaq, yırtıcı heyvanlardan qorunmaq və qida əldə etmək üçün insanlar kiçik dəstələr, qruplar halında cəmləşirdilər. Beləliklə, tarixdə **ilk insan cəmiyyəti olan ulu icma** yarandı. Zaman keçdikcə insan dəstələri (icmaları) qida əldə etmək, yaşayış və daha əlverişli yerlər tapmaq üçün digər ərazilərə yayılmağa başladı. Qədim Daş dövrünün ilk mərhələsindən başlayaraq insan dəstələri dünyanın digər materiklərinə köç etdi.

İbtidai cəmiyyət dövründə insan köçlərinin istiqamətləri

- *Erkən köçlər*
→ *Sonrakı köçlər*

Azərbaycana ilk insan
dəstələri nə zaman və hansı
dövrə gəlmişdi?

*İbtidai insan köçlərinin
gedişi*

Qədim Daş dövrünün orta mərhələsi (Orta Paleolit)

Təxminən, 100 min il əvvəl Yerdə iqlim növbəti dəfə dəyişdi, kəskin soyuqlar başladı. Qış fəslində şiddətli soyuqlar olur, çoxlu qar yağır. Yay fəslı qısa və sərin keçdiyindən qar tam ərimir, buza çevrilirdi. Ardınca gələn payız fəslı da soyuq olur, yağışlar qarla əvəz olunurdu. "Sonuncu böyük buzlaşma dövrü" adlanan bu müddətdə Yer kürəsinin şimal əraziləri, Avropanın çox hissəsi qalın buz qatı ilə örtüldü.

Sonuncu buzlaşma dövrünün xəritəsi

Neandertal insan

İqlimin kəskin dəyişməsi bütün canlı aləmə, o cümlədən insanlara da güclü təsir göstərirdi. Ancaq belə şəraitdə iqlimə öyrəşməyi bacaran, yaşamaq və qida əldə etmək üçün bir-birinə kömək edib daha ağıllı fəaliyyət göstərən icmalar sağ qala bildi. Bu dövrdə neandertal adlandırılan yeni insan tipi mövcud olmuşdur.

Neandertal Almaniya da yer adıdır. İlk dəfə belə insan tipinin skeleti burada tapıldığından həmin yerin adı ilə **neandertal insan** adlandırılmışdır. Bu insan tipinin özünəməxsus bədən quruluşu olmuşdur. Sinələri xeyli qabağa çıxmış, başları arxaya doğru uzanmış, çiyinlərinin hərəkəti məhdud olmuşdur. Onlar boyca müasir insandan

Neandertal icması

kiçik olsalar da, enlikürək və güclü olmuşlar.

Buzlaşma insanları süni yolla od əldə etməyi öyrənməyə məcbur etdi. Bu dövrdə onlar çaxmaqdaşını bir-birinə vurmaqla, quru ağac budaqlarını sürtməklə od əldə etməyi öyrədilər.

Kəskin iqlim dəyişikliyi, qida əldə etməyin çətinləşməsi insanı daim düşünməyə, yeni üsullar axtarmağa məcbur edirdi. Bu, insanların beyninin inkişaf etməsinə təkan verdi.

Üst Paleolit dövründə yeni – müasir insan tipi sayılan "ağıllı insan" (*Homo Sapiens*) yarandı. Ağıllı insanların digərlərindən

əsas üstünlüyü onların düşünlümlü, əvvəlcədən planlaşdırılmış şəkildə fəaliyyət göstərməsi idi. Onlar ovçuluqda yeni üsullardan – pusqu ovçuluğu və xəndəkdən istifadə etməyə başladılar.

İnsan beyninin inkişafının başlanğıcı oldu?

Süni odun əldə edilməsi

Üst Paleolit dövrü

Ağıllı insan (*Homo Sapiens*)

Bu insanın beyni "bacarıqlı insan"ın beynindən iki dəfə böyük idi. O, düz qamətli olub, danışq qabiliyyətinə malik idi.

Qədim insanlar ovda

Bu insanlar təbiəti diqqətlə izləyir, ovladıqları heyvanların təsvirini yaşadıkları mağaralara, qayalar üzərinə həkk edirdilər. Beləliklə, insanların mənəvi həyatının bir hissəsi olan incəsənət yaranmağa başlayırdı.

**Qədim rəssam rəngli boya-
ları necə əldə edirdi?**

"Ağıllı insan"ın formalaşması cəmiyyət həyatında da dəyişiklik yaratdı. Birgə yaşamağa məcbur olan insan birliyi (ulu icma) qan qohumluğu əsasında formalaşan **qəbilə icması** ilə əvəz olundu. Qəbilədə birləşən insanlar şüurlu şəkildə, bir-birinə qohum olduğunu anlayan və bunu dəyərləndirən insanların birliyi idi. Bu dövrdə qadınlar – analar cəmiyyətdə yüksək mövqə tuturdular. İnsanları həyata gətirən anaya ehtiram və hörmət edilirdi. Qəbilənin mühüm məsələlərində kişilərlə bərabər, ağbırək, yaşlı qadınlar da iştirak edirdilər. Bu dövr tarixdə **anaxaqanlıq** (matriarxat) adlanır.

**Qəbilə icmasının yaran-
dığı dövrdə qadınların
yüksək mövqə tutma-
sının səbəbləri nə idi?
Fikirlərinizi əsaslandırın.**

Orta Daş dövrü (Mezolit)

Qədim Daş dövrünü Orta Daş (Mezolit) dövrü əvəz etdi. Qədim Daş (Paleolit) dövründən sonra da amək alətləri və silahlar daşdan hazırlanırdı. Orta Daş dövründə iqlim mülayimləşməyə başladı.

**Sonuncu buzlaşma döv-
ründə insanların həyatın-
da hansı dəyişikliklərin
baş verdiyini yadınıza
salın.**

Orta Daş dövründə insanların əsas məşğuliyyəti ovçuluq idi. Buna səbəb heyvanları uzaq məsafədən ovlamağa imkan verən ox və kamanın ixtira edilməsi oldu. Bu silah insanların ətlə təmin olunma-

sına şərait yaratmaqla yanaşı, təhlükəsizliyini də artırdı. Qida ehtiyatının artması səbəbindən insanlar ovladıkları heyvanların balalarını öz yanlarında, xüsusi düzəldilmiş yerlərdə saxlayırdılar. Beləliklə, heyvanların ahliləşdirilməsinə başlanıldı. Ovçuluq maldarlığın yaranmasına təkan verdi.

İnsanlar dənli bitkilərin torpağa düşəndən sonra yenidən cücərərək yetişdiyini müşahidə etdilər. Bu bitkilərin yeməli olduğunu bildikləri üçün qadınlar topladıqları dənli torpağa basdırıb, üstünə su tökdülər. Müasir dövrdə də insan həyatının mühüm hissəsi olan əkinçiliyin ibtidai forması Orta Daş dövründə meydana gəldi.

Yeni Daş dövrü (Neolit)

Əkinçilik və maldarlığın insanların əsas məşğuliyyətinə çevrilməsi isə Yeni Daş (Neolit) dövründə baş verdi. İnsanların özünə ərzaq – qida yarada bilməsi ibtidai cəmiyyətin həyatında böyük dəyişiklik yaratdı. Əkinçilikdə toxadan istifadə olunmağa başlandı.

Yetişmiş məhsulu yığmaq üçün orağ adlanan alət düzəldildi.

Neolit dövrünə aid orağ

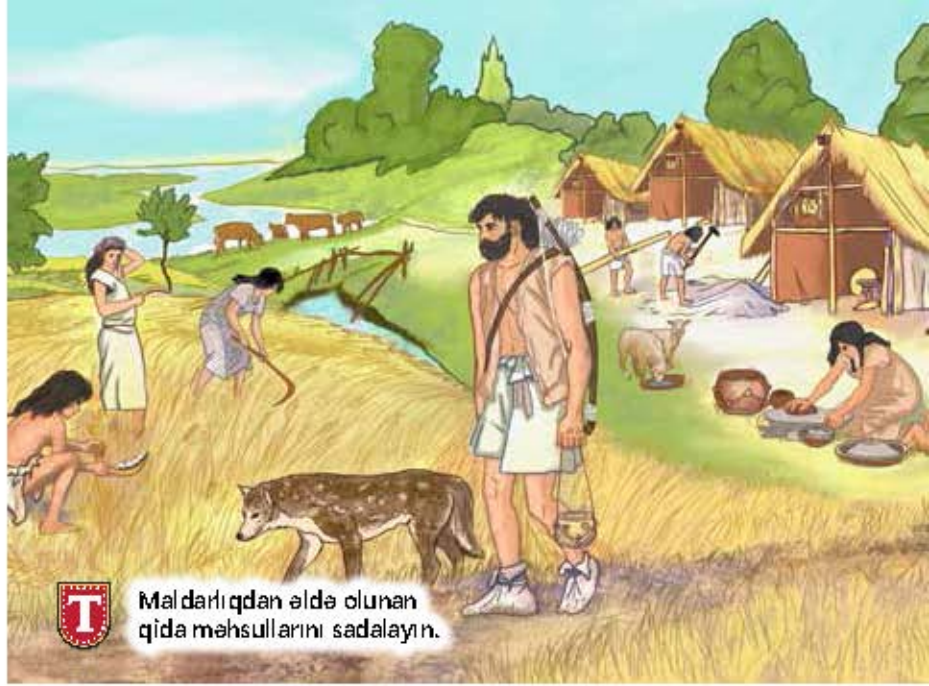
*İspaniyada Altamira mağara-
sında ölküz təsviri*

Əkinçiliyin və maldarlığın
yaranmasının insanlar
üçün əhəmiyyəti nə idi?

Əkinçilik, əsasən, suya yaxın yerlərdə, çayların ətrafında aparılırdı. Toplanan məhsulu saxlamaq üçün gildən qablar hazırlanırdı. Beləliklə, ilk sənət sahələrindən biri olan dulusçuluq meydana gəldi. Toxuculuq, gön-dəri işləmə sahələri də Yeni Daş (Neolit) dövründə ibtidai cəmiyyət həyatının mühüm yenilikləri idi.

Maldarlıqdan əldə olunan
qida məhsullarını sadalayın.

Qəbilə icması

Tunc və Dəmir dövrü. İbtidai cəmiyyətin dağılması

İnsanların istifadə etdikləri ilk metal mis olmuşdur. Lakin mis yumşaq metal olduğundan ondan düzəldilən alət və silahlar tez xarab olurdu. Buna görə alət düzəldən zaman misi əridib ona digər metallar əlavə etməyə başladılar. Beləliklə, yeni, daha möhkəm metal olan tunc əldə edildi. Tuncdan silah, müxtəlif əmək alətləri və bəzək əşyaları düzəldirdilər.

Tunc insan cəmiyyətinin həyatında, təxminən, 3 min il istifadə edilən əsas metal oldu. Məhz buna görə bu dövr tarixdə Tunc dövrü adlanır.

Tunc dövründə əkinçilik və maldarlıqda bir sıra yeniliklər baş verdi.

Əkinçilikdə əsas yenilik toxa əkinçiliyinin **xış əkinçiliyi** ilə əvəz edilməsi oldu. Ağacdan hazırlanan xış torpağı daha dərinə şumlamağa, əkilən

bitkilərin yaxşı yetişməsinə şərait yaratdı. Xışın tətbiqi məhsuldarlığı artırdı. Xış əkinçiliyi güc, dözümlü tələb etdiyindən bu işlə, əsasən, kişilər məşğul olurdu.

Bu dövrdə maldarlıq da inkişaf etdi. Maldarlıq və metal emalında kişilərin çalışması onların cəmiyyət daxilində nüfuzunun artmasına səbəb oldu. Nəticədə anaxaqanlıq **ataxaqanlıq** ilə (**patriarxat**) əvəz olundu. Əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində məhsuldarlıq da, əhəlinin sayı da artdı. Bu dövrdə bir neçə qəbilədən ibarət tayfalar* yarandı.

Tunc dövründə əkinçilik və maldarlıq ayrı-ayrı əmək sahələrinə bölündü. Bu, cəmiyyət daxilində **əməyin birinci böyük bölgüsü** adlanır. Tayfaların bir qismi maldarlıqla, digərləri isə əkinçiliklə məşğul olmağa başladı. Məhsuldarlığın artması əkinçilik və maldarlıqla

məşğul olmayan, öz sənəti ilə (dulusçu, toxucu, misgər və s.) seçilən insanların peşəkar sənətkar-usta kimi yetişməsinə imkan verdi. Cəmiyyət daxilində sənətkarlar təbəqəsi meydana gəldi. Sənətkarlığın müstəqil sahəyə çevrilməsi ilə cəmiyyətdə əməyin **ikinci böyük bölgüsü** baş verdi.

Əmək bölgüsündən sonra tayfalar arasında mal mübadiləsi (dəyişdirmə) aparılırdı.

* Tayfa

eyni dildə danışan, ümumi
adət-ənənəyə malik olan bir
neçə qəbilənin birləşməsidir.

Zaman keçdikcə mübadilə ticarətə, bu işlə məşğul olanlar isə daha bir təbəqəyə – tacirlərə çevrildilər.

Məhsuldarlığın artması hər bir ailənin ayrı yaşamasına imkan verirdi. Daha işlək, əməksevər ailələr ayrıca təsərrüfat qurmaq istəyirdilər. Belə olduqda tayfa və qəbilə ağsaqqalları icmanın (qəbilə) ümumi əkin sahəsini, heyvanlarını ailələr arasında bölürdülər. İndi hər ailənin öz torpağı, iş heyvanı və əmək alətləri var idi. Bu torpaqdan əldə edilən məhsul ailənin özünə çatırdı. Beləliklə, **qonşuluq icması** yarandı. Qonşuluq icmasına keçid insanlar arasında bərabərsizlik yaratdı. Ailələrin bir qismi varlanır, digərləri yoxsullaşırdı.

Qonşuluq icmasına keçid nəyə görə bərabərsizliyi artırdı? İnsanların bir hissəsinin varlı, digərinin kasıb olmasının səbəbləri nə idi?

Düşmənin hücumlarından qorunmaq üçün iri yaşayış məskənləri tədricən qala divarları ilə əhatə olunur, şəhərlərə çevrilirdi.

Bu dövrdə əkin sahələri, maldar tayfalar arasında otlaq yerləri üstündə toqquşmalar başladı. Tayfalar arasında ittifaqlar bağlandı. İri tayfa birlikləri meydana gəldi. Hərbi sənəti yarandı, bu işi bacaranlar tayfanın hərbi başçısı oldular. Qalib gələn məğlub olanın ərazisini və əmlakını ələ keçirir, əsirləri qula çevirirdilər. Ələ keçirilən əmlakın çox hissəsi hərbi başçıya, ağsaqqallara və döyüşdə fərqlənənlərə çatırdı.

Onlara məxsus təsərrüfatda qullar və yoxsul insanlar işləyirdi. Bu isə cəmiyyət daxilində bərabərsizliyi və təbəqələşməni artırdı.

Dövlətin yaranması

Hərbi başçılar və ağsaqqallar qanun və qaydaları müəyyən edirdilər. Onlar evləri və geyimləri ilə başqalarından fərqləndirirdilər. Tədricən hərbi başçılar hakimiyyəti tamamilə ələ keçirib hökmdara, ağsaqqallar isə ayanlara çevrildilər.

Qəbilə icması

Qonşuluq icması

İlkin şəhər məskəninin
hazırkı real görüntüsü

İlkin şəhər məskəni

İbtidai cəmiyyətin dağıldığı
ərazilərdə dövlət yaranırdı.
Dövləti **hökmdar** idarə edirdi.

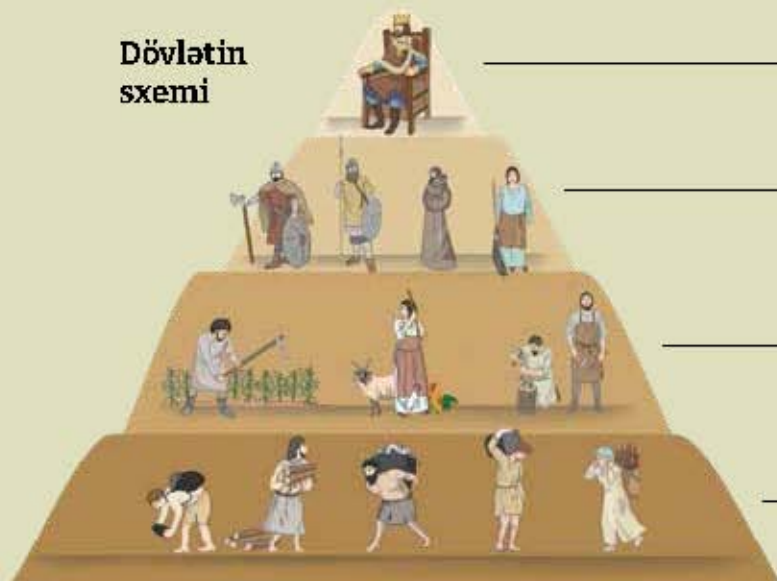
Ona tabe olan ərazilər dövlətin ərazisi sayılırdı. Adətən, mühüm yerdə salınmış, möhkəm qala divarları ilə əhatə olunan şəhər-dövlətin mərkəzi – **paytaxtı** olurdu. Dövlətin ərazisini və paytaxtı qoruyan **ordu idi**. Ordu, əsasən, peşəkar hərbiçilərdən ibarət olurdu. Müharibə dövründə azad əhali də orduya cəlb olunurdu. Dövlətin əsas sərvəti paytaxtda yerləşən **xəzinədə** saxlanırdı.

Xəzinə əhalidən yığılan **vergilərdən** və müharibələr zamanı ələ keçirilən **qənimətlərdən** formalaşırıdı.

Adətən, paytaxt-şəhərin düşmənlər tərəfindən tutulması dövlətin süqutu ilə nəticələnirdi.

Beləliklə, Tunc dövrünün sonu – Erən Dəmir dövründə ibtidai icma quruluşu dağıldı.

Dövlətin sxemi

HÖKMDAR

ƏYANLAR, SƏRKƏRDƏLƏR,
KAHİNLƏR

ƏKİNCİLİK VƏ MƏDƏNİYYƏT
MƏŞĞUL OLANLAR, SƏNƏT-
KARLAR, TACİRLƏR

QULLAR

E.ə. IV minillik
Misirdə dövlətin yaranması

E.ə. III minillik
Şumer şəhər-
dövlətlərin
yaranması

E.ə. 550-ci il
Midiyanın süqutu,
Əhəməni imperiyasının
yaranması

E.ə. I minillik
Hindistanda və Çində vahid
dövlətlərin yaranması

LAYKIND

QƏDİM ŞƏRQ SİVİLİZASIYASI

E.ə. II minillik
Babil və Aşşur dövlətlərinin
yaranması

E.ə. III əsr
Hun dövlətinin
yaranması

EHRAMLAR ÖLKƏSİ

Nilin töhfəsi, firon, çatı, ehram, mumiya, papirus, sfinks, heroqlif, Amon

Misir dünyanın ən uzun çayı olan Nil çayının ətrafında yerləşib. Belə ki Yer üzərində sonuncu böyük buzlaşma dövrü bitdikdən sonra (təxminən, e.ə. XIII minillikdə) kəskin iqlim dəyişikliyi baş verdi. Afrikanın şimal hissəsinə yağğan yağışlar kəsildi, istilik artdı və yüzilliklərlə davam edən quraqlıq başladı. Nəticədə Afrikanın şimalında yerləşən su

mənbələrinin – çay və göllərin çoxu qurudu. Meşələr, çəmənliklər yox oldu və Afrikanın şimalında dünyanın ən böyük səhrası olan Saxara yarandı. Həmin ərazilərdə yaşayan insanlar və heyvanat aləminin çoxu qitənin cənubuna çəkildi. İnsanların bir qismi isə Nil çayının ətrafında məskunlaşdı. Əsas məşğuliyyəti yığılıq və ovçuluq olan insanlar üçün həmin dövrdə Nil, demək olar ki, həyat mənbəyi idi.

Papirus

Nilin sahillərində papirus adlanan qamış bitirdi.

Papirus qalın gövdəli, hündür olur. Misirlilər ondan sal və qayıqlar hazırlayıb, evlərinin damını örtürdülər.

Nil daşqınları

Nil çayı cənubda dağlıq ərazidə yerləşən göllərdən başlayır; düzən ərazidən keçərək Aralıq dənizinə tökülür. Yaz fəslində dağlarda qarlar əriyir və yağışlar artdı. Bu zaman Nilin suyu çox olduğundan çay öz məcrəsindən çıxır – daşqınlar başlayırdı. Daşqın bir neçə ay davam edirdi. Daşqın bitdikdən sonra çayın ətrafında müxtəlif bitki və minerallarla

zəngin olan lil – qara torpaq qatı qalırdı. Çox münbit və yumşaq olduğundan bu torpaq əkinçilik üçün əlverişli idi. Belə torpağı toxə və ağacdən düzəldilmiş yüngül xışla da şumlamaq olurdu. Minerallarla zəngin münbit torpaq, günəşin istiliyi və su bolluğu məhsuldarlığı artdı. Torpağa əkilmiş bir buğda dənəsi 40–50 dəfə artıq məhsul verirdi.

Misirlilər qamış qarışdırılmış gildən bəndlər çəkib, çayın ətrafındakı torpağı ayrı-ayrı sahələrə bölüb əkin yerlərini artırtdılar. Nil çayından aralı olan torpaqları suvarmaq üçün arxlar qazır, kanallar çəkirdilər. Suyun çatmadığı hündür yerləri **şaduf** adlanan qurğunun köməyi ilə suvarırdılar.

Misir Afrika materikinin
şimal -şərqində yerləşir.
Nil çayı bu ölkədən keçərək
Aralıq dənizinə tökülür.

Əkinçiliklə yanaşı, bostanlar-
da tərəvəz, bağlarda müxtəlif
meyvələr yetişdirir, heyvandar-
lıqla məşğul olurdular. Təsər-
rəfatın yüksəlişi müxtəlif sənət
sahələrinin də (toxuculuq,
dulusçuluq, ağacışləmə və s.)
inkişafına təkan verdi.

Hayat şəraitinin yaxşılaşması
nəticəsində əhəlinin sayı artdı,
qəbilə və tayfa icmaları yaran-
dı. Zaman keçdikcə iri yaşayış
məskənləri və mal mübadilə-
si edilən ərazilər şəhərlərə
çevrildi. Getdikcə əhəli ara-
sında təbəqələşmə baş verdi.
Görüləcək işi təşkil edə bilən,
idarəçilik qabiliyyəti olan insan-
lar başçı oldu. İcma daxilində
və şəhərlərdə qayda-qanunları
müəyyən edən ağsaqqallar
və tayfa başçıları idarəçilikdə
möhkəmlənərək hakimiyyəti
ələ aldılar.

Beləliklə, şəhərlərin meydana
gəldiyi, idarə sisteminin və
hakimiyyətin formalaşdığı əra-
zilər dövlətlər yarandı.

**Nil daşqınları təsərrüfa-
tın yüksəlişinə necə təsir
etdi?**

**Qədim yunan tarixçisi
Herodot Misiri "Nilin
təhfəsi" adlandırdı.
Herodotun fikrinə müna-
sibət bildirin. Fikirlərinizi
mətnə görə əsaslandırın.**

**Şəklə əsasən qədim
misirlilərin təsərrüfat
hayatını təsvir edin.**

Misir hökmdarlarının tacları

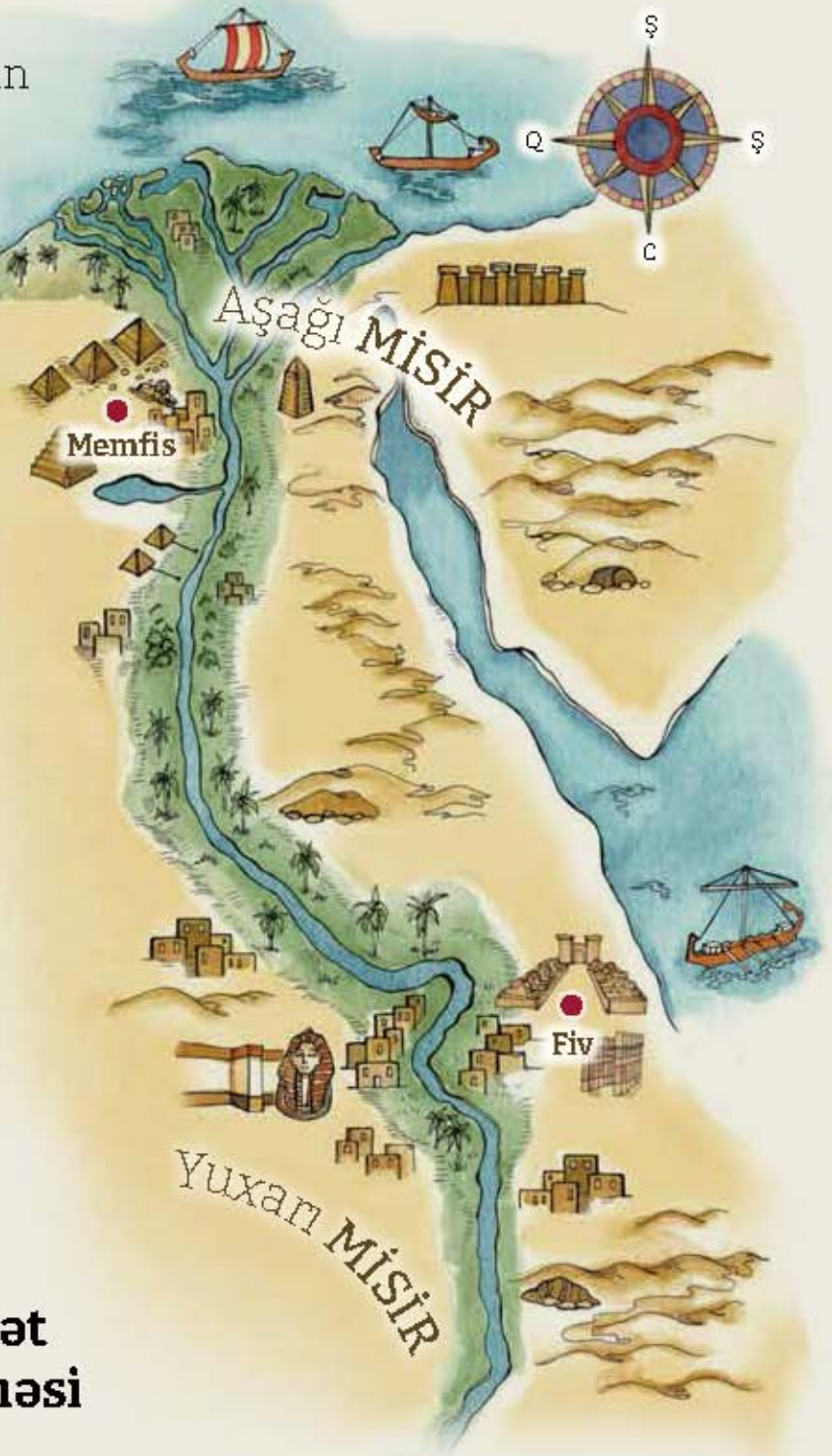
Yuxarı Misir
hökmdarının tacları

Aşağı Misir
hökmdarının tacları

Vahid Misir
hökmdarının tacları

Misirin bir dövlət halında birləşməsi

İlk vaxtlar Nil çayının ətrafında 40-a yaxın kiçik dövlət yaranmışdı. Bu dövlətlər arasında suvarma kanalları, otlaq sahələri üstündə toqquşmalar baş verirdi. Güclü dövlətlər zəifləri öz tərkibinə birləşdirdikcə dövlətlərin sayı azalırdı. E.ə. IV minilliyin 2-ci yarısında Nil

çayının ətrafında iki güclü dövlət – Yuxarı (Cənub) Misir və Aşağı (Şimal) Misir padşahlığı formalaşdı. Bu dövlətlər Misiri öz hakimiyyətləri altında vahid şəkildə birləşdirmək uğrunda uzun müddət mübarizə apardılar. E.ə. IV minilliyin sonunda Yuxarı Misir qalib gələrək ölkəni

bir dövlət halında birləşdirdi. Memfis şəhəri vahid Misir dövlətinin ilk paytaxtı oldu.

Ölkə daxilində müharibələrin bitməsi, vahid dövlətin yaranması Misirin təsərrüfatına və mədəniyyətinin inkişafına təkan verdi.

Misir dövlətinin idare olunması

Qədim Misir dövlətində hökmərdar Firon adlanırdı. Dövlətdə bütün hakimiyyət onun əlində cəmlənmişdi. Firon qanunlar verir, qaydalar müəyyənləşdirir, ölkəni idarə etmək üçün cənaşın və memurlar təyin edirdi. **Çati** adlanan ali memur vəzifəsini fironlar, adətən, öz oğullarından birinə tapşırırdılar.

Misir dövlətinin qüdrətli dövrü

Fironların əsas dayağı yaxşı silahlanmış və təlim görmüş ordu idi. Misirin birləşdirilməsindən sonra fironlar dövlətin ərazisini genişləndirmək üçün hərbi yürüşlər təşkil edirdilər. E.ə. II minillikdə Misir özünün ən qüdrətli dövrünə çatdı.

I Tutmosun nəvəsi **III Tutmos** Aralıq dənizinin şərq sahillərində, Ön Asiyada* yerləşən **Suriya, Fələstin** və **Finikiyanı** işğal edib Misirə birləşdirdi.

Ön Asiya

Avropalılar Asiya qitəsinin qərb hissəsini Ön Asiya adlandırırlar. Çünki avropalılar üçün Asiyanın önü – qabaq hissəsi buradan başlayır.

Firon I Tutmosun hakimiyyəti dövründən başlayaraq işğalçı yürüşlər Asiya qitəsinə yönəldi. Döyüşlərdə əldə edilən qələbələr və işğallar nəticəsində Misirə minlərlə əsir – qul gətirilmişdi. Misirdə qulları "canlı ölümlər" adlandırırdılar.

III Tutmosdan sonra Misirin Ön Asiyada mövqeyi zəifləməyə başladı. E.ə. XIII əsrdə II Ramzes hakimiyyətə gəldi. O, Misirin əvvəlki qüdrətini bərpa etmək üçün yürüşlərə başladı. Afrikada Misir hakimiyyətinə qarşı qalxan üsyan və hücumları yatırıqdan sonra o, Ön Asiya üzərinə yeridi. Burada güclü dövlət olan Het şahlığı ilə qarşılaşdı. Hər iki dövlət müharibədə əsas zərbə qüvvəsi kimi döyüş arabalarından istifadə edirdi.

II Ramzes
Döyüşdə

Müharibə böyük itkilərə gətirib çıxardı. Bu, sonda sülh müqaviləsinin bağlanması ilə nəticələndi. Müqaviləyə əsasən, Fələstin və Finikiya Misirin hakimiyyəti altında qaldı, Suriya isə iki dövlət arasında bölündü.

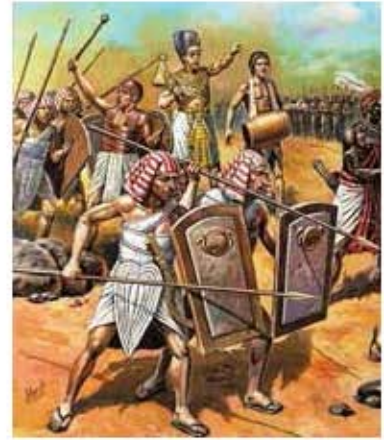

Müqavilənin indiki dövrə
qalib çıxmış (daş üzərində)
hissələri

Müharibədən sonra II Ramzes ölkə daxilində böyük quruculuq işlərinə başladı. Onun göstərişləri əsasında suvarma sistemləri yenidən quruldu. Yeni paytaxt olan Fiv şəhərində, ölkənin müxtəlif yerlərində saraylar, sərdəbə və məbədlər tikildi. II Ramzes Misirin sonuncu qüdrətli hökmdarı oldu.

Misir dövlətinin tənəzzülü

E.ə. I minillikdə Misir dövləti getdikcə zəifləyirdi. Hakimiyyət uğrunda mübarizə gedir, hakim sülalələr* tez-tez dəyişirdi.

Misir ordusu döyüş zamanı

"Misirin möhürü" adlanırdı.

Pelusiya döyüşündə qalib gələn əhəmənilər Misiri işğal edib öz əyalətlərinə çevirdilər. Beləliklə, Misir dövlətinin müstəqil dövlətçiliyinə son qoyuldu.

* Sülalə

qədim dövlətlərdə irs
əsasında nəsil hakimiyyəti
silsiləsidir.

Bunun nəticəsində ölkənin idarə olunması pisləşir, məmurların özbaşınalığı artırdı. Bu isə xalq arasında fironların nüfuzunun aşağı düşməsinə səbəb olurdu.

Belə bir vaxtda Əhəməni dövləti Misiri işğal etdi. Bu müharibənin həlledici döyüşü e.ə. 525-ci ildə Pelusiya baş verdi.

Pelusiya qədim dövrlərdən Misiri qoruyan qala hesab edilir,

E.ə. VI əsrə aid Əhəməni möhürü.
Əhəməni hökmdarı II Kambiz Misir
fironunu cəzalandırır.

MİSİR MƏDƏNİYYƏTİ

Yazı

Ölkə tarixinin mədəni nailiyyətləri arasında yazı mədəniyyəti mühüm yer tutur. Qədim Misir yazının yarandığı ilk ölkələrdən biri hesab olunur. Misir yazısı e.ə. IV minilliyin sonlarında meydana gəldi. Bu zaman üçün əldə edilən məlumatlar, elmi və tarixi biliklər çox idi. Onları yadda saxlayıb şifahi ötürmək çətinlik yaradırdı.

Yazının yaranmasının digər səbəbi Misirin vahid dövlət halında birləşdirilməsindən sonra fironların əmr və göstərişlərinin, qanunların insanlara dəqiq ötürülməsi zərurəti idi.

İlk vaxtlarda yazı şəkil formasında yaranmışdı. Zaman keçdikcə şəkilli yazılar işarələrlə əvəz edildi. Misirlilər yazıya önəm verir, onu **heroqlif** (müqəddəs işarələr) adlandırırdılar.

Yazılar daş, ağac, dəri və papi-rus üzərində yazılırdı.

Təhsil və elm

Misirdə ən savadlı insanlar kahninlər, məmurlar və dəftərxana işçiləri (mirzələr) idi. Vergilərin miqdarını, dövlətin gəlir və xərclərini hesablamaqdan ötrü bilik tələb olunurdu. Təhsil almadan bunları bilmək mümkün deyildi. Ölkədə təhsil məbədlərin tərkibindəki xüsusi məktəblərdə aparılır, təcrübəli kahninlər və dəftərxana işçiləri müəllimlik edirdilər. Belə məbəd-məktəblərdə, əsasən, adlı-sanlı və imkanlı insanların övladları oxuyurdu. Onlara, ilk növbədə, heroqlif yazı öyrədilir, hesab və həndəsə elmi tədris edilirdi. Qızlar isə yüngül proqramla hazırlaşır, musiqi, rəqs və evdarlıq öyrənirdilər.

Papirusdan hazırlanan vərəqlər bəhə olduğundan uşaqlar üzərinə mum çəkilmiş lövhələrin, yaxud hamar daş və qab qırıqlarının üzərində yazırdılar. Yazmaq üçün qamış qələmlərdən və xüsusi mürəkkəbdən istifadə olunurdu. Pis oxuyan, na-dinçlik edən uşaqlar cəzalandırılırdı.

Qədim Misirdə məktəblərin yaranmasını zəruri edən səbəblər hansılar idi?

Müasir məktəblərlə Misir məktəblərinin fərqləri və oxşar cəhətləri ilə bağlı müzakirə aparın.

Həndəsəni bilmədən piramida və məbədlər tikmək, həcm və sahəni hesablamaq mümkün deyildi. Ona görə də məbəd-məktəblərdə həndəsə əsas fənn hesab edilirdi. Hələ o vaxt misirlilər həndəsi fiqurların – üçbucaq, dairə və trapesiyanın sahələrini hesablaya bilirdilər.

Onlar bizim bu gün istifadə etdiyimiz rəqəmləri bil-məsələr də, onluq hesablama sistemindən istifadə etməyi bacarırdılar. Qədim Misirdə hər bir rəqəm üçün ayrıca işarə mövcud idi.

Müasir dövrdə informasiyanın ötürülməsi üçün daha hansı vasitələri tanıyırsınız?

Böyük rəqəmlərlə hesablamağı bacaran misirlilər milyon rəqəmini belə göstərirdilər.

Heroqliflərlə yazmaq üçün skan edin.

Astronomiya

Qədim Misiri "qızıllı ölkə" adlandırsalar da, onun əsas sərvətini əkinçilikdən əldə olunan buğda və digər dənli bitkilər təşkil edirdi. Bol məhsul Nilin daşqınlarından asılı olduğundan dövlət bu işi həmişə nəzarətdə saxlayırdı. Bənd və kanallar hazırlamaq üçün daşqının vaxtını dəqiq bilmək lazım idi. Misirli alimlər bu daşqınların vaxtını ulduzları

müşahidə etməklə öyrəndilər. Onlar daşqın zamanı göydə ulduzların eyni mövqedə olmasını müəyyən etdilər. Beləcə, astronomiya elminə aid ilk biliklər yarandı. Kahin-alimlər ulduzlu göyün xəritəsini tərtib etdilər.

Astronomiya ilə məşğul olan alimlər Nildə baş verən bir daşqından digərinə qədər olan

zamanı hesablayaraq təqvim yaratdılar. Misir təqvimi 12 aya – 365 günə bölünürdü. Hər ay 30 gündən ibarət idi. İlin sonuna 5 gün əlavə edib, həmin günləri bayram edirdilər.

Misirli alimlər Günəş və Ay tutulmalarının vaxtını dəqiq bilirdilər. Günəş və su saatlarından istifadə edilirdi.

Ulduzları müşahidə etməklə səhrada və dənizdə hərəkət etmək olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

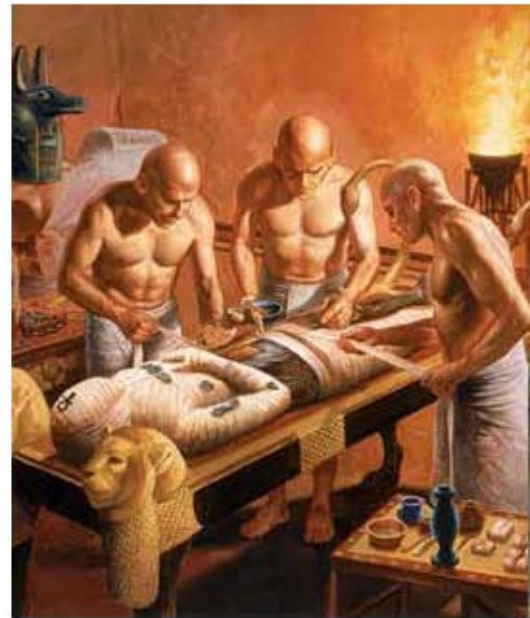
Din

Qədim misirlilər dini inanclarına və etiqadlarına görə, çoxtanrılı və bütperəst idilər. Onlar insan və bitkilər üçün əsas işıq, istilik mənbəyi olan Günəşə, gecələr yeri işıqlandıran Aya, Nil çayına, müxtəlif heyvan və quşlara səcdə edirdi. Evlərinə isə bu tanrıların daşdan, ağacdan düzəldilən heykəllərini qoyurdular. Onlar tanrıları quş, yaxud heyvan başlı, insan bədənli təsvir edirdilər. Baş tanrı olan Amon Fironun havadarı, tanrıların hökmdarı sayılırdı.

Təbabət

Misirlilərin bu sahədə də böyük nailiyyətləri var idi. Həkimlər xəstəliyi təyin etmək üçün nəbz dinləyir, müalicədə müxtəlif bitkilərdən istifadə edirdilər. Onlar cərrahiyyə əməliyyatları aparır, göz, diş və digər xəstəlikləri müalicə edib sağaldırıdılar. Qədim Misirdə tibb elminin inkişafına mumiyalama adətində güclü təsir göstərmişdi.

Mumiya

Mumiyalanma

Misirlilərin inanclarına görə, insanın bədənini bütöv qaldıqca o yaşayır. Buna görə onlar vəfat etmiş adamın bədənini olduğu kimi saxlamağa çalışırdılar. Belə ki ölümlərin bədənində duzlu maddələr, məhlullar sürtür, onları qatran və duz hopdurulmuş tənziflə sarıyırdılar. Belə dəfn adətini **mumiyalanma** adlanırdı.

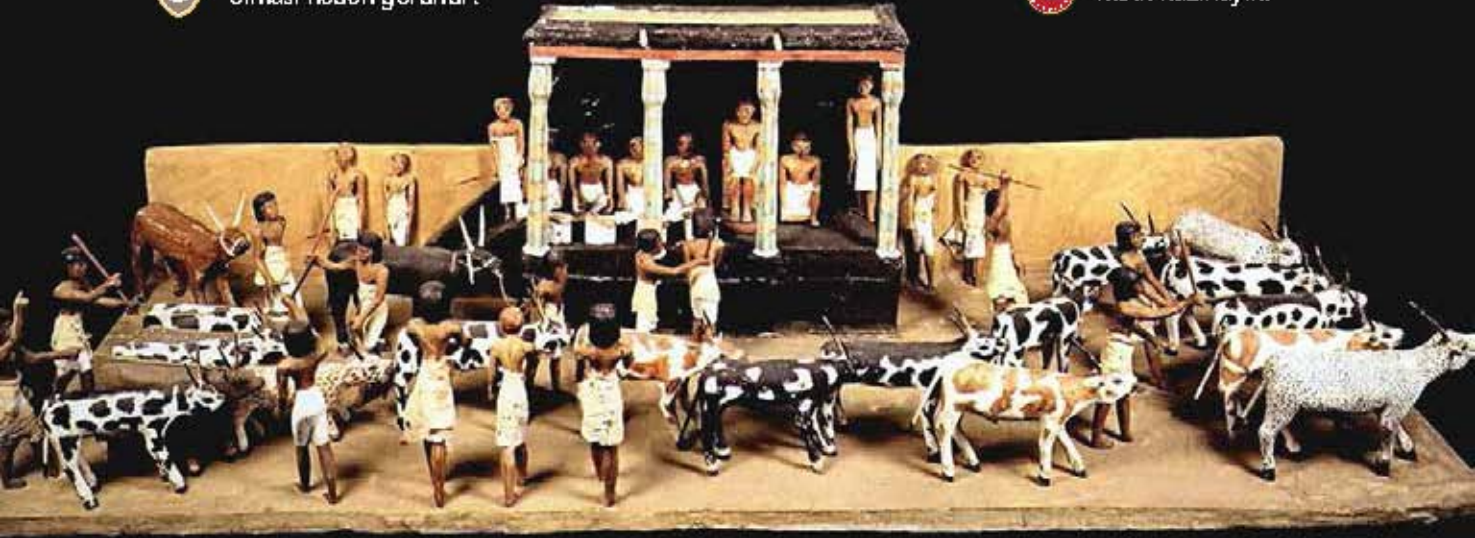
Tanrı Ra

Sizce, bu şəxsin məmur olması nədən görünür?

Şəkil əsasında kiçik mətn hazırlayın.

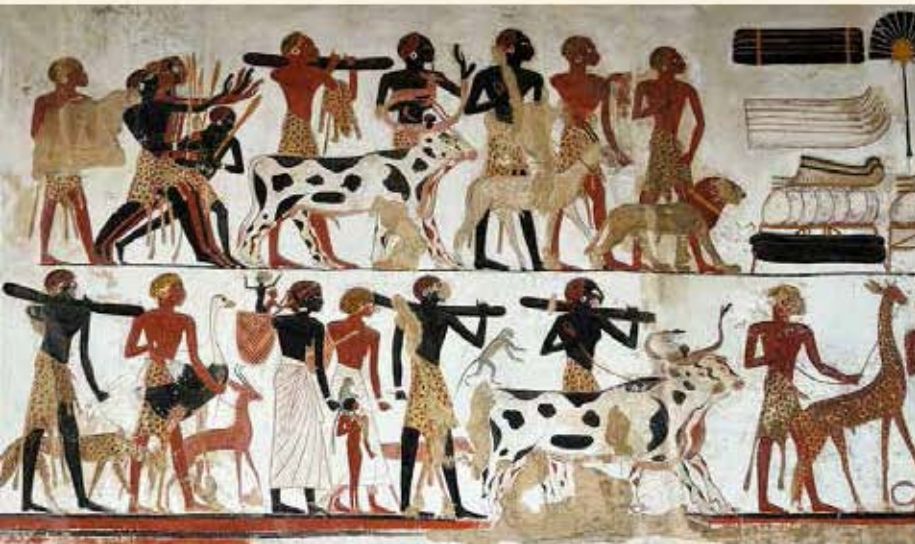
Qədim Misir məmurunun məqbərəsindən tapılmış, onun işini əks etdirən fiqurlar

İncəsənət

Misir incəsənətində əsas yeri heykəltəraşlıq və rəsamlıq tuturdu. Məbəd və məqbərələrə rəngli boyalarla çəkilmiş rəsmlər, ucaldılmış heykəllər Misir sənətkarlarının yüksək səviyəsindən xəbər verir. Rəsm və heykəllərin əksəriyyəti tanrıları və fironları əks etdirirdi.

Fironların daş və qranitdən heykəllərini hazırlayan heykəltəraşlar onların əzəmətli görünməsinə çalışırdılar.

İri daş heykəllərlə yanaşı, ustalar ağacdan kiçik fiqurlar da düzəldirdilər.

Misirdə divar rəsmləri

Divar rəsmlərinə əsasən Misirdəki məşğuliyyət və həyat tərzini barədə nə söyləmək olar?

Firon Tutankhamonun məqbərəsindən tapılmış qızıl işlənmiş hökmdar taxtı

Qızıl və qiymətli daşlarla işləməyi bacaran Misir sənətkarları yüksək ustalıq nümayiş etdirirdilər.

Memarlıq

Misir memarlığında əsas yeri fironların dəfn edildiyi piramida formalı tikililər, məbəəd və səraylar tuturdu. Misiri əbəz yərə **ehramlar ölkəsi** adlandırmırlar. Minilliklər keçməsinə baxmayaraq, Misirdə indi də yüzrlərlə ehram qalmaqdadır.

İnşa edilən ilk ehramlar (piramida) pilləli idi. Əvvəllər fironları çiy kərpicdən düzəldilmiş piramidalarda dəfn edirdilər. Daşdan tikilən ilk piramida firon Coserin şərəfinə inşa edilmişdi.

Bu tikilinin hündürlüyü, təxminən, 60 m olub. Hündürlüyü 147 metr olan ən hündür piramida isə firon **Xeops (Xufu)** üçün tikilmişdi. Böyük əhəng daşlarından tikilən (hər daşın ağırlığı 2 ton), üzərinə ağ üzlük daşı çəkilən bu piramidanı misirlilər təntənə ilə "Xeopsun üfüqü" adlandırdılar. Rəvayətə görə, piramidanın ucundakı daş əvvəllər qızıldan olub. Xeopsun ehramı 3 min ildən çox müddət ərzində dünyada ən hündür tikili hesab edilib.

İnternetdən istifadə edərək müəyyən edin: Xeops ehramından sonra hündür olan ilk tikili hansıdır və o neçənci əsrdə inşa edilmişdir?

Piramidaların qarşısında bütöv qayadan yonulmuş **Böyük Sfinks*** heykəli ucalırdı. Misirlilər Böyük Sfinks "dahaşətlər atası" adlandıran, onun fironların ruhlarnı qoruduğuna inanırdılar.

* Sfinks

*insan başlı, aslan bədənli
afsanəvi varlıqdır.*

Böyük Sfinks

Misir memarlığına xas olan əsas xüsusiyyətlərdən biri fironların şərəfinə ucaldılan **obelisk*** adlanan sütunlardır.

Misirlilərin inancına görə, fironların ruhları bu tikili vasitəsilə başqa dünyaya gedir.

* Obelisk

*yuxarıya doğru gətirdikə ucu
piramida formalı olan titli
sütundur*

Obelisklər sonrakı əsrlərdə Misirdən çıxarılaraq Avropanın paytaxt şəhərlərində yerləşdirilmişdir.

*Daha sətraflı məlumat
üçün QR koda müraciət edə
bilərsiniz*

Misir ehramlarının tikintisi

Piramidanın
real görüntüsü

Şekilde gördükleriniz esasında "Ehramlar planlı
faaliyyetin neticesidir" mövzusunda mətn
hazırlayın.

ŞUMERDƏN BAŞLAYAN TARİX

İkiçayarası, şumer, mixi yazı, şəhər-dövlətlər,
luqal, zikkurat

Şumerlər dünya xalqları arasında yazı, elm, təhsil, təsərrüfat və digər sahələrdə "ilk"lərə imza atan xalq sayılır. Tarixdə ilk dəfə dövlət quran, idarəetmə sistemi yaradanlardan biri də məhz onlardır.

Qədim dövrdə Ön Asiyada Dədə və Fərat çaylarının arasında yerləşən ərazi İkiçayarası (yunanca Mesopotamiya) adlanırdı. İkiçayarası isti iqlimə malik ərazi olmuşdur. Yayda istilik bəzən 50 dərəcəyə qalxmışdır. Yağışların az olduğu bu ərazidə möhkəm ağac, daş və metal yataqları yox idi. Amma bu ərazi günəş istiliyi, su və gil ilə zəngin idi. Dədə və Fərat çayları yaz aylarında gur daşır və ərazinin çox hissəsi su altında qalırdı. Daşqınlardan sonra məcrasına çəkilən çayların yerində qalın gil – lil qatı qalırdı.

İkiçayarasının köklü sakinləri olmayan şumerlər bura Yeni Daş (Neolit) dövründə gəlmiş və burada formalaşmışlar.

Ön Asiyada, Dəclə və Fərat çay-
larının arasında yerləşən ərazi
İkiçayarası (yunanca Mesopota-
miya) adlanırdı.

**Yeni Daş dövrünün
mühüm xüsusiyyətləri
nə idi?**

**Şumerlərin yaşayış üçün
niyə məhz İkiçayara-
sı ərazisini seçdiyini
araşdırın.**

Şumerlərin bura Altay dağları-
nın ətəklərindən gəldiyi güman
edilir. Son araşdırmalara görə,
onların Cənubi Qafqaz - Şimali
Azərbaycandan gələn türkdilli
tayfalar olması qəbul edilir.

Şumer dilindəki bir sıra əsas
sözlər qədim türk dilində olan-
larla eynilik təşkil edir.

Söz	Şumer- lərdə	Qədim türklərdə
Tanrı	Dinqir	Tenqri
ata	ada	ata
ana	ama	ana
yer	kir	yer
igid	eren	əren

Şumerlərin İkiçayarasına
gəlişindən sonra ərazinin
mənzərəsi tezliklə dəyişdi.
Şumer xalqının əməyi səhralıq
və susuz çölləri əkin və otlaq
sahələrə çevirdi. Yaşayış üçün
yararlı ərazilər meydana gəldi.

Erkən şumer cəmiyyəti (qəbilə
və tayfaları) yüksək şüur, əmək-
severlik və təşkilatçılıq qabiliy-
yati ilə fərqlənirdi.

Xalq toplantılarında müxtəlif
işlərə rəhbərlik etmək üçün
başçı seçilirdi. Başçının göstə-
rişləri vaxtında və dəqiq yerinə
yetirilirdi. Hər bir şəxs gördüyü
işin icmaya xeyir verdiyini dərk
edir, üzərinə düşən vəzifəni
layiqincə icra edirdi.

Qəbilə və tayfaların daxilində
sənətkarlar, tacirlər və dini
məsələlərlə məşğul olan kəhin-
lər meydana gəldi.

**Sizcə nə üçün şumerlər
türkdilli tayfalar hesab
edilir?**

Yaşayış məntəqələri çay kənarlarında yerləşirdi. Evlər gil və lildən hazırlanan çiy kərpicdən tikilirdi.

Dulus çarxı ilk dəfə şumerlər tərəfindən yaradılıb.

Heyvanları qamışdan hörmə tövlələrdə saxlayırdılar.

Ovçuluq, balıqçılıq əlavə qida mənbəyi idi.

Şumerlər çay daşqınlarından qorunmaq üçün bəndlər düzəldir, suvarma kanalları, arxlar çəkir, su ehtiyatı yaradırdılar. Bunun sayəsində onlar daha çox torpağı əkilə-becərə bilirdilər. Şumer əhalisi buğda, arpa, tərəvəz yetişdirir, qoyun və inək saxlayırdı.

Təbii-coğrafi şərait şumerlərin inkişafına necə təsir etmişdir?

Verilmiş məlumatlar əsasında şumerlərin məşğuliyyəti ilə bağlı kiçik mətn hazırlayın.

Dulus çarxı əsasında ilk təkər icad edən şumer ustaları ilk nəqliyyat – arabanı düzəltməyi bacardılar. Araba müxtəlif heyvanlara qoşulurdu. Arabalar insanların işini yüngülləşdirdi, artıq onlar ağır yükləri uzaq məsafəyə daşıya bildilər.

Gilli torpaq bərk olduğundan şumerlər xış düzəltdilər. Öküzləri ona qoşaraq daha geniş sahələri şümləməyə nail oldular.

Xurma bitkisi hündür, qalın gövdəli olmasına baxmayaraq, həm tikinti üçün, həm də oduncaq kimi yararsız idi. Onun əsas keyfiyyəti yüksək kalorili meyvəsinin – xurmanın olması idi. Bacarıqlı şumer əhalisi bu bitkidən də səmərəli istifadə edə bilirdi. Onlar tarlada işlədikləri zaman istidən qorunmaq üçün palmanın yarpaqlarından baş örtüyü düzəldirdilər. Xurma çəyirdəkləri yağlı olduğundan yaxşı yanırdı. Uzaq məsafəyə odu aparmaq lazım gələndə çəyirdəklərdən göz kimi istifadə edirdilər.

LAYHED

İşin düzgün təşkili, birgə və şüurlu fəaliyyət, əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi məhsuldarlığın artmasına səbəb oldu. Məhsulun artıq qalması onu mübadilə etməyə - dəyişməyə imkan verdi. Şumerlər qida məhsulları, toxunma parçalarla ticarət edir, onları ağac, daş və metala dəyişirdilər.

Şumerlər e.ə. IV minilliyin əvvəllərində mis filizini yüksək temperaturda qızdırmaqla təmiz mis əldə edə bildilər. Onlar əridilmiş mis, qızıl və gümüşü qaliblərə tökərək müxtəlif silah və bəzək əşyaları hazırlamağı bacardılar. E.ə. IV minilliyin ortalarında şumer sənətkarları tunc əldə etməyi öyrəndilər.

Qalib tökmə üsulu

Her sütuna uyğun olaraq şumerlərin həyat tərzini barədə müzakirə aparın.

Şumer sənətkarlarının hazırladığı dekorativ əşya

Şumer şəhər-dövlətləri

Təsərrüfatın bütün sahələrinin, sənətkarlıq və ticarətin inkişafı əhəlinin sayını sürətlə artırdı, iri yaşayış məskənləri yarandı. Bu məskənlərin əsasında qısa müddətdən sonra Eredü*, Ur, Uruk, Kiş, Laqaş, Nippur

və digər şəhərlər yarandı. Bu şəhərlər e.ə. IV minilliyin sonları – e.ə. III minilliyin əvvəllərindən başlayaraq hakimiyyət orqanı, qanunları, məhkəmə sistemi, ordusu olan şəhər-dövlətlərə çevrildi.

* Eredü

Şumerlər Eredünü özlərinin ilk şəhəri hesab edirdilər. Son dövrlərin tədqiqatları alimlərə Eredünü ilk əsl şəhər hesab etməyə əsas verir.

Şəhər-dövlətlər, adətən, bir tanrının şərəfinə ucaldılan **Zikkurat** adlanan məbədin ətrafında yaranırdı.

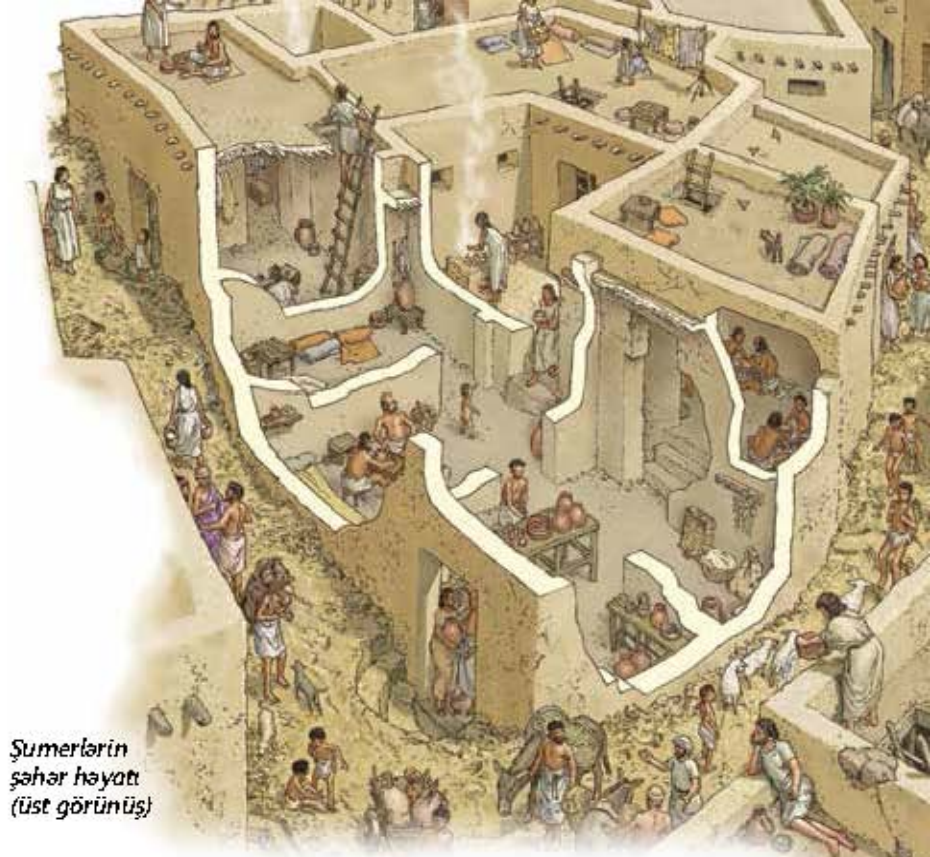
Məbədlər şəhərdə ən hündür, möhtəşəm tikili olurdu. Zikkurat uzaq məsafədən dağa bənzəyirdi. Məbədin ən yuxarı mərtəbəsində ibadət evi yerləşirdi.

Sizcə, niyə şumerlər ibadət evini ən yuxarı mərtəbədə tikirdilər?

Dövlətlərin mərkəzi qala divarı ilə əhatə olunurdu. Şəhərlərin daxilində, əsasən, sənətkarlıq və ticarət inkişaf edirdi. Qala divarlarından kənardakı ərazilərdə əkin və otlaq sahələri yerləşirdi. Şumer şəhərlərində ələ təşkil edilmiş suvarma sistemi mövcud idi.

İlk vaxtlar Şumerdə dövlətin mühüm məsələləri xalq toplantılarında həll olunurdu. Azad əhali də bu toplantılarda iştirak edirdi. Şəhəri və dövləti idarə edən ağsaqqalları və başçı sayılan – **en** adlanan kahini xalq təyin edirdi. Sonralar şəhərin təsərrüfat həyatına (suvarma, məbəd tikilməsi işləri və s.) rəhbərlik etmək üçün **ensi** adlanan vəzifə yaranırdı.

Şumerlərin şəhər həyatı (üst görünüş)

Müharibə təhlükəsi yaranıqda əhali hökmdar və hərbi başçı olan – luqal seçirdi.

Bütün İkiçayarası bölgədə hakimiyyətə sahib olmaq uğrunda çəkişmələr başladı. Əvvəllər suvarma kanalları, çay vadiləri üstündə başlayan toqquşmalar sonradan müharibələrə çevrildi. Müharibələr artdıqca Luqalların hakimiyyəti möhkəmlənməyə başladı. Onlar en və ensi vəzifələrini öz əllərinə alır, hakimiyyətlərini öz övladlarına ötürürdülər. Xalq idarəçiliyi bir şəxsin hakimiyyəti ilə əvəz olunurdu. Hakimiyyət bir nəslin əlində cəmləşirdi.

Sizcə, hakimiyyətin hansı forması daha yaxşıdır: xalqın birgə idarəçiliyi, yoxsa bir şəxsin hakimiyyəti?

Yüzilliklər boyu davam edən müharibələrdə üstünlük bir şəhər-dövlətdən digərinə ke-

çirdi. Lakin heç bir şəhər-dövlət İkiçayarasını bütünlüklə özünə tabe edə bilmədi. Ancaq müharibələr şəhərlərin, təsərrüfatın dağılmasına, şumerlərin bir xalq kimi azalmasına səbəb oldu. Nəticədə Ərəbistan yarımadasından gələn tayfalar şumer dövlətlərinin ərazilərini ələ keçirdi. E.ə. III minilliyin sonlarında Şumer şəhər-dövlətləri öz müstəqilliyini itirdi.

Şumer döyüşçüləri

ŞUMER MƏDƏNİYYƏTİ

Şəhərlərin yaranması mədəniyyətin sürətli inkişafına təkan verdi. Şumer mədəniyyətinin formalaşmasında gilin böyük rolu olmuşdur. Şumerlər gildən lövhələr hazırlayıb və üzərində yazı yazırdılar. Məhz bu yazılar 5 min il əvvəl mövcud olmuş Şumer cəmiyyətinin inkişaf yolunu izləməyə imkan verir. Bu vaxta qədər şumerlərə məxsus minlərlə gil lövhələr tapılmışdır. Bu lövhələr şumerlərin elmi, dünyagörüşləri, ticarət müqavilələri və problemləri haqqında məlumat verir.

Mixi yazı üçün vasitələr

Yazı

Şumerlər ilk yazı mədəniyyəti yaradan xalqlardan biri hesab edilir. Onların yazıları e.ə. IV minillikdə Uruk şəhərində meydana gəlmişdir.

Şumerlərin ilk yazıları şəkli yazı idi. Lakin gil üzərində daire, dalğalı xətlər və s. çəkmək çətin idi. Ona görə şəkillər işarələrlə əvəz olundu. Beləliklə, mixi yazı yarandı.

Şəkli yazı

Şumer katibləri

Mənası	E.ə. 3500 il	E.ə. 2500 il	E.ə. 700 il	E.ə. 500 il
1. Dağ	⚡	⚡	⚡	⚡
2. Tanrı, Cənnət	✱	✱	✱	✱
3. Günəş	☼	☼	☼	☼

Təhsil

Dövlət inkişaf etdikcə onun gəlir və xərclərini, vergiləri hesablamaq, müxtəlif vəzifələrə təyin etmək üçün savadlı insanlar tələb olunurdu. Buna görə bütün şəhər-dövlətlərdə məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Məktəblərdə təhsil pullu idi.

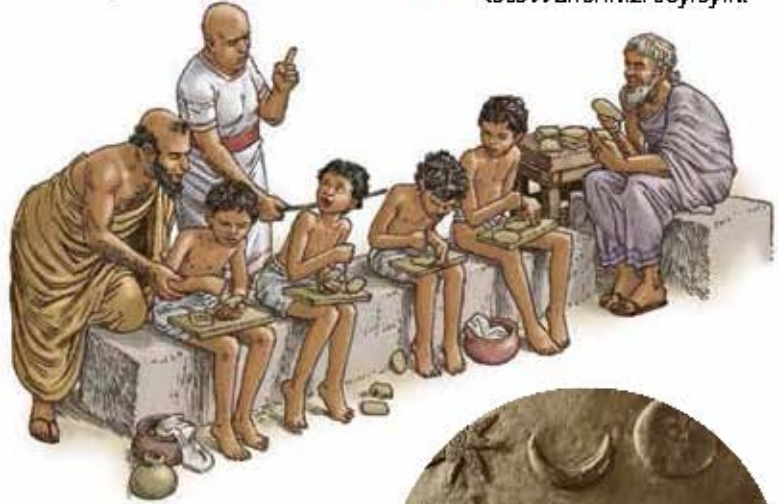
və ancaq oğlanlar təhsil alırdı. Məktəblərə ustad adlanan şəxs başçılıq edirdi. Ustad "məktəbin atası", şagirdlər isə "məktəbin oğulları" adlanırdı. Ciddi intizama əsaslanan dərs günü uzun çəkirdi. Şagirdlərə, ilk növbədə, məktəbdə yazmaq, oxumaq, hesablama aparmaq öyrədilirdi.

Uşaqlar yumşaq gil üzərində yazmağı öyrənirdilər. Tapşırıqları yerinə yetirəndən sonra gili əzərək hamarlamaq və yeni lövhəyə çevirmək olurdu. Məktəblərdə divar lövhələrindən də istifadə olunurdu.

Qazıntılar zamanı tapılan lövhələrdən məlum olur ki, müəllimlər riyazi cədvəllər, məsələ-misal topluları tərtib etmiş, şagirdlər isə onları həll etmişlər.

S Sizcə, ikiçayarasında yazı materialı kimi gil lövhələrdən istifadə edilməsinin səbəbi nə idi?

Şumerdə ibtidai sinif

Elm

Onluq və altmışlıq hesablama sistemi yaradan şumerlər bacarıqlı riyaziyyatçılar idi. İlk dəfə saati 60 dəqiqəyə, çevrəni 360 dərəcəyə bölmə məhz şumerlərdir. Onlar astronomiya və astrologiya ilə maraqlanırdı, gözlə gördükləri ulduzlardan müxtəlif bürclərə ayırırdılar. Şumer astronomları ay və günəş ilinə əsaslanan təqvimlər

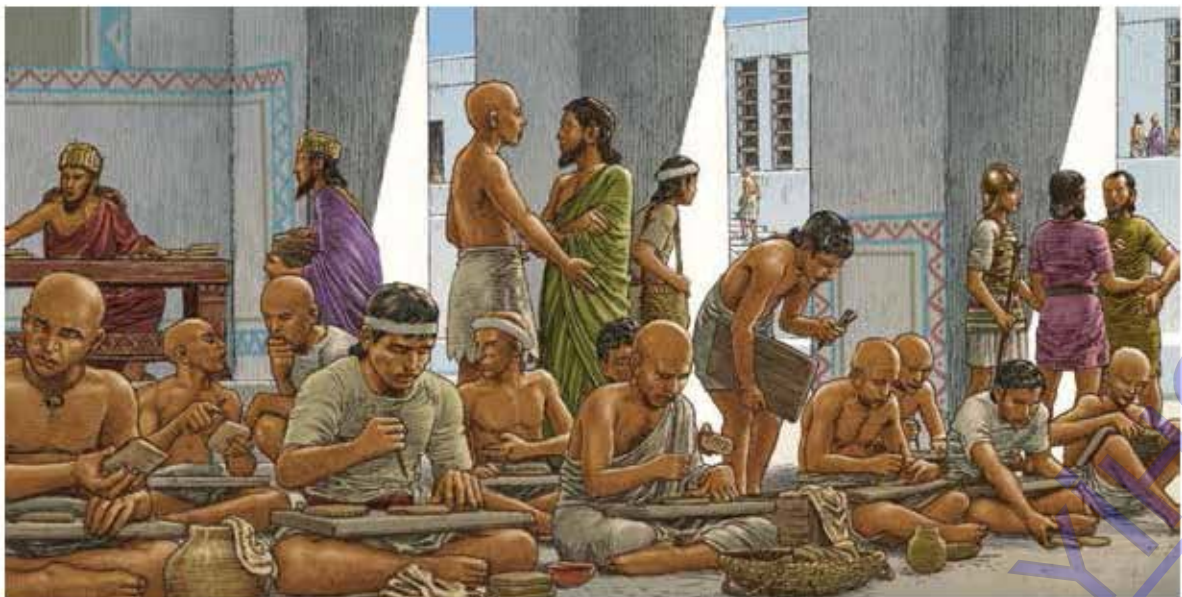

Şəkil əsasında şumerlərin təhsil prosesi haqqında təsəvvürlərinizi söyləyin.

E.ə. XII əsrə aid olan Babil astronomiyaya aid bələyef

düzəltmiş, ili aylara bölmüşlər. Şumer astronomları Günəş və Ay tutulmalarının vaxtını əvvəlcədən müəyyən edə bilirdilər.

İkiçayarasında gil lövhələrin yazılması və saxlanması

Memarlıq

Şumer memarlığında əsas yeri məbəd və saray tikililəri tuturdu. Şumer memarları çiy kərpicdən 3, 5, 7 mərtəbəli möhtəşəm zikkuratlar inşa edirdilər. Məbədlər düzbucaqlı formada olsalar da, yan divarları maili olur, tikiliyə estetik gözəllik verirdi. Məbədin yuxarisında yerləşən ibadət evindən astronomik müşahidələr aparılırdı.

Şumer heykəltəraşları daş və marmərdən hökmdarların heykəllərini düzəldirdilər.

Nə üçün Şərqi sivilizasiyasının memarlığında əsas yeri saray və məbədlərin tikintisi tuturdu?

Uruk məbədində tədqiqat aparan alimlər kərpiclərin rənginə görə tikilinin aşağı – 2 mərtəbəsinin qara; 3-cü mərtəbəsinin qırmızı; yuxarı mərtəbəsinin göy; damının qızılı rəngdə olmasına diqqət yetirdilər. Bu, şumerlərin dünyanın quruluşu haqqında təsəvvürləri idi. Qara rəng yeraltı dünyanı, qırmızı – torpağı, yeri, göy – səmanı, qızıl isə günəşi simvolizə edirdi.

Arfa musiqi aləti

Qızıl dəbilqə

Sənətkarlıq

Şumer ustaları qalibtökme, lehimləmə* və döymə üsullarından istifadə edə bilirdilər. Bu sənətkarlar yüksək ustalıqla qızıl və gümüşdən müxtəlif əşyalar, möhürlər hazırlayırdılar.

* Lehimləmə

metalları qızdırılaraq bir-birinə birləşdirilməsidir.

Şumer sənətkarların hazırladığı bəzək əşyalarını onların həyat tərzini və məşğuliyyətini əlaqələndirir.

Hökmdar xanımının geyimi

Şumer heykəlcikləri

Ədəbiyyat

Dünya tarixində yazıya alınmış ilk dastan – "Gilgamesh haqqında dastan" Şumerdə yaranmışdır. Dastan çox məşhurlaşmış, hələ qədim dövrdə (e.ə. II minillik) müxtəlif dillərə (hurri, het) tərcümə olunmuşdur. Dünyanı su basması haqqında rəvayət ilk dəfə "Gilgamesh haqqında dastan"da öz əksini tapmışdır. Müasir dövrdə əsər dəfələrlə nəşr olunmuş, bir çox xalqların dilinə tərcümə edilmişdir.

Gilgamesh

Dastanın mərkəzində İnsan və onun hissləri, həyəcanı, sevinci, kədəri dayanır. Dastanda dostluq, sədaqət, şəxsi şöhrət axtarışı, igidlik tərənnüm edilir.

Şumerlər atalar sözləri və məsəllər yaradaraq onları yazıya alırdılar. Təxminən, beş min il əvvəl yaranmasına baxmayaraq, bu hikmətlərdə qaldırılan problemlər, arzu və ümidlər indiki dövrlə səsleşir.

Şumer atalar sözlərindən

Gümüşü çox olan xoşbəxt ola bilər. Arpası çox olan xoşbəxt ola bilər. Ancaq heç nəyi olmayan daha rahat yatar.

Başçısızsız əsgər əkinçisiz tarlaya bənzər.

Pislik etmə ki, daima qorxu içində yaşamayasən.

Tanrın da var, hökmdarın da. Amma qorxun ən çox vergi məmurundandır.

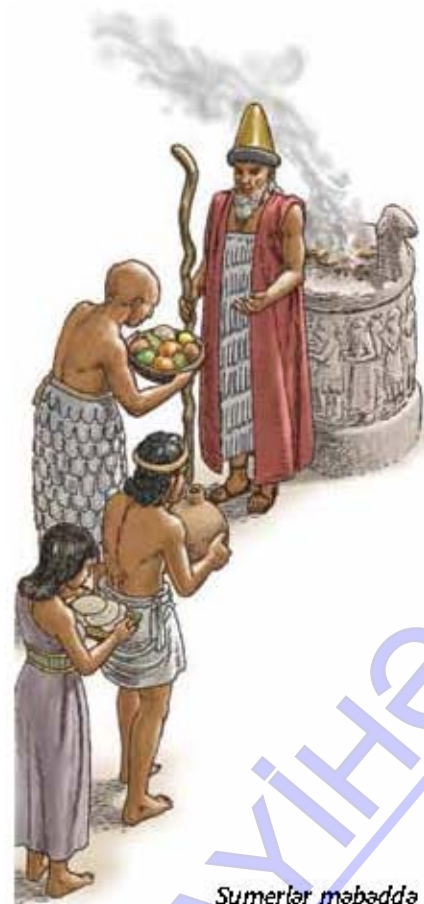
Din

Şumerlər çox dindar olmuşlar. Onlar öz tanrılarını üç qismə: göy - səma, yer və yerin altında olanlara ayırdılar. Şumerlərin inanclarına görə, baş tanrı An səmadan dünyanı idarə edirdi. Tanrılar da insanlar kimi kişi və qadın olurdu. İnanna əsas qadın ilahəsi və bərəkət tanrısı sayılırdı.

Aya ibadət edən şumerlər

İkiçayarası çox isti olduğundan şumerlər tarlalarda çox zaman gecələr, ay işığında işləyirdilər. Buna görə onlar Ay tanrısını sevir və ona xüsusi sitayiş edib, qurbanlar verirdilər.

Şumerlər məbədə

İKİÇAYARASININ DİGƏR DÖVLƏTLƏRİ

Babil, Aşşur, Asma bağlar, Hammurapi qanunları,
Nineva, Aşşurbanipalın kitabxanası.

Babil şəhəri qədim dünyanın ən böyük şəhərlərindən olmuşdur. O, Fərat çayı sahilində qədim Şumerin yerində yaranmışdı. Şəhər şumer dilində **Kadinqir**, yəni "Tanrının qapısı" adlanırdı. Ərəbistan yanmadasından gələn tayfalar şəhəri tutandan sonra ona öz dillərində eyni mənanı verən **Bab-ili** adını verdilər.

Babil şəhəri mühüm ticarət yollarının keçdiyi ərazidə yerləşirdi.

E.ə. II minilliyin əvvəlindən İkiçayarası şəhər-dövlətlər arasında ticarət əlaqələri gücləndi. Bu, Babil şəhərinin mühüm ticarət mərkəzinə çevrilməsinə səbəb oldu. Su və karvan (quru yollar) ticarəti Asiyanın digər ölkələrinə Babil şəhərindən keçirdi.

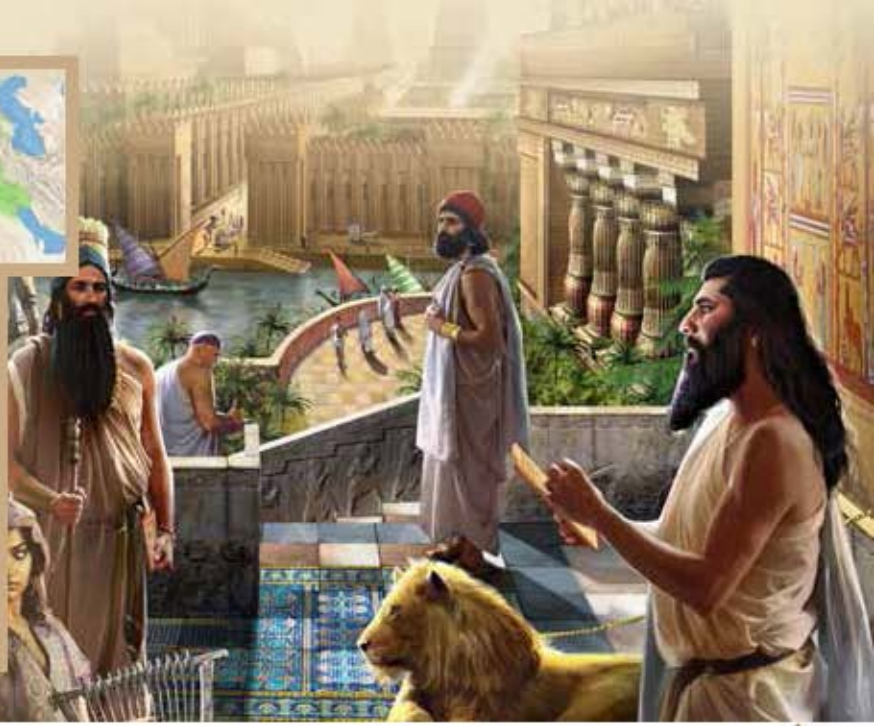

Babil şəhərinin mühüm ticarət mərkəzinə çevrilməsinin səbəblərini müəyyən edin.

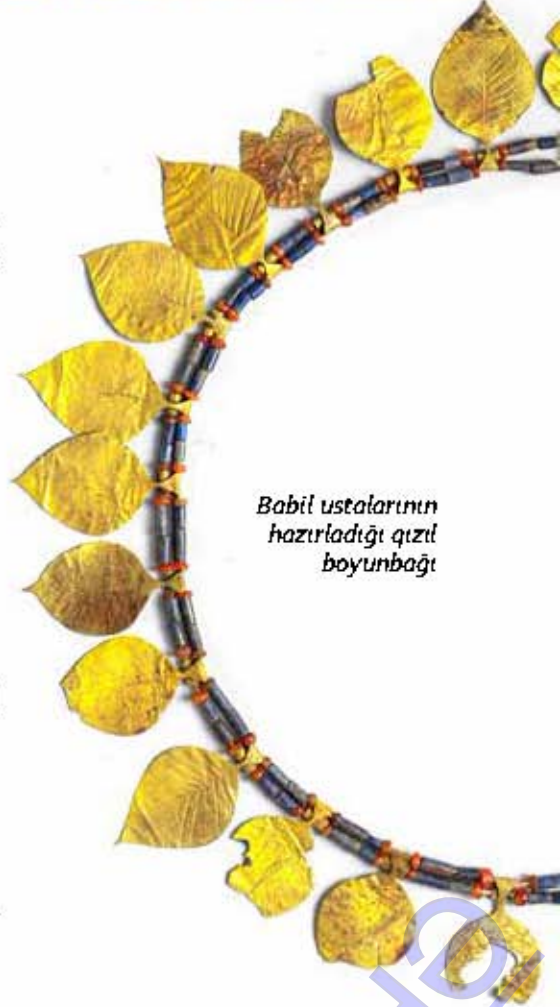
Babil şəhəri Fərat çayı sahilində qədim şumer şəhərinin yerində yarınmışdı.

Tacirlər Kiçik Asiya, Aralıq dənizinin sahilləri və İran körfəzi əraziləri ilə ticarət əlaqələri yaratmışdılar. Hələ e.ə. III minillikdə şumer şəhərləri bu körfəz vasitəsilə Hindistan tacirləri ilə mal mübadiləsi edirdilər.

İkiçayarası dövlətlərdən başqa ölkələrə sənəkarların yüksək ustalıqla hazırladığı məhsullar (rəngli saxsı qablar, qızıl və qiymətli daşlardan hazırlanan bəzək əşyaları, ərzaq və s.) aparılırdı.

E.ə. II minilliyin əvvəllərində Babil şəhər-dövləti meydana gəldi. Babil dövlətinin ən qüdrətli dövrü hökmdar Hammurapinin hakimiyyəti vaxtında oldu. Hammurapi bütün İkiçayarası şəhər və dövlətlərini Babil dövlətinin hakimiyyəti altında birləşdirdi. Ölkəni birləşdirdikdən sonra Hammurapi geniş abadlıq işləri apardı. Bacarıqlı rəhbər və təşkilatçı kimi o, təsərrüfatın bütün sahələrinə (əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq), həmçinin kanal və yolların çəkilməsinə,

Babil ustalarının hazırladığı qızıl boyunbağı

ticarətə, sənəkarlığın inkişafına aid işlərə şəxsən rəhbərlik edirdi. Nəticədə Mesopotamiya (İkiçayarası) Asiyanın inkişaf etmiş regionuna, Babil şəhəri isə onun mərkəzinə çevrildi.

Dövlətin qüdrətli dövründə Babildə 1 milyon insan yaşayırdı. Şəhər 3 möhtəşəm qala divarı və bürdlərlə əhatə olunurdu. Şəhərin 8 darvazası var idi. Bunlardan ən məşhuru ilahə İştərin adı ilə adlanırdı. Şəhərin daxilində hökmdarların sarayı, tanrı Mardukun şərəfinə ucaldılmış məbəd, dünyanın 7 möcüzəsindən biri hesab olunan Asma bağlar və Babil qülləsi yerləşirdi.

Babil hökmdarının İştə qapısından zəfər keçışı

Hammurapinin barelyefi

Təsadüfi deyil ki, Hammurapinin hakimiyyəti dövründə ikiçayarası Babilistan adlanmağa başladı.

Hammurapi bütün ölkə üçün vahid qanunlar yaratdı. O, şumer şəhər-dövlətlərdə olan qanunları təkmilləşdirib külliyyat halında cəmləşdirdi. Qanunlar cəmiyyət həyatının bir çox sahələrini: torpağa sahiblik, ticarət qaydaları, borc və faiz, cinayətlərə görə verilən cəzalar, hətta hakimlərin də fəaliyyətini də tənzimləyirdi.

Babilin Asma bağları

Ancaq qanunlar insanlar arasında fərq qoyur, varlı və yuxarı təbəqədən olan insanların mülkiyyətini və mənafeyini qoruyurdu.

Hammurapinin qanunları bu dövrdə ikiçayarası ərazidə quldarlıq münasibətlərini izləməyə imkan verir.

Mardukun Zikkurati

Qanunlardan aydın olur ki, bu dövrdə borcunu qaytara bilməyən insanlar da qula çevrilə bilərdilər. Borca köləlik 3 il çəkirdi. Qulun övladları da qul olurdu. Valideynlərindən biri azad insan olduqda övladı azad olurdu.

Sizcə, qanun və qaydalar necə olmalıdır?

Fərqli qanunlar

Eyni hərəkətə görə varlı ilə kasıb insanlar müxtəlif cəza alırdılar:

Əgər bir adam özünə bərabər adamı vurarsa, cərimə verməlidir.

Əgər bir adam özündən artıq adamı (kahin, ayan) vurarsa, qamçı ilə 60 dəfə qamçılanmalıdır. Qanunlar cəmiyyət daxilində olan bərabərsizliyi möhkəmləndirirdi.

Hammurapinin qanunları haqq olunmuş **bazalt daş** Ur şəhərindən tapılmışdır. Mixi yazı ilə yazılmış qanunlar 282 maddədən ibarətdir.

Hammurapinin qanunlarından:

- "Mən, Hammurapi, tanrılar tərəfindən təyin edilmiş başçı, ...şahların ən birincisi, ölkəyə haqq və ədalət gətirdim.
- Əgər bir adam məbədin və ya hökmdarın əmlakını oğurlarsa, o öldürülməlidir.
- Əgər bir adam qaçmış qulu gizlədarsa, o öldürülməlidir.
- Əgər bir adam başqasının öküzünü öldürərsə, əvəzində öküz verməlidir.
- Əgər təbib xəstənin gözündəki perdanı kəsib götürərsə, ona müəyyən olunmuş miqdarda gümüş verməlidir.
- Əgər təbib xəstənin gözünü müalicə edərkən göz kor olarsa, təbibin əli kəsilməlidir.

Hammurapinin hakimiyyətindən sonra Babil dövləti zəiflədi. Şəhər bir neçə dəfə düşmənlər tərəfindən ələ keçirilib qarət olundu. E.ə. II minilliyin sonlarında Babil İki-

çayarasının digər güclü dövləti olan Aşşura təbə edildi.

Babilin ikinci dəfə yüksəlişi e.ə. VII əsrdə başladı. Bu dövrdə Babil yenidən İkiçayarasında ən

güclü dövlət oldu. Babil dövləti süqut etdikdən sonra da öz əzəmətinə və gözəlliyinə saxlayırdı. Herodot Babilə gördüyü şəhərlər arasında ən gözəl şəhər hesab edirdi.

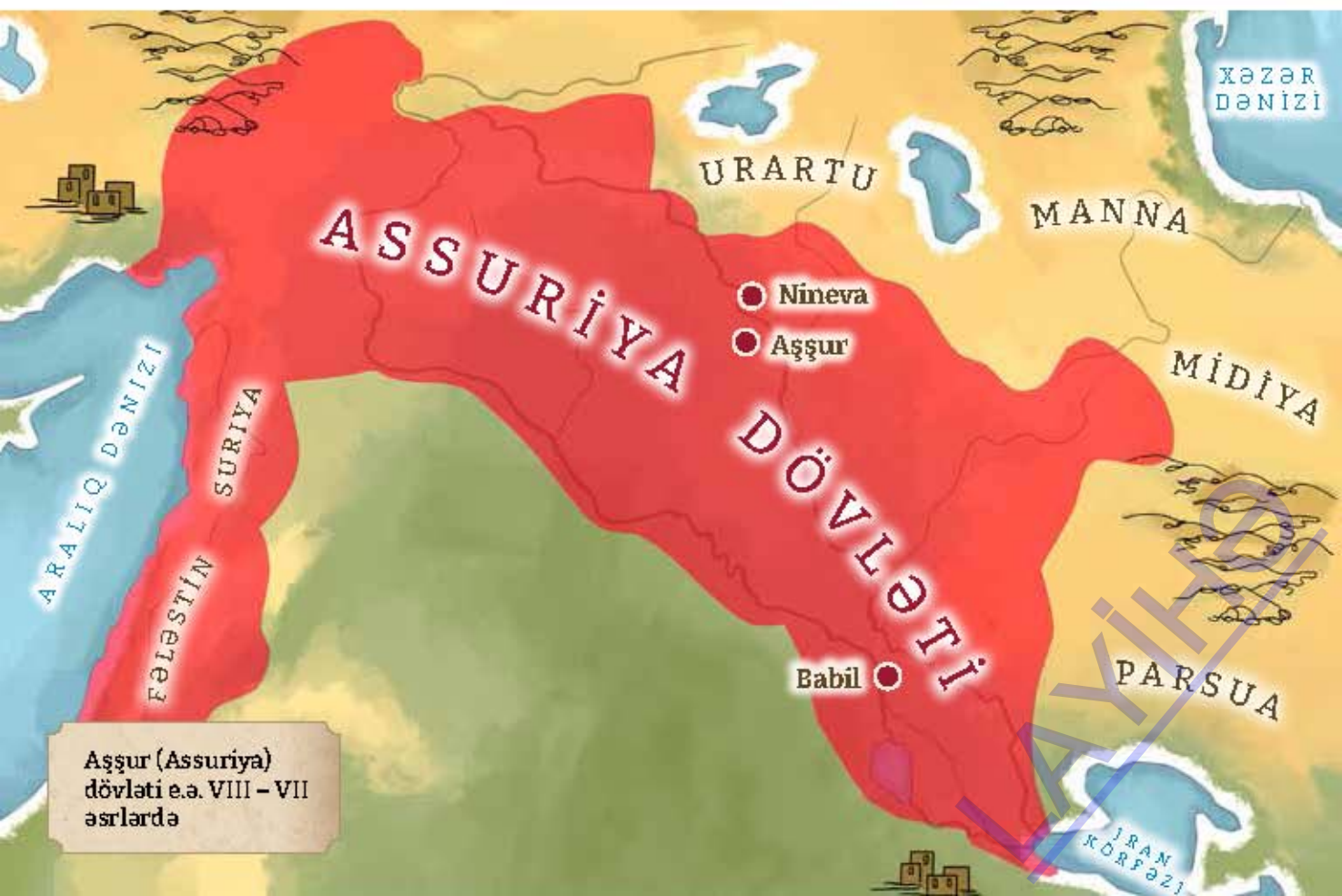
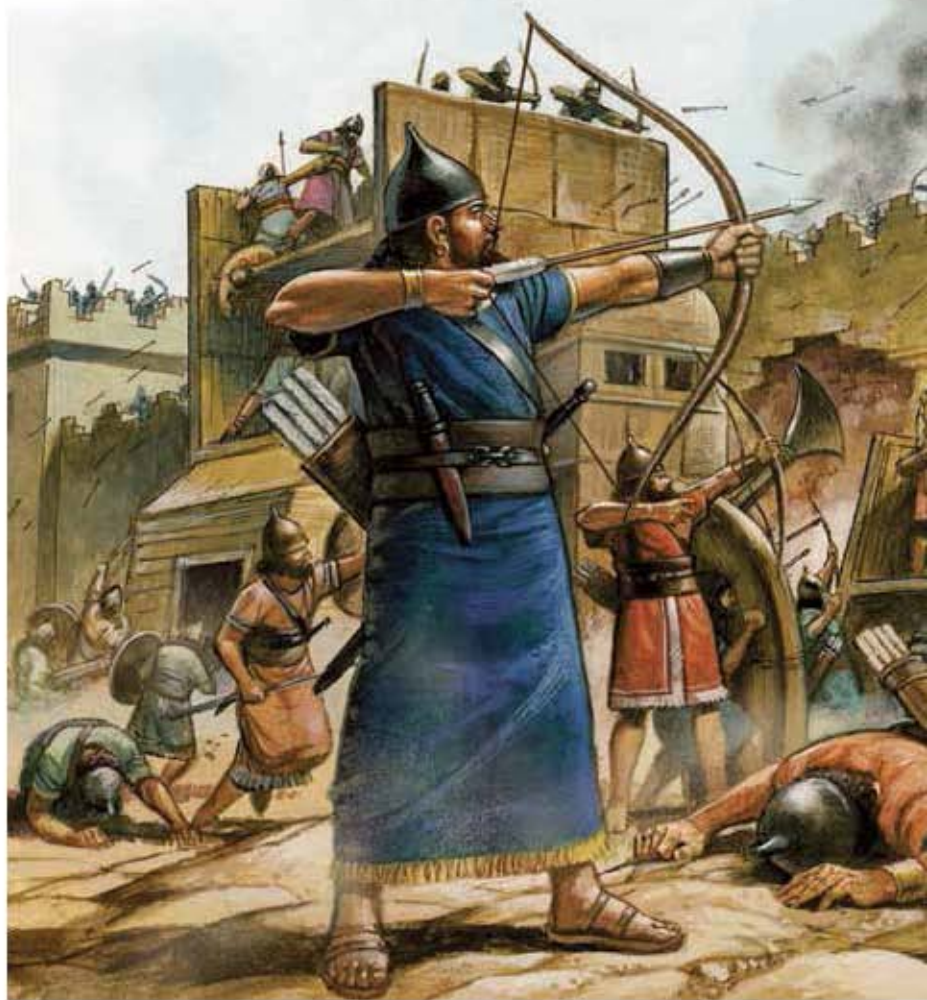

Aşşur (Assuriya) dövləti

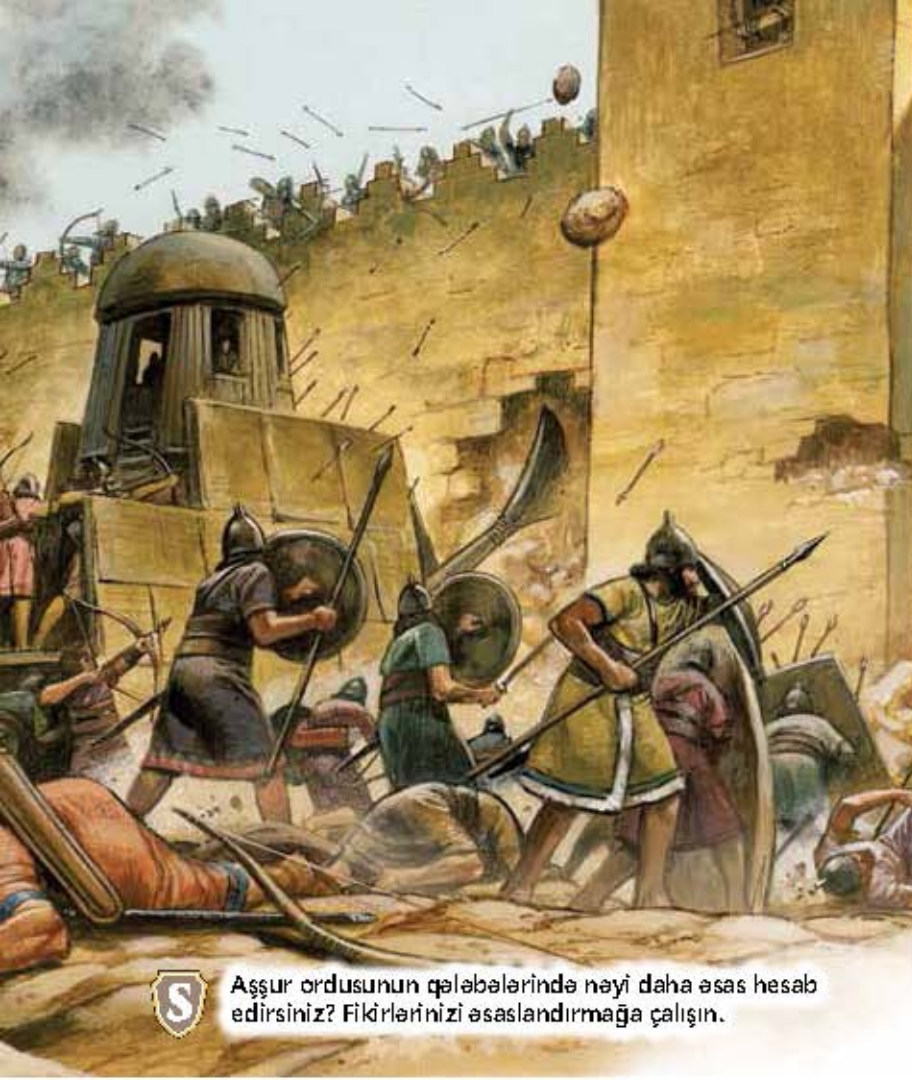
Dəclə çayı sahilində salınan bu şəhər tanrı Aşşurun şərəfinə adlandırılmışdır. Əvvəllər kiçik ticarət şəhəri olan Aşşur tədricən güclü şəhər-dövlətə çevrildi. Aşşur şəhər-dövlətinin ilk yüksəlişi e.ə. II minilliyin ortalarında baş verdi.

E.ə. VIII əsrdə orduda əsaslı dəyişiklik etdikdən sonra dövlət daha da gücləndi.

Döyüş arabaları süvari – atlı hissələrlə əvəz olundu. Qoşundan öndə gedən kaşfiyyat dəstələri, ilk dəfə mühəndis qoşun hissələri və rəbitə bölmələri yaradıldı. Əsas dəyişiklik

Aşşur (Assuriya)
dövləti e.ə. VIII – VII
əslərdə

Aşşur ordusunun qələbələrində nəyi daha əsas hesab edirsiniz? Fikirlərinizi əsaslandırmağa çalışın.

isə ordunun ancaq peşəkar döyüşçülərdən təşkil olunması idi. Aşşur ordusu həm də dəmirdən hazırlanan silahlarla təchiz olunurdu.

Güclü, peşəkar ordu yaranan Aşşur İkiçayarasını tamamilə özünə tabe edib, Ön Asiyanın digər ərazilərinə hücumlara başladı.

Aşşur hökmdarları Suriyanı, Fələstini, Finikiyanı işğal edib dövlətin sərhədlərini Aralıq dənizi sahillərinə qədər genişləndirdilər. Misir və Urartu üzərində qələbələr Aşşurun Asiyada mövqelərini möhkəmləndirdi. E.ə. VIII – VII əsrin əvvəllərinə kimi Aşşur Ön Asiyanın ən güclü dövləti hesab edilirdi.

E.ə. VII əsrdə dövlətin paytaxtı Nineva adlanan yeni şəhərə köçürüldü.

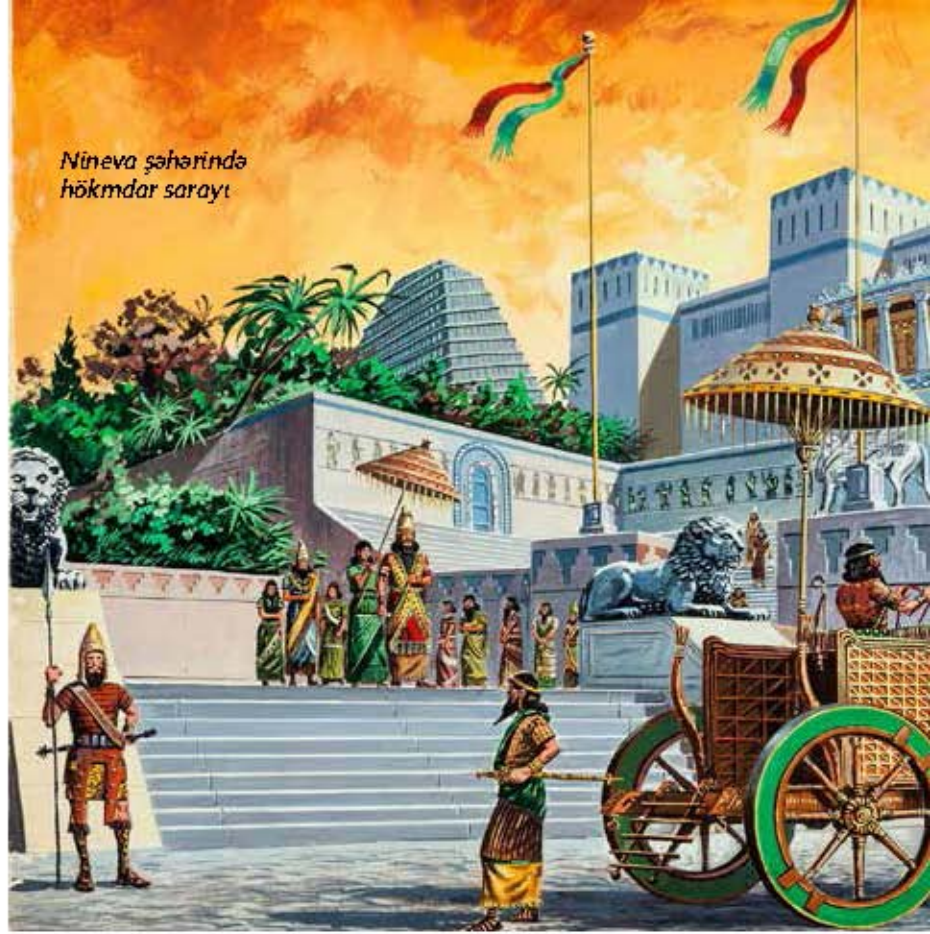
Şəkil əsasında Nineva şəhərini təsvir edin və mətn hazırlayın.

İşğal olunan əhali ilə olduqca amansız rəftar edilirdi. Müqavimət göstərən ərazinin əhalisi ən vəhşi üsullarla məhv edilir, şəhərlər yerlə-yeksan olunur, ölkənin sərvəti tamamilə qarət edilirdi. Bu siyasət tabelik altına alınan xalqlarda Aşşura qarşı nifrət hissini artırırdı.

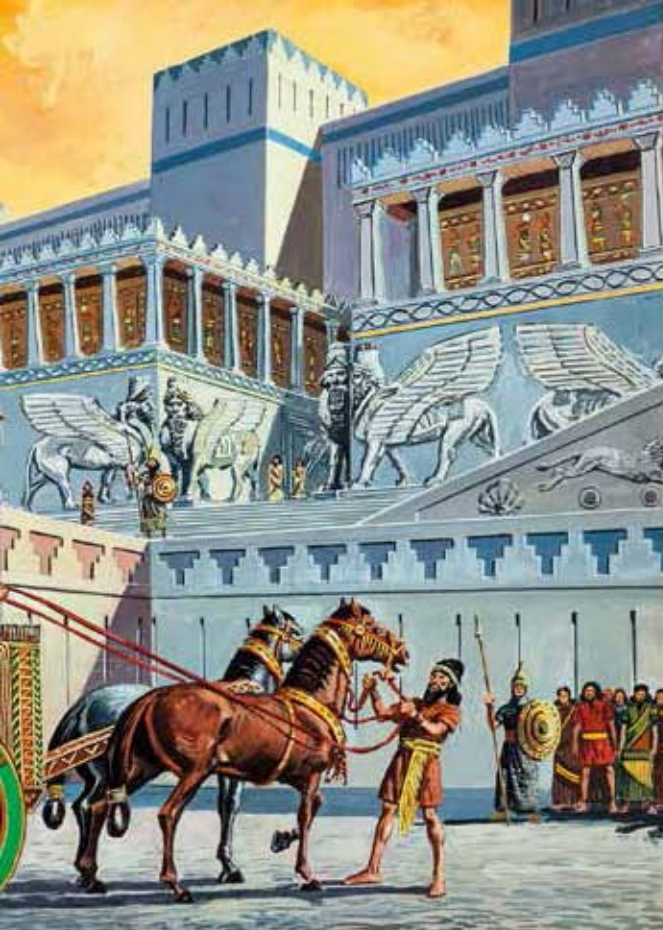
Aşşur hökmdarları Urmiya gölü hövzəsinə də tez-tez basqınlar edirdilər.

Manna dövlətinin güclənməsi Aşşur hökmdarlarının siyasətində dəyişiklik yaratdı. Onlar Urmiya gölü ətrafındakı Manna ilə müttəfiqlik yaratdılar. Urartu dövlətinə qarşı birgə mübarizə aparmağa üstünlük verdilər.

Aşşur döyüşçüləri

E.ə. VII əsrin əvvəllərində Qara dəniz ətrafından **türk-iskit** (Aşşur mənbələrində **İş-quz**) tayfalarının yürüşlərinin başlamasından sonra vəziyyət dəyişdi. İskitlər köçəri həyat keçirdiklərindən onlarda atçılıq inkişaf etmişdi. İskit döyüşçüləri at belində düşməni ox yağdırır, sürətli manevrlərlə rəqiblərini çətin vəziyyətə salırdılar. İlk döyüşlərdə Aşşur ordusu iskitlərin süvari alaylarının qarşısında davam gətirməyib geri çəkildi. Aşşurun məğlub olması xəbəri işğal altında olan xalqları ümidləndirdi. Eyni vaxtda bir neçə ərazidə üsyanlar başladı. Manna dövləti tam müstəqil olmaq üçün iskitlərlə yaxınlaşdı. Nəticədə bəzi ərazilər Aşşurun tabeliyindən azad oldu. Hökmdar Aşşurbanipalın sayəsində Aşşur bir müddət dövlətçiliyini qoruya bilsə də, onun qüdrəti sarsılmışdı.

"...Aşşur şahı, sənin dindarların yatıb, döyüş-çülərin yığılıb. Sənin xalqın dağlara səpələnib, onları bir araya gətirə bilən yoxdur... Sənin haqqında eşidənlər əl çalıb alqışlayır, çünki sənin daim olan zülmünü kim görməyib ki?"

Peyğəmbər Nahumun kitabı

E.ə. VII əsrin sonlarında Midiya və Aşşurun İkiçayarasındakı abədi rəqibi Babil dövləti birləşərək həlledici hücumə başladı.

Midiya ordusu aşşurlar üçün müqəddəs sayılan Aşşur şəhərini hücumla tutdu, qərarət edib dağıtdı. Aşşurların əsrlər boyu

Ön Asiya xalqlarından qərarət edib öz məbədlərində saxladıqları ölçüyəgəlməz sərvəti talan edildi.

E.ə. 612-ci ildə Midiya və Babil orduları Aşşurun sonuncu paytaxtı – "Aslanlar yuvası" Ninevanı tutaraq vaxtilə aşşur-

ların etdikləri kimi şəhəri talan etdilər, dağıdıb yandırdılar. Sonuncu Aşşur hökmdarı özünü sarayının alovları içində ataraq öldürdü. Əsrlər boyu başqa xalqlara məhrumiyyətlər yaşatmış, zülmə məruz qoymuş dövlət süqut etdi. Onun ərazisi qaliblər arasında bölündü.

Ninevanın süqutu

BABİL VƏ AŞŞUR MƏDƏNİYYƏTİ

Babil və Aşşur xalqlarının mədəniyyətini Şumer mədəniyyətinin davamçıları hesab etmək olar. Bu xalqlar şumerlərdən qalma zəngin mədəniyyəti mənimsəyərək onu özlərinə uyğunlaşdırırdılar.

Mixi bu xalqların əsas yazısı olaraq qalırdı. Babil astronomları Ay ili təqvimini təkmilləşdirirdilər.

Aşşurlar da öz tanrılarına zikrətlər ucaldırırdılar.

İncəsənət

Aşşur və babililərin əsas yenilikləri rəsamlıq və heykəltəraşlıqla bağlı olmuşdur.

Minilliklər ərzində torpağın altında qalmış Aşşur şəhərləri arxeoloji qazıntılar nəticəsində işıq üzünə çıxdıqda alimlər hey-rətə gəlmişlər. Aşşur saraylarındakı qəbəriq divar təsvirləri bədii zövq və natürrallığı ilə hamını heyran qoymuşdur.

Oxla vurulduğu üçün pəncələri iflic olan və sürünən aslanın son nəvəsi

İştar qapısı üzərindəki ornament

Divar rəsmləri hökmdarların ov səhnələrini, saray həyatını, müharibələrdə qələbələrini əks etdirir.

Aşşur-Babil heykəltəraşlığı sahəsində mühüm cəhət ikiqayarası əsərlərinin əfsanəvi canlılarının – qanadlı öküz, qrifon və sfinks heykəllərinin geniş təbliği idi.

Memarlıqda əsas yeri saray və məbədlər tuturdu. Aşşur hökmdarları özlərini şöhrətləndirmək üçün yeni, möhtəşəm

saray tikdirir, onu öz zövqlərinə uyğun divar rəsmləri, əsərlər canlıları, rənglərlə bəzədirdilər. Saray həyat fəaliyyəti üçün lazım olacaq hər şeylə təmin olunurdu. Ona görə saray ayrı-ayrı bir şəhərə oxşayırdı.

Aşşur hökmdar sarayı

Aşşur və Babil mədəniyyətlərinin Şumer mədəniyyətinin davamçısı olduğunu hansı faktlar təsdiq edir? Məndən istifadə etməklə fikrinizi əsaslandırın.

İnsan başlı öküz heykəli

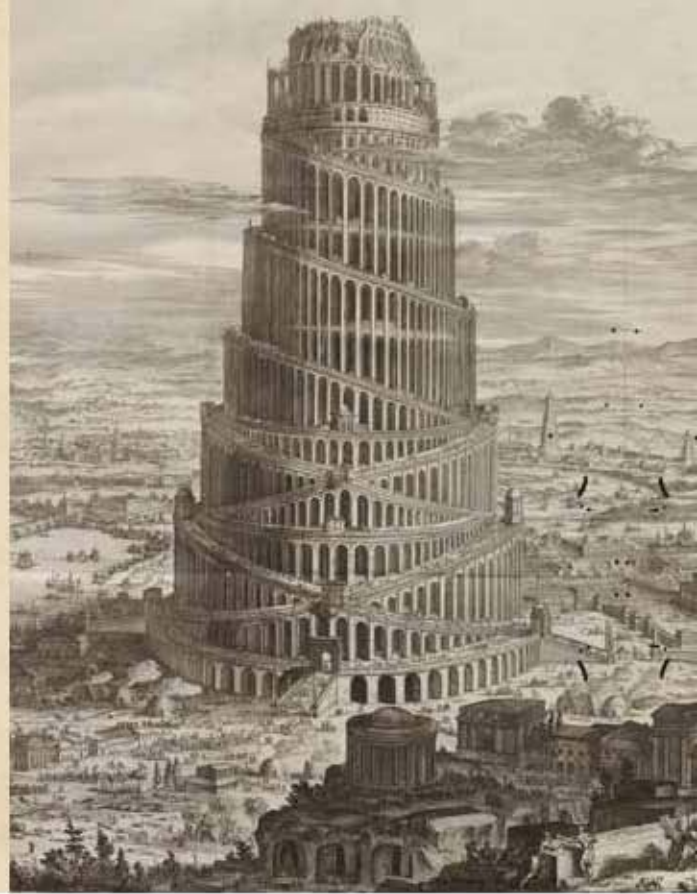
Babil qülləsi haqqında rəvayət

Rəvayətə görə, dünyanı su basdıqdan sonra insanlar hamısı bir dildə danışır. Bir gün insanlar tanrıların yanına qalxa bilmək üçün hündür bina tikmək fikrinə düşdülər. Binanın bir hissəsini tikdikdən sonra tanrılar bundan xəbər tutdular. Onlar insanların bu hərəkətini bəyənməyib tikintidə işləyən insanların dillərini dəyişdirərək müxtəlif etdilər. Səhəri gün tikintidə çalışan insanlar bir-birini anlamaq bilmədilər. Divar hörənlər, kərpic kəsənlər, mala qarışdırənlər – biri digərinin dilini başa düşmədi.

Buna görə ustalar dalaşib çıxıb getdilər və qüllə yarımçıq qaldı.

Sizcə, rəvayət vasitəsilə hansı fikir çatdırılır?

Dünyanın qədim kitabxanası

Aşşurun sonuncu qüdrətli hökmdarı Aşşurbanipal öz dövrünün ən savadlı adamlarından biri olmuşdur. O, əvvəlki hökmdarlardan fərqli olaraq elmə, mədəniyyətə bağlı idi. O, İkiçayarasında yaranan ədəbi abidələri: şeir, nağıl, əfsanə və rəvayətləri toplamağa çalışırdı. Buna görə İkiçayarasının hər yerinə yüzrlə mirzə göndərmiş, bütün mövcud olan ədəbiyyat nümunələrinin üzünün köçürülərək saraya gətirilməsini əmr etmişdi. Aşşurbanipal özü də bu yazıların üzünün köçürülməsində iştirak edirdi. Onun səyləri nəticəsində 30 min gil kitabədən ibarət kitabxana yarandı. Nineva düşmənlər tərəfindən dağıdılıb yandırılsa da, Aşşurbanipalın kitabları sağlamat qalmışdır. Aşşurbanipalın sayəsində biz

bu gün qədim Şumer əfsanə və hekayələrini, babililərin və aşşurların əsəirləri haqqında məlumatı ala bilirik.

Aşşurbanipalın İkiçayarasında yaranan ədəbi abidələri toplamaqda məqsədi nə idi?

MİDİYA. ƏHƏMƏNİ

Arılar, Midiya, Kiaksar, II Kir, Persopol, Qavqamela

Hind və irandilli xalqlar arı tayfalarının varisləri sayılır. Köçəri-maldar həyat tərzı sürən arı tayfaları Şərqi Avropa çöllərində yaşayırdılar. E.ə. II minillikdə Avropada kəskin iqlim dəyişikliyi baş verdi. Arılar alverişi ərazilər tapmaq məqsədilə köç etdilər. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyadan keçərək bir hissəsi İranda, digər hissəsi isə Hindistanda məskunlaşdı. Arıların gəlişinə qədər indiki İranda müxtəlif dillərdə danışan tayfalar yaşayırdı. Zaman keçdikcə yerli əhali arıların dillərini qəbul etmiş, nəticədə irandilli tayfalar yaranmışdır. İrandilli tayfaların adı ilk dəfə Aşşur yazılarında çəkilir.

Midiya dövləti

Midiya bir dövlət kimi İranın mərkəzində meydana gəlmişdi. Uzun müddət bu ərazilər Assur hökmdarlarının asılılığında olmuşdur. İskitlərin Ön Asiyaya

gəlməsi ilə Midiya Assuriyaya qarşı mübarizəyə başladı. Bu mübarizəyə Kaştariti başçılıq edirdi. O, e.ə. 672-ci ildə Assuriya asılılığına son qoydu, Midiyanı müstəqil dövlətə çevirdi. Lakin çox keçməmiş iskit tayfaları Assur dövləti ilə Midiya arasında başlanan yeni toqquşmalarda assurlara kömək etdilər. Nəticədə məğlub olan Midiya bir müddət iskitlərin hakimiyyəti altına düşdü.

Midiya hökmdarı

Sizcə, nə üçün hind və irandilli xalqlar arı tayfalarının varisləri sayılır?

İskitlərin Midiya dövlətinin tarixində oynadığı rolunu müəyyənləşdirin.

E.ə. 625-ci ildə Kiaksar Midiya da iskit ağalığına son qoydu. Xırda vilayət hakimlərini mərkəzi hakimiyyətə tabe etdi. Daxili qüvvələri birləşdirdikdən sonra Kiaksar Midiyanın qəddar düşməni Assuriyaya qarşı müharibəyə hazırlaşdı. O, Midiya ordusunu yenidən təşkil etdi. Ordunu silah növünə uyğun nizaçı və oxçu dəstələrinə böldü. Suvarılar dəstəsini piyadalardan ayırdı. Babil dövləti ilə ittifaqa girdi. Müttəfiqlərin təzyiqi nəticəsində Assuriya bir dövlət kimi məhv oldu. Onun torpaqları Midiya ilə Babil arasında bölüşdürüldü. E.ə. 590-cı ildə Manna, Urartu və İskit-İşquz dövlətlərinin ərazisi də Midiyaya birləşdirildi.

Beləliklə, Kiaksar Midiyanı Ön Asiyanın qüdrətli dövlətinə çevirdi.

Daha sonra Kiaksar Kiçik Asiyadakı Lidiya dövləti ilə müharibəyə başladı və dövlətin sərhədlərini qərbdə Qızıl İrmaq çayına çatdırdı.

Kiaksarı bir hökmdar kimi necə xarakterizə edərdiniz?

Herodot Midiya-Lidiya müharibəsinin qurtarmasının səbəbi haqqında:

"Hər iki tərəf müharibəni eyni uğurla aparırdı. Müharibənin altıncı ili onlar yenidən toqquşan zaman döyüş qızıxdı, qəflətən gündüz gecəyə döndü. ... Lidiyalılar və midiyalılar gün əvəzinə, gecə görəndə döyüşü dayandırdılar və aralarında sülh bağlamağa tələsdilər".

Sizcə, burada söhbət hansı təbii hadisədən gedir?

Dövlətin süqutu

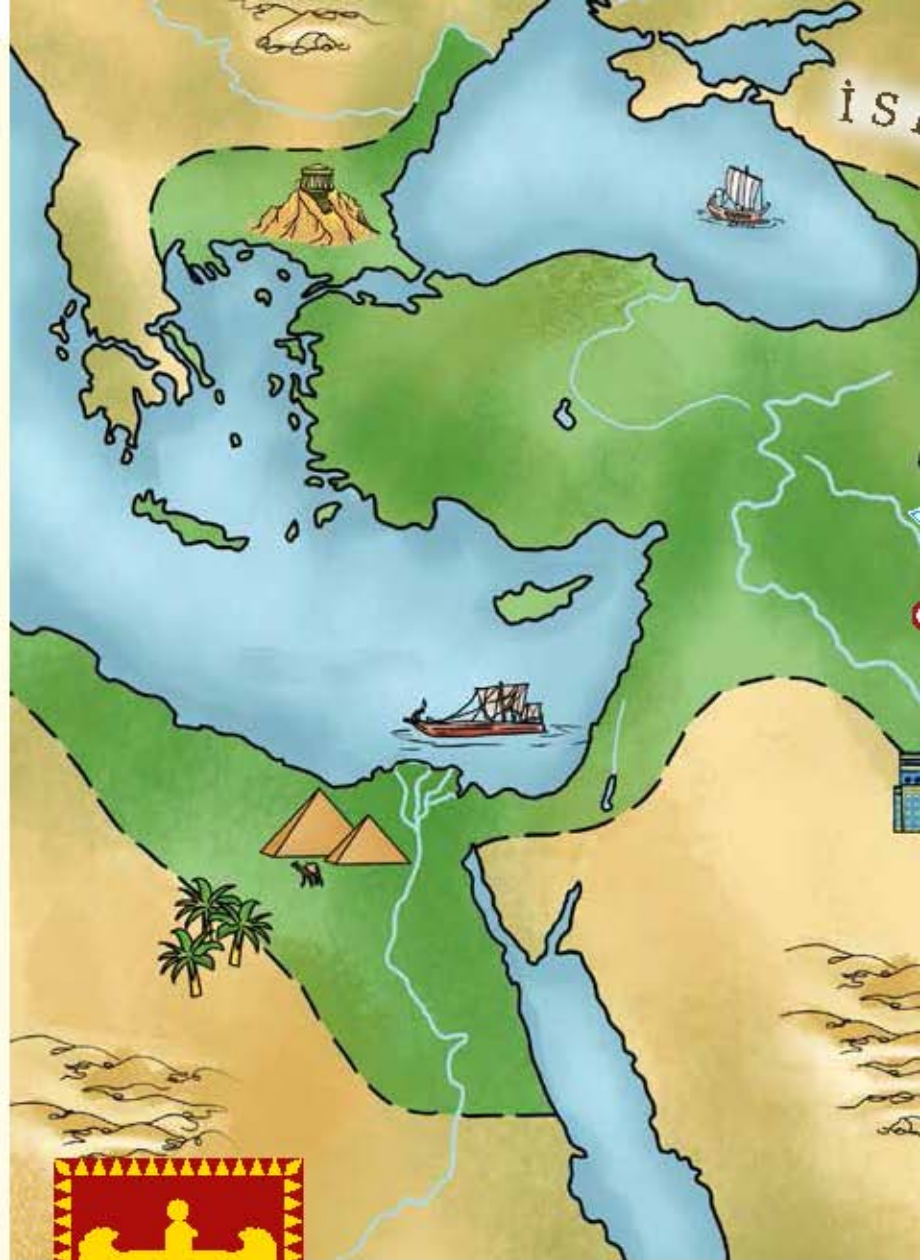
Kiaksardan sonra hakimiyyətə onun oğlu Astiaq gəldi. Astiaqın hakimiyyətinin son illərində Midiyanın daxili və xarici vəziyyəti mürəkkəbləşməyə başladı. Daxili siyasətdə Astiaq nəsil zadəganlarının hüququnu məhdudlaşdırırdı. Nəticədə hökmdarla əyanlar arasında ziddiyyətlər artdı. Bu dövrdə Midiya sarayında farsmeyilli qüvvələr gizli fəaliyyət göstərirdi. Bu qüvvələr Fars hakimi II Kiri hakimiyyətə gətirməyə çalışırdılar. Üç il davam edən müharibə nəticəsində II Kir Midiyanın paytaxtı Ekbatan şəhərini tutdu. Bununla Midiya dövləti e.ə. 550-ci ildə süquta uğradı və onun ərazisi yaranmaqda olan Əhəməni (fars) dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Midiyanın süqutunu şərtləndirən amillər hansılar idi?

II Kir

Əhəməni Dövləti

Farslar Midiya mədəniyyətinin bir çox cəhətlərini, eləcə də dövlət quruluşu və idarəetmə sistemini mənimsədilər. Bir neçə il ərzində II Kir Midiya dövlətinin tərkibinə daxil olan ölkələri özünə tabe etdi. Tezliklə fars ordusu Kiçik Asiyada güclü dövlət sayılan Lidianı, e.ə. 539-cu ildə Babil şahlığını, Kiçik Asiyada yerləşən yunan şəhərlərini işğal etdi. Onun dövründə Əhəməni dövləti qüdrətli dövlətə çevrildi. Ön Asiyanın müxtəlif ictimai, iqtisadi inkişaf səviyyəsində olan ölkələri və xalqları bir dövlət tərkibində birləşdirdi. Əhəməni dövlətinin sərhədləri şərqdə Hindistana, qərbdə isə Aralıq və Egey dənizlərinin sahilinə çatırdı. E.ə. 530-cu ildə II Kir massaget tayfaları üzərinə yürüş etdi. Bu yürüş II Kir üçün faciəvi sonluqla nəticələndi.

II Kir həlak olduqdan sonra oğlu II Kambiz Əhəməni taxt-tacına sahib oldu. II Kambiz ölkədə baş vermiş həyəcanları yatırırdıqdan sonra Misir yürüşünə çıxdı. Misirlilərin güclü müqavimətinə baxmayaraq, farslar Misiri işğal etdilər. Əhəməni şahı I Daranın hakimiyyətinin ilk illərində bütün ölkə ərazisini üsyanlar bürüdü. I Dara böyük çətinliklə üsyanları yatırdı.

Tezliklə işğallara başlayan əhəmənilər Hindistanın şimal-qərb hissəsini, Frakiyanı, Makedoniyarı özəllərinə tabe etdilər.

II Kirin ələ keçirdiyi əraziləri kontur xəritədə işarələyin.

I Daranın daxili siyasəti

Əhəməni dövlətinə daxil olan ölkələri vahid mərkəzin hakimiyyəti altında saxlamaq üçün I Dara islahatlar həyata keçirdi. Köhnə inzibati bölgələr və xərəcətləmə qaydaları ləğv edildi. İlk növbədə, I Dara əyalətləri idarəetmə sistemini

I Dara

Əhəməni ordusu
döyüş zamanı

yenidən təşkil etdi. O, dövləti satraplıq (cənişinlik) adlanan inzibati-vergi dairələrinə böldü. Dövlət 20 satraplığa bölünmüşdü. Belə inzibati dairələrin başında **satrap** dururdu. Satraplar şahın daimi nəzarəti altında idilər. Bu nəzarəti gizli xəfiyyələr həyata keçirirdi. Onlara "şahın qulaq və gözləri" deyirdilər. Fars dilinin tətbiqi genişləndirdi. İmperiyanın müxtəlif əyalətləri ilə əlaqəni asanlaşdırmaq üçün I Dara yol tikintisinə diqqəti artırmışdı. Yolun hər 20 km-də şah dayanacaqları tikilmişdi. Burada yaşayan süvarilər şahın əmr və göstərişlərini estafet sistemi ilə təcili olaraq ölkənin hər yerinə yayırdılar. I Dara bütün imperiyada tətbiq olunan vahid pul sistemi yaradı. Belə

sikkələr Daranın adı ilə "darik" adlandırıldı. Sikkələr üzərində şahın təsviri verilmişdi.

S Sizcə, dövləti daxilən möhkəmləndirmək üçün I Daranın hansı tədbirini daha yüksək qiymətləndirmək olar?

"Darik" qızıl pullar

Şəkillərə əsasən Əhəməni ordusunun necə silahlandığını təsvir edin.

Əhəməni döyüş arabaları

Döyüş arabalarını müqayisə edin.

Dövlətin süqutu

I Daranın dövründə İran (Əhəməni)–yunan müharibəsi başladı. Uzun sürən müharibə Əhəməni dövləti üçün uğursuz bitdi.

I Daradan sonra hakimiyyətə gələn Əhəməni şahları onun qədər bacarıqlı olmadılar. E.ə. IV əsrin sonlarında Əhəməni imperiyası tənəzzülə uğradı. Makedoniya hökmdarı İsgəndərin hücumu imperiyanın süqutunu sürətləndirdi. Makedoniyalı İsgəndərlə sonuncu Əhəməni şahı III Daranın orduları arasında e.ə. 331-ci ildə Qavqamela çölündə həlledici döyüş baş verdi. Döyüşdən bir gün əvvəl İsgəndərin sərkərdəsi düşmən qoşununun saysız-hesabsız olduğunu görür. O, düşməne gəcə ikən

Əhəmənilər yunanlarla döyüşdə

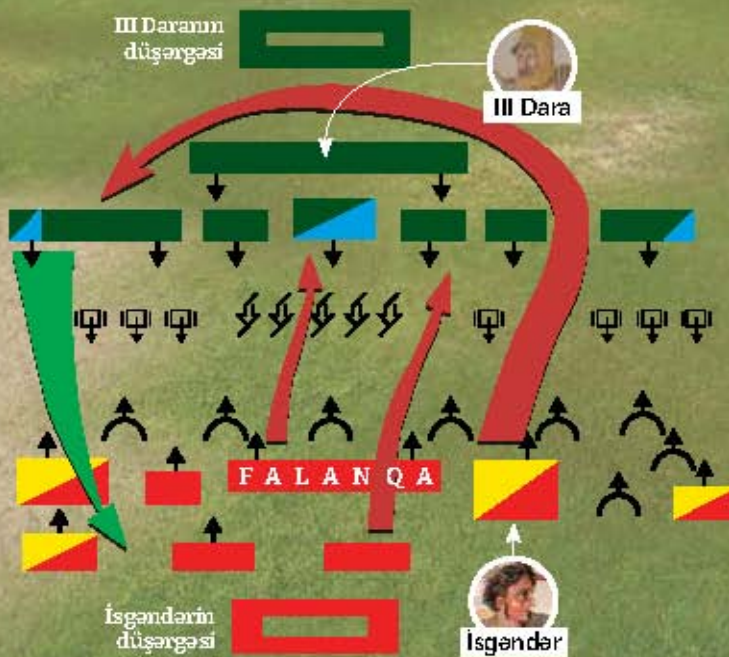
qəflətən hücum etməyi təklif edir. İsgəndər isə: "Qələbəni oğurluqla qazanmaq istəmirəm", – deyə cavab verir.

Əhəməni ordusunun məğlubiyyəti ilə bitən döyüşdən sonra ölkənin paytaxtı Persopol ələ keçirildi. Beləliklə, e.ə. 330-cu ildə Əhəməni dövləti süqut etdi.

* Falanqa

Makedoniya piyada döyüşçülərinin düzülmüş qaydasıdır.

Qavqamela döyüşünün sxemi

— Əhəməni qoşunları —	
■ piyadalar	🛡️ döyüş arabaları
■ süvarilər	🐘 döyüş filləri
➡️	esas hücum istiqaməti
— Makedoniya qoşunları —	
■ ağır piyadalar	■ süvarilər
🏹 yüngül piyadalar	➡️ esas hücum istiqaməti

MİDİYA VƏ ƏHƏMƏNİ MƏDƏNİYYƏTİ

Din

Midiya hökmdarı Astiaqın dövründən etibarən zərdüştlük Ön Asiyada əsas dinlərdən birinə çevrildi. E.ə. VII əsrdə meydana gəlmiş bu dinin müqəddəs kitabı "Avesta"dır. Zərdüştlərim xeyirxahlığı, səxavəti, doğruluğu təbliğ edir, insanları zülm və qanunsuzluqdan çəkinməyə çağırır. Zərdüştlükdə baş ilahi qüvvə Hörmüzdür. Hörmüzd odu təmsil edir. Zərdüştlərinə inanənlər odu müqəddəs sayır və onun nuruna sitayiş edirdilər.

İncəsənət

Əhəmənilər dövrünün memarlığı Qədim İran mədəniyyətinin nailiyyətlərindən biridir. Pasarqad, Persopol, Suz şəhərlərindəki saray kompleksləri, Bisütun qayaüstü rəlyefləri və müasir Nəqşi-Rüstəmdəki (Persopoldan bir qədər aralı) Əhəməni hökmdarlarının türbə tipli abidələri Əhəməni memarlığının əzəmətli abidələridir. Pasarqad şəhəri geniş bir düzənlikdə, dəniz səviyyəsindən 1900 m yüksəklikdə yerləşirdi. Fars maddi mədəniyyətinin ən qədim abidəsi olan şəhərin binaları hündür bir meydançada ucaldılmışdır. Binalar təqədaş rəlyeflərlə deyil, həm də bizə gələn rəngli plitələrlə, rəsm əsərləri, taxta

"Avesta" dan bir parça:

Zərdüştlərin "Harada yaxşıdır?" sualına Hörmüzdün cavabı:

"Həqiqətən, orada ki, ey Spitama Zaratuştra (Zərdüştlə), nə zaman ki dindar ər əlində odun, ağac budaqları, süd, havəng (qab), dənə inam barədə müqəddəs söz deyə-deyə ... (İlahiyə) müraciət edərək hərəkət edir. ... Orada yaxşıdır ki, mömin ər ev tikmişdir, onu odla, südla, arvad-uşaqla, ev heyvanları sürüsü ilə təmin etmişdir.

... Orada yaxşıdır ki, nə zaman ki xeyli əkilər, taxıl, ot, barlı bitkilər becərilər, susuz yerdə su çəkirlər, bataqlığı qurudurlar, ... çoxlu buynuzlu xırda və iri heyvan saxlayırlar, xırda və iri buynuzlu heyvanlar çoxlu pəyin verirlər".

Mövcud mənbə əsasında Midiya və ya Əhəməni dövlətlərinin təsərrüfat həyatı haqqında hansı məlumatı əldə etmək mümkündür?

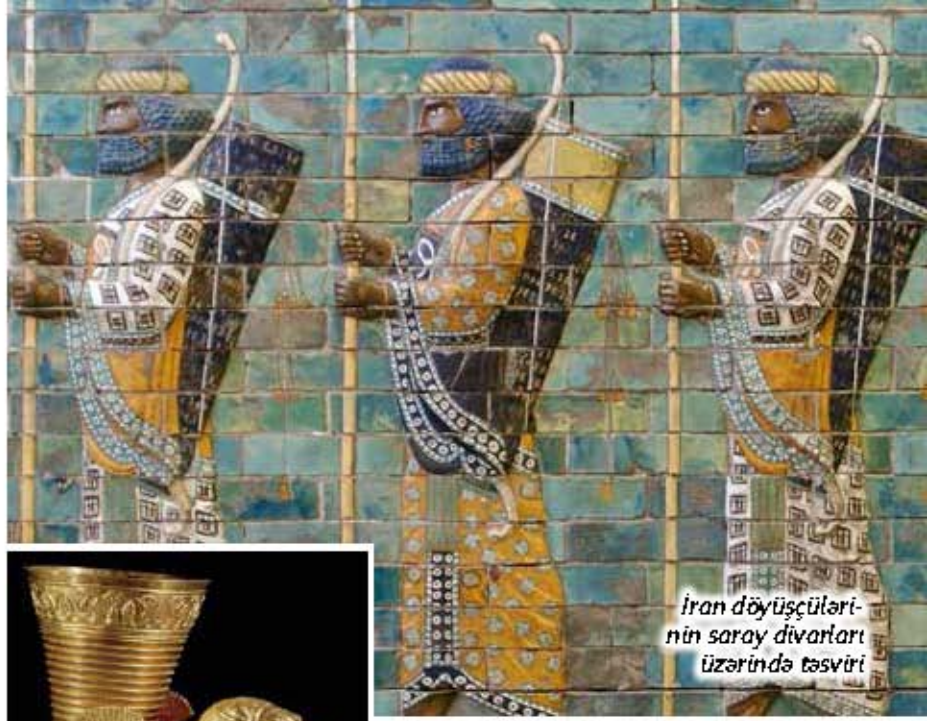
oymalar və fil sümükləri ilə bəzədilirdi. Hökmdar sarayları parklar və bağlar arasında yerləşirdi. Nəcib gözəlliyi ilə diqqət çəkən Pasarqadın, bəlkə də, ən diqqətçəkən abidəsi bu günə qədər gəlmiş bizə çatmış II Kirin dəfn olunduğu məqbərədir.

Persopol

Öküz fiqurlu
sütun başlığı

İran döyüşçüləri-
nin saray divarları
üzərində təsviri

Şir təsvirli qızıl qədəh

Sənətkarlıq

Bədii sənətkarlıq farslar arasında çox populyar idi. Abidələr üzərində ev və vəhşi heyvanların (qoç, öküz, aslan, qaban və s.) realist təsvirləri çəkiliirdi. Əhəmənilər dövlətində yüksək keyfiyyətə malik şüşədən və saxsıdan ibarət kasalar, vazalar, amforalar, müxtəlif yemək qabları hazırlanırdı. Belə qablar hətta Yunanıstanda belə yüksək qiymətləndirilirdi.

İran mədəniyyəti ilə Babil və Aşşur mədəniyyətləri arasında hansı oxşarlıqlar var? Bu oxşarlığın səbəbi nədir?

Yazı

Böyük bir dövləti idarə edən əhəmənilər inkişaf etmiş bir yazı sistemində ehtiyac duyurdular. Qədim Şərqi Mədəniyyətlərinə sahiblənən farslar Mesopotamiyada yaradılmış mixi yazını mənimsədilər. Farsların istifadə etdikləri işarələrin görünüşü babililərin mixi yazı işarələrinə bənzəyirdi. Lakin səsləri təyin etmək prinsipi tamamilə fərqli idi. Hər bir söz və ya hər heca xüsusi bir işarə ilə təyin olunurdu. Bu işarələrlə hökmdar fərmanları, qanunları yazıya alınır. Bunlardan ən məşhuru 105 m yüksəklikdə həkk olunmuş Bisütun qaya kitabəsidir.

Bisütun qaya kitabəsi haqqında məlumat toplayın.

Astronomiya

Əhəmənilər ay təqvimi də yaratmışdılar. Onlar il 354 günə və 12 aya bölmüşdülər. Qədim fars təqviminə görə, il Günəş ilindən 11 gün qısa idi. Hər üç ildən bir Ay və Günəş təqvimi arasındakı fərq 33 günə çatırdı. Bu fərqi aradan qaldırmaq üçün isə on üçüncü ay əlavə edilirdi. Ay adları kənd təsərrüfatı işlərinə uyğun seçilirdi.

Sizcə, ay adlarının kənd təsərrüfatı işlərinə uyğun seçilməsinin səbəbi nə ola bilər?

İran mixi yazı nümunəsi

PARFIYA DÖVLƏTİ

Parn tayfası, Arsak, II Mitridat, Karra döyüşü,
"Turan taktikası"

Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra onun qurduğu imperiya sərkərdələri arasında bölüşdürüldü. Onlar Makedoniyalı İsgəndəri tanılaşdırır və özlərini ona oxşatmağa çalışırdılar. Onun kimi geyinir, böyük sərkərdəni təqlid edirdilər.

Sizcə, Makedoniyalı İsgəndərin silahdaşları özlərini nə məqsədlə ona bənzədirdilər?

Bela sərkərdələrdən biri də Selevk idi. O, əvvəlcə Suriyanı, sonra isə Babili ələ keçirdi. Beləliklə, öz adı ilə adlanan dövlətin əsasını qoymuş oldu. Selevk kəsirdiyi metal pulun üstünə Makedoniyalı İsgəndərin əksini döydürmüş, bununla da onun davamçısı olduğunu göstərməyə çalışmışdı. Tezliklə Selevkilər hakimiyyətlərini Şərqa doğru genişləndirdilər. **Parfiya** dövlətinin əsasını qoymuş Parn tayfaları da əvvəllər Selevkilərin şərq əyalətində – Xəzər dənizi ilə Amudərya çayları arasında yaşayırdılar. Əsas məşğuliyyəti yaylaq-qışlaq

maldarlığı olsa da, sonralar əkinçiliklə də məşğul olmuş, oturaq həyata keçmişlər.

Sizcə, maldarlıqdan oturaq həyata keçməyin Parn tayfaları üçün hansı üstünlüyü var idi?

Dövlətin yaranması

Makedoniyalı İsgəndər imperiyasının yerində yaranan dövlətlərlə müharibələr Selev-

Parfiya dövlətinin əsasını qoymuş Parn tayfaları Xəzər dənizi ilə Amudərya çayları arasında yaşayırdılar.

kilər dövlətini zəiflədirdi. Bundan istifadə edən Parn tayfasının başçısı Arsak* (Arşak) e.ə. 247-ci ildə Parfiya dövlətinin əsasını qoydu. Bəzi qədim mənbələrdə o, "işquz*" və saka mənşəli tayfalarından çıxmış biri" kimi yad edilir.

* Arsak

Ərsak - sak ər, kişisi

* İşquz

İş oğuz, iskit

Nisada hökmdar sarayının daxili görünüşü

İlk vaxtlar dövlətin paytaxtı Nisa şəhəri idi. Lakin qərba doğru uğurlu yürüşlərdən sonra Parfiya hökmdarlarının əsas iqamətgahı "Qurd şəhəri" - Ktesifon oldu.

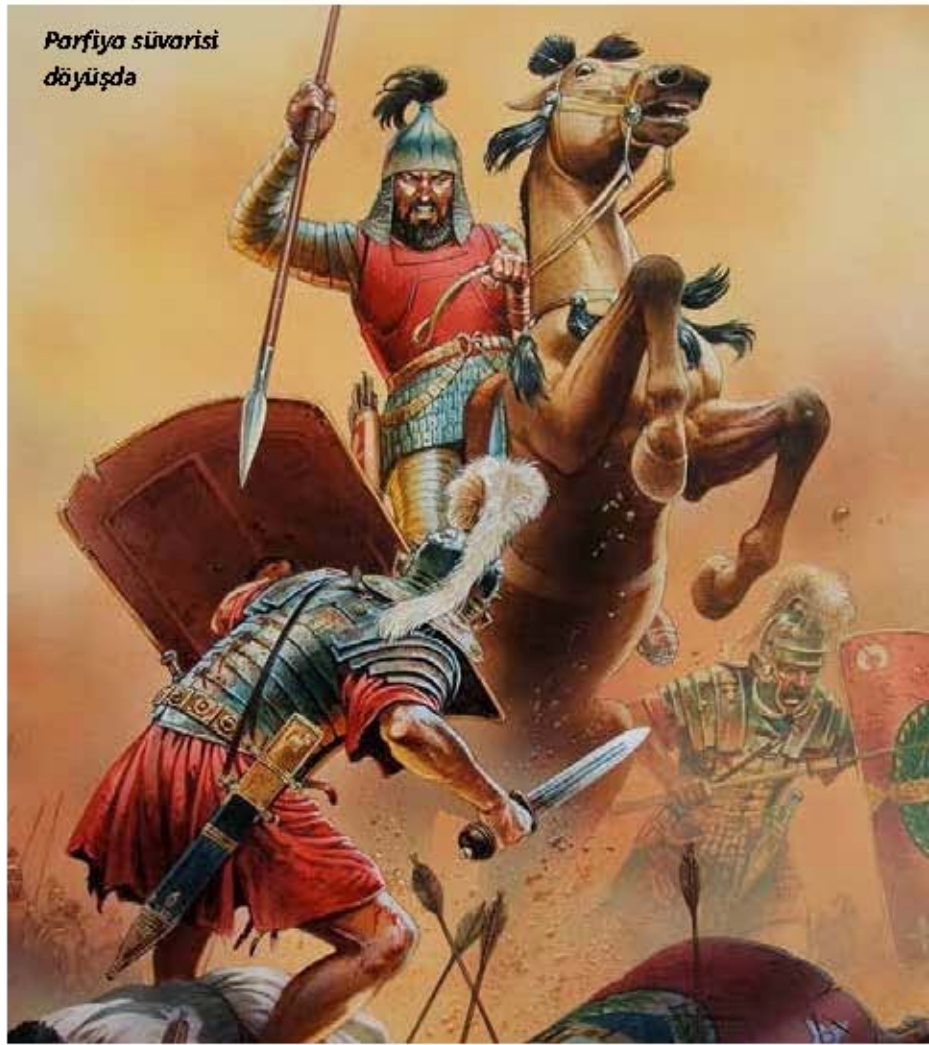
Hökmdar **II Mitrдатın** dövründə Parfiya dövləti daha da gücləndi. Artıq ölkənin sərhədləri Hindistandan Dəcə çayına qədər uzanırdı. Tezliklə Şərqi Anadolu torpaqları da ələ keçirildi.

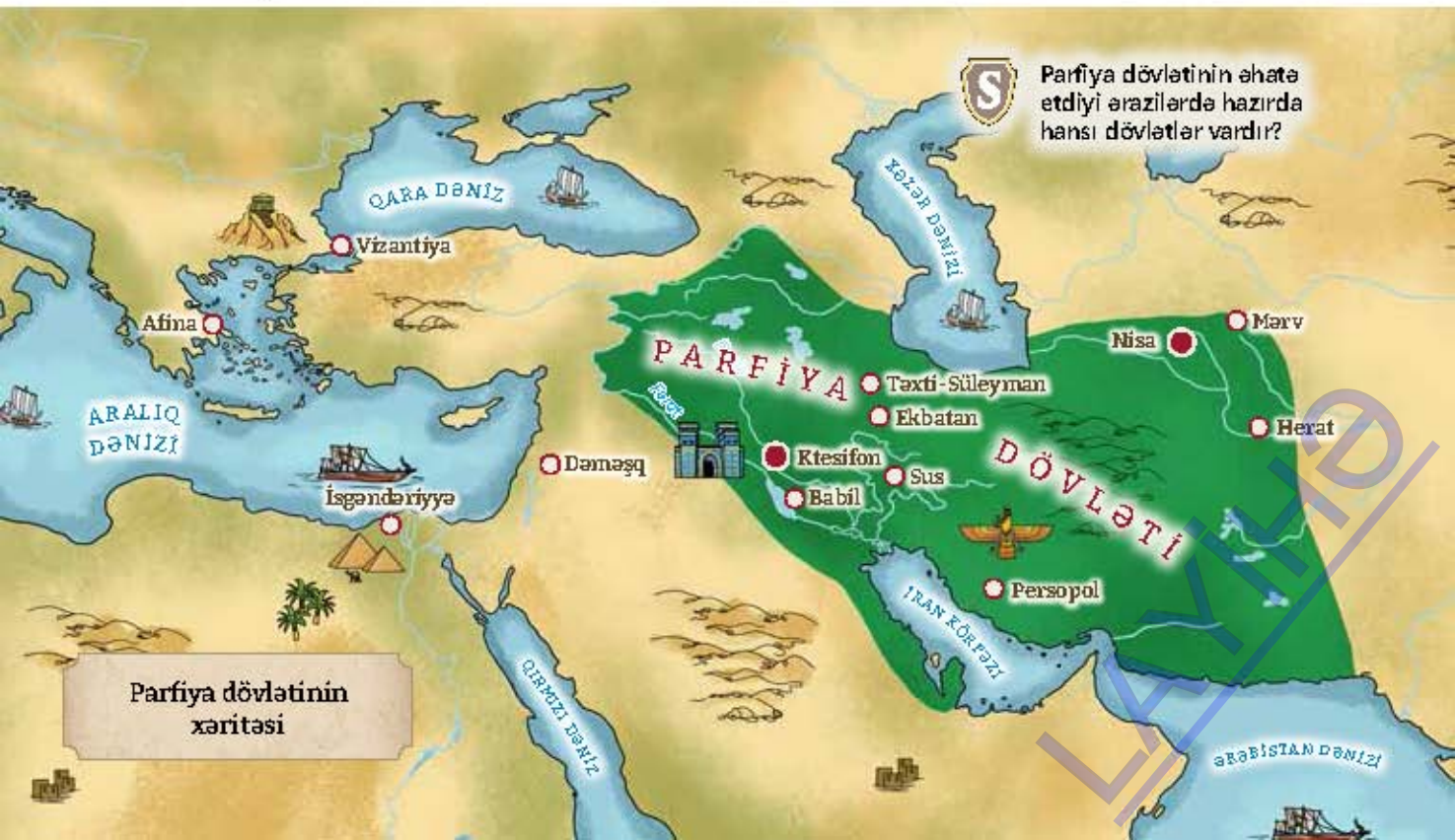
II Mitrдат

II Mitrдатın yaşadığı illəri və Parfiyadan qərbdə mövcud olan dövlətləri araşdırın.

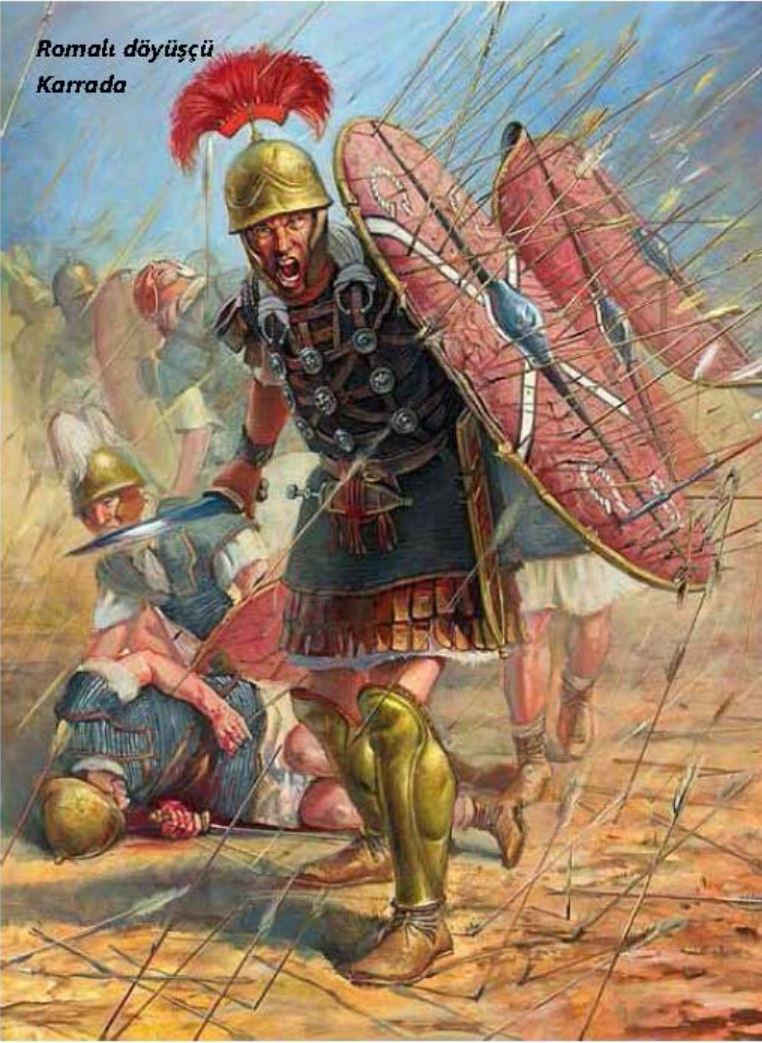
Parfiya süvarisi döyüşdə

Parfiya dövlətinin əhatə etdiyi ərazilərdə hazırda hansı dövlətlər vardır?

Parfiya dövlətinin xəritəsi

**Romalı döyüşü
Karrada**

Parfiya dövlətinin öz sərhədlərini şərqə doğru genişləndirməsi Roma respublikası ilə müharibələri qaçılmaz edirdi. E.ə. 53-cü ildə Şimali Mesopotamiyada Karra adlı yerdə döyüş baş verdi. Bu döyüşdə məşhur "Turan taktikası"ndan istifadə edən Parfiya ordusu romalıları ağır məğlubiyyətə uğratdı. Roma sərkərdəsi Krass öldürüldü.

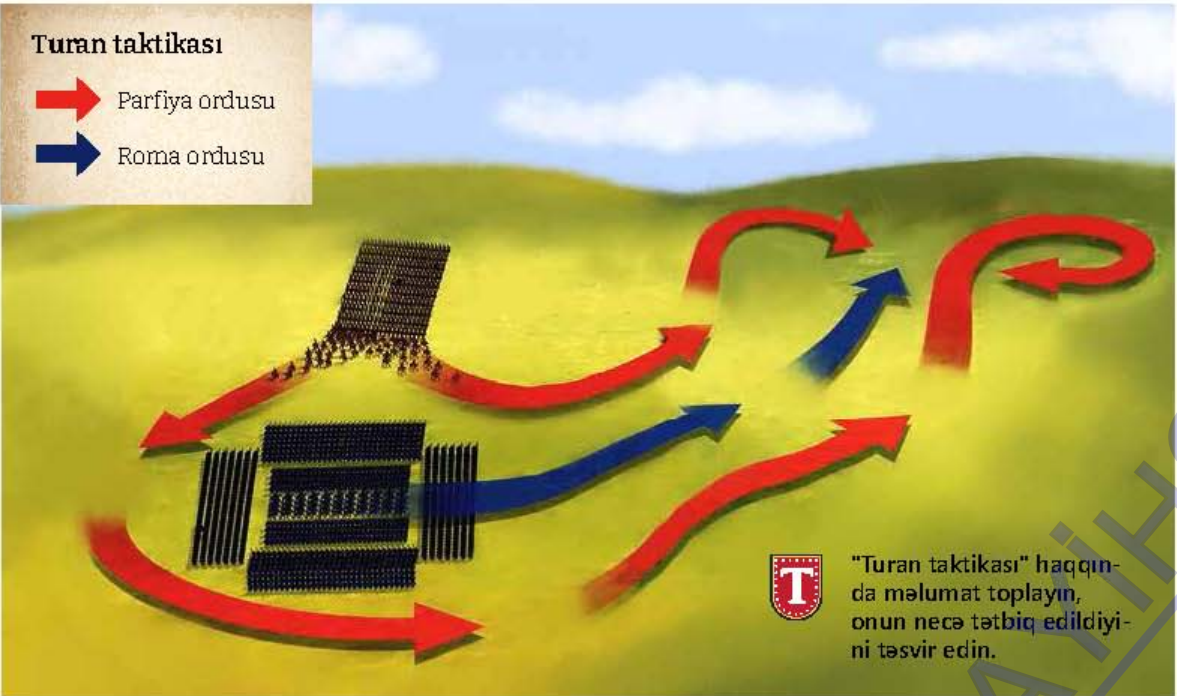
Parfiya-Roma rəqabəti sonrakı əsrlərdə də davam etdi. Lakin Yaxın və Orta Şərq uğrunda mübarizədə tərəflərdən heç biri həlledici üstünlük qazana bilmədi.

**Karra döyüşünə
həsr edilmiş medal**

Turan taktikası

- Parfiya ordusu
- Roma ordusu

"Turan taktikası" haqqında məlumat toplayın, onun necə tətbiq edildiyini təsvir edin.

Böyük İpək yolunun üzərində yerləşməsi Parfiya dövlətinin dünya ticarətində vasitəçi rol oynamasına şərait yaratmışdı. Mühüm ticarət yolları buradan keçərək Romaya gedirdi. Parfiyalılar bu yolları qoruyur, ticarəti öz nəzarətlərində saxlayırdılar.

Böyük İpək yolu haqqında məlumatlar toplayın, iqtisadi əhəmiyyətini təsvir edin.

Parfiya hökmdarları Atropatena və Albaniya ilə sıx siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlayırdı. Onlar Atropatenanın hakim sülaləsi ilə qohumluq əlaqələri də yaratmışdılar. Hətta bu dövləti bir müddət Atropatilər nəslinin nümayəndələri idarə etmişdilər.

Roma dövləti ilə mübarizələr və daxili çəkişmələr Parfiyanı zəiflətdi. Sasan nəslindən olan Ərdəşir bundan istifadə edərək 226-cı ildə bu dövlətin varlığına son qoydu.

Parfiya və qədim Azərbaycan dövlətləri arasında əlaqələrin mövcudluğunu daha hansı faktlarla təsdiq edə bilərsiniz?

İdarəetmə

Parfiya türk dövlət xüsusiyyətlərinə oxşar idarəetmə sistemə sahib idi. Dövlətə Parn tayfasından çıxan hökmdarlar başçılıq edirdi. Onlar "Arsak" titulu daşıyırdılar.

II Mitridat isə "Şahlar şahı, şahənşah" titulu qəbul edən ilk hökmdar olmuşdur. Hakimiyyət hökmdardan onun qardaşına ötürülürdü. Dövlət idarəçiliyi yeddi böyük nəslin əlində cəmlənmişdi. Bu nəsilərdən biri olan Mehranilər Midiyanın şimal hissələrini idarə etmişlər.

Ordu

Parfiya ordu sistemi tamamilə türk ordu ənənələri əsasında qurulmuşdu. Dövlətin əsas gücünü ox və nizələrlə silahlanmış atlı dəstələr təşkil edirdi. Yüngül silahlanmış süvarilər at üstündə çox sərrast ox atır, döyüşün əvvəlində düşməne ağır tələfat verirdilər. Sonra isə ağır zirehli atlı dəstələr döyüşə girirdilər. Onları cinahlardan süvari oxçular qoruyurdu. Atlı qoşunlar onluq, yüzlük və minlik dəstələrə bölünürdü.

Döyüşçünün nizəsi üzərindəki təsvirlər sizə nəyi xatırladır?

Yüngül və ağır silahlarla silahlanmış süvarilər

PARFİYA MƏDƏNİYYƏTİ

Parfiya dövləti qədim işqız-is-kit, əhəməni və qismən yunan ənənələri üzərində qurulmuşdu. Geniş əraziləri əhatə edən ölkədə müxtəlif mədəniyyətlərə malik xalqlar yaşayırdı.

Makedoniyalı İsgəndərin zamanından burada yunanlar məskunlaşmışdılar. Təsədüfi deyil ki, Parfiya pulları üzərində yunan yazılarına rast gəlinir. Bununla Parfiya hökmdarları hakimiyyətlərinin Makedoniyalı İsgəndərdən gəldiyini göstərməyə çalışırdılar.

Parfiya pulları

Həmçinin ölkədə yazıya, inanc-lara İran təsirləri daha güdü idi. Bəzi Parfiya hökmdarları öz şəcərələrini Əhəməni taxtına da bağlamışlar. Bu addım da hökmdar hakimiyyətini möhkəmləndirmək niyyətindən irəli gəlirdi.

Zinət əşyaları

Parfiya döyüşçüsü

Din

Parfiyada müxtəlif dinlər yayılmışdı. Əhəlinin bir hissəsi tanrıçılığa sitayiş edirdi. Parfiya hökmdarları hunlar kimi "qut" (Tanrı səadəti) inancına sahib idilər. Bu inanca görə, Tanrı onlara hakimiyyəti Güneş və Ay vasitəsilə verirdi. Buna görə ölkədə Güneş, Ay, eləcə də su və od müqəddəs hesab edilirdi. Parfiya əhalisi arasında zərdüştilik dini də yayılmışdı.

Parfiyada müxtəlif dinlərin yayılması nə ilə bağlı idi?

Daha hansı xalqların günəşə və aya sitayiş etdiyini xatırlayın.

İbadət edən parfiyalı

TANRININ DÖYÜŞÇÜLƏRİ

Böyük Türküstan, Namazqa, kurqanlar, "Qızıl geyimli adam", iskitlər, saklar, hunlar, Mete xaqan

Türklər şərqdə Kadirğan (Xinqan) dağlarından, qərbdə Ural dağlarından Xəzər dənizinə, şimalda Sibirdən, cənubda Çin, Tibet və İrana qədər uzanan geniş ərazilərə hakim idilər. Sonrakı dövrlərdə bu torpaqlar Böyük Türküstan adlandırılmışdır.

Lakin bəzən quraqlıq, bəzən isə qanlı müharibələr səbəbindən türklər bu coğrafiyadan qərbə doğru hərəkət etmiş, e.ə. I minillikdə Dunay çayına qədər ərazilərdə də məskunlaşmışdılar.

Avrasiya materikinə mərkəzi boyunca iki min ildən çox əldə qılinc at çapan türklər "göy üzünü çadır, günəşi bayraq", qurduqlar xaqanlıqlarını isə "göyün kölgəsi" hesab etmişlər.

Qədim türklər

Qədim türklərin əsas məşğuliyyəti köçəri maldarlıq olmuşdur. Özlərini təbiətin bir

Böyük Türküstan xəritəsi

Türklər şərqdə Kadirğan (Xinqan) dağlarından qərbdə Ural dağlarından Xəzər dənizinə, şimalda Sibirdən, cənubda Çin, Tibet və İrana qədər uzanan geniş ərazilərə hakim idilər.

parçası sayan bu xalq köçəri həyat tərzinə uyğun zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri yaratmışdır.

İnsanlar qədim Türküstanda hələ Daş dövründən məskunlaşmağa başlamışdılar. Tarixin sonrakı mərhələlərində də insanlar bu ərazilərdə istehsal təsərrüfatı ilə məşğul olmuşlar.

Türkmenistanda Namazqa-təpə yaşayış məskəni isə e.ə. V – II minillikləri əhatə edir. Buradan aşkar edilən tapıntılar əhəlinin kənd təsərrüfatı və sənətkarlıqla məşğul olduğunu təsdiqləyir.

E.ə. V – II minilliklər ibtidai icma quruluşunun hansı dövrlərini əhatə etmişdir?

Sizcə, insanların qədim dövrlərdən Türküstanda məskunlaşmasına hansı amillər təsir göstərmişdir?

Qədim Türküstan ərazisində hazırda hansı dövlətlərin yerləşdiyini müəyyən edin.

Qədim yaşayış məskəni

Pazırq kurganında tapılmış çəm

Sibirdən Qara dənizin şimalındakı uzanan ərazilərdə yüzlərlə kurgan tipli tarixi abidələrə indi də rast gəlinməkdədir. Arxeoloqlar bu kurganların bir neçəsində araşdırmalar aparmışlar. Rastlaşdıqları zəngin mədəniyyət isə onları heyratlandırmışdı.

Məsələn, Altay dağlarının cənub ətəklərində Pazırq vadisində yerləşən kurganların birindən e.ə. V əsrə aid xalça tapılmışdır. Bu xalça hazırda dünyanın ən qədim xalçası hesab edilir.

Pazırqdan həmçinin üzərində döymə olan mumiyalanmış cəsədlər, sənətkarlıq məmulatları, ipək və keçe parçalar, ölümlə birlikdə dəfn edilmiş 10-dan artıq at sümükləri də tapılmışdır. Kəder əlaməti olaraq atların quyruqları və yalları kəsilmiş.

Pazırq xalçası

Xalça istehsalında nələrdən istifadə olunur?

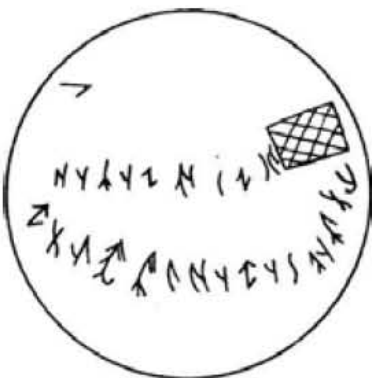

Qədim sənətkarların heyvan təsvirlərinə üstünlük verməsi nə ilə bağlıdır?

Pazırıq kurqanından tapılan əşyalara əsasən orada yaşayan insanların məşğuliyyət sahələrini müəyyən edin və qruplaşdırın.

Qazaxıstan ərazisində aşkar edilən Esik (Issik) kurqanı da e.ə. V əsrə aiddir. Bu kurqandakı otaqdan qızıl geyimli adam (şahzadə) və 23 hərfdən ibarət Orxon yazısı da tapılmışdır. Misir fironu Tutanxamonun sərdabəsindən sonra Esik kurqanı qızıl parçalarının ən çox tapıldığı məzardır. Üzerində Orxon yazısı olan gümüş qab isə alimlərin diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Bu tapıntı Göytürklərə məxsus əlifbadan türklərin daha qədim çağlardan istifadə etdiyini sübut edir.

Sizcə, yazıdan istifadə edilməsinin nə kimi əhəmiyyəti var?

Qızıl geyimli adam

Pazırqan tapılan sənətkarlıq nümunələri

Bu mədəniyyətləri yaradanlar Əhəməni hökmdarı I Dərinin "Bisütun kitabəsi"ndə adları "saka" kimi keçən iskitlər idi.

İskitlər

E.ə. I minilliyin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada quraqlığın başlaması ilə iskitlərin Qara dənizin şimal hissəsinə böyük köçü başladı. Burada türk mənşəli kimmerlərlə toqquşan iskitlər onları təqib edə-edə Dərbənd keçidindən Azərbaycana daxil oldular. E.ə. VII əsrin əvvəllərində iskitlər kimmerləri Manna ərazisinə sıxışdırdılar. Axın-axın Azərbaycana köç edən iskitlər burada dövlət qurub Urartu və Assuriyanı təhdid etməyə başladılar. Ön Asiyanın ən qüdrətli iki dövləti iskitlər qarşısında aciz durma düşmüşdü. İskit axınları Ön Asiyada qüvvələr nisbətini

dəyişdi. Assuriyanın mövqeləri zəiflədi. Manna-Aşşur ittifaqı da pozuldu. Aşşurbanipal diplomatik yolla İskit hökmdarları ilə münasibətləri qaydaya saldı. O, Midiya üzərində iskitlərin ağalığını tanımaqla vəziyyəti öz xeyrinə dəyişə bildi. İskitlər Midiya üzərində 28 il ağalıq etdilər, əvəzində isə Assuriya Mannaadakı itirilmiş mövqelərini bərpa etdi.

Aşşur və Urartu qarşısında iskitlərin hansı üstünlükləri var idi?

İskitlər Şərqi Anadoluda da möhkəmlənmiş, buradan o dövrdə Misirə tabe olan Suriyaya da hücum etmişdilər. Misir hökmdarı iskitlərin qarşısına çoxlu hədiyyələr və ərmağanlarla çıxmış, onların bu yolla irəliləməsinin qarşısını ala bilmişdi. İskitlərin bir qismi geri dönsə də, bəziləri orada –

Fələstində qalmağa qərar vermişdi.

Assuriya mixi yazılı kitabələrində bu döyüşən xalq "Aşquzay" (İşquz – İç Oğuz), Herodotun "Tarix" əsərində isə skif (iskit) adlandırılmışdır.

E.ə. VI əsrin əvvəllərində Midiya ilə mübarizədə məğlub olan Asiya İskit padşahlığı süqut etdi. Buna baxmayaraq, iskitlər Ön Asiya xalqlarının herb sənətinə, məişətinə ciddi şəkildə təsir göstərə bildilər. İskitlərin herb və idarəetmə ənənələri özlərindən sonra yaranan dövlətlər tərəfindən davam etdirilmişdir.

Avropa İskit dövləti

Qara dənizin şimalında hələ e.ə. VII əsrdən mövcud olan İskit dövləti isə öz varlığını eranın III əsrinə qədər qoruyub saxlamışdı.

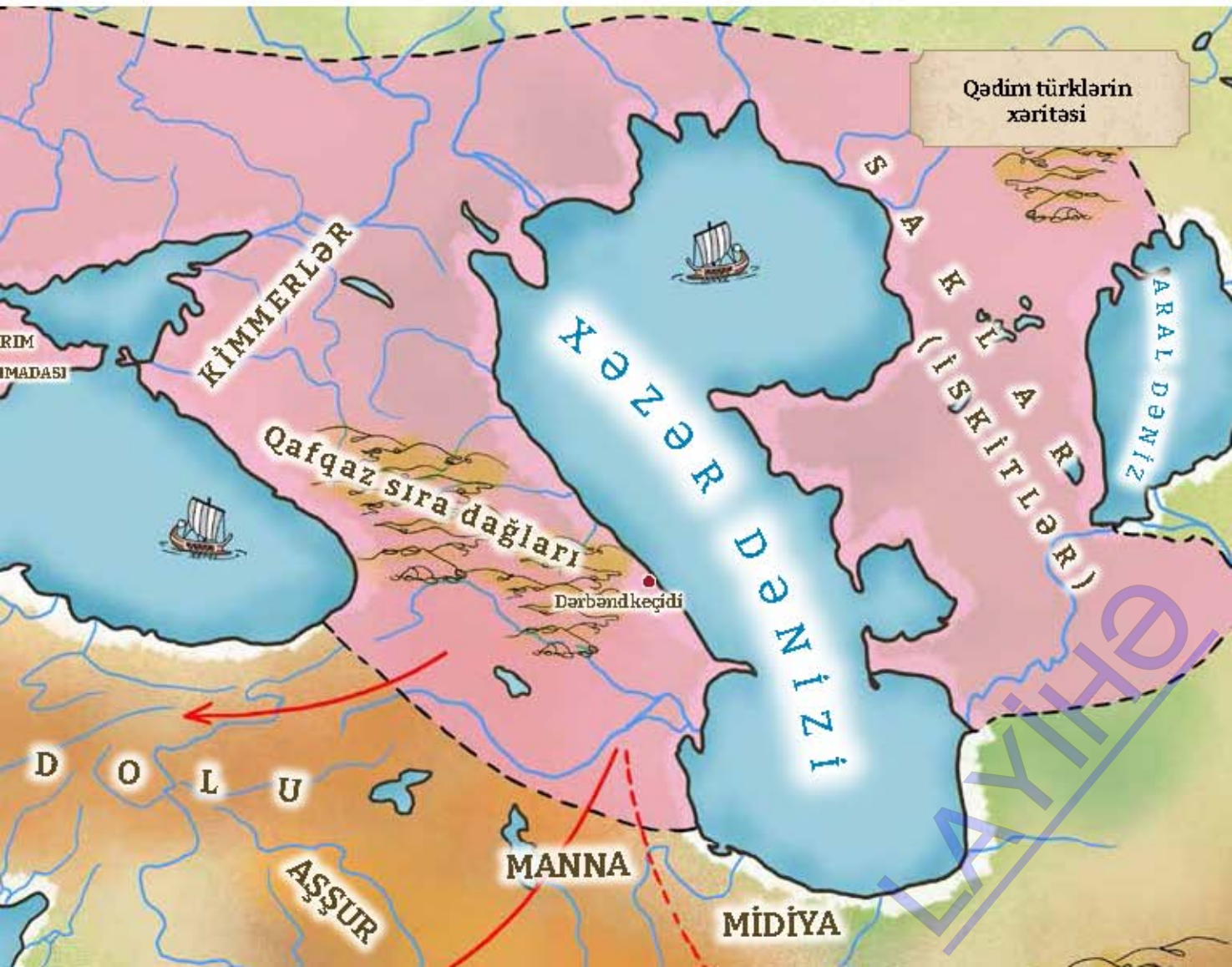
E.ə. VI əsrin sonlarında Əhəməni hökmdarı I Dara iskitlər üzərinə yürüş etdi. Sayca üstün Əhəməni orduşuna qarşı iskitlər "yandırılmış torpaq" taktikasına əl atdılar: düşmən qüvvələrinin keçəcəyi yerlərdə içməli su mənbələri torpaqla dolduruldu, ot-ələf

isə yandırıldı. Məqsəd düşməni Böyük Çölün içərilərinə doğru çəkib zəiflətmək və həlledici zərbə ilə onu məhv etmək idi. İskitlərin əsl niyyətini başa düşən I Dara bu tələn vaxtında anlayıb geri çəkildi. Beləliklə, ordusunu tamamilə məhv olmaqdan xilas etdi.

Sizcə, iskitlər "yandırılmış torpaq" taktikasını hansı zərurətdən tətbiq etmişdilər?

Hadisələrin sonrakı gedişi İskit hökmdarının haqlı olduğunu göstərdi. I Dara sürətlə geri çəkilərək ordusunu labüd fəlakətdən güclə xilas edə bildi.

I Dara İskit hökmdarına elçi vasitəsilə xəbər göndərir:

"Ey qəribə adam, edə biləcəyin iki şey var. Əgər özünü mənə qarşı dura biləcək qədər güclü sanırsansa, qaçmağı burax və mənimlə döyüş. Yox, əgər özünü daha zəif hesab edirsənsə, yenə qaçmaqdan vaz keç və ağana xərac olaraq torpaq ver və su gətir, hüzuruma qıx".

İskit hökmdarı İdanfir isə I Daranın elçisinə belə cavab verir:

"Ey fars, mən kimə nə qorxuda, nə də önündən qaçmağa məcbur edə bilərəm. Səndən də qaçmıram. İndiyədək gördüyüm iş sülh dövrlərində hər gün gördüyüm adi işdir. Nə üçün səninlə döyüşə girməyə tələsmədiyimin səbəbini də açıqlayım: bizim nə şəhərlərimiz, nə də bağlarımız yoxdur ki, əlimizdən çıxmasın və ya yandırılıb dağıdılmasın deyə qorxub dərhal savaşa girək! Amma siz, doğrudan da, savaşımaq istəyirsinizsə, bizim atalarımızın məzarları var. Onları tapın, onları dağıtmağa cəhd edin. O zaman görərsiniz ki, məzarlarımız üçün necə döyüşürük. Torpaq və su əvəzinə, mən sənə layiq olduğun hədiyyələri göndərəcəyəm. Özünü mənim hökmdarım adlandırdığına görə isə mən hələ sənə haqq-hesab çəkəcəyəm".

Sonra İdanfir Daraya hədiyyə olaraq quş, siçan, qurbağa və beş ox göndərir. I Daranın ayanlarından biri bu hədiyyələrin mənasını belə şərh edir:

"Əgər siz farslar quştək göyə uçmasanız, siçan kimi torpaqda gizlənməsanız, yaxud qurbağa kimi gölməçələrə doluşmasanız, onda geri qayıtmayacaqsınız və bu oxların zərbələri ilə məhv olacaqsınız".

Herodot, "Tarix" əsərindən, IV kitab

Mənbəyə əsasən İskit hökmdarını xarakterizə edin.

İskitlər Makedoniya dövləti ilə də mübarizə aparmışlar. E.ə. 339-cu ildə Makedoniya çarı II Filipp İskit hökmdarı Ateylə

Sizcə, güclü düşmənlə mübarizə aparan hökmdarlarda qalib gəlmək üçün hansı xüsusiyyətlər olmalıdır?

döyüşdə qalib gəlmişdi. Lakin bundan səkkiz il sonra İskitlər makedoniyalıları darmadağın etmiş, qərbdə yerləşən torpaqlarını geri ala bilməmişdilər.

Don çayından Dunay çayına qədərki əraziləri əhatə edən Avropa İskit padşahlığı e.ə. II əsrdə özünün ən qüdrətli dövrünü yaşamışdır. Qonşuluqda yerləşən bəzi yunan şəhər-dövlətləri İskitlərə təbə edilmişdi. Şərqi Avropa çöllərindən keçən mühüm ticarət yolları nəzarətə götürülmüşdü. Lakin samatlarla aparılan aramsız müharibələr İskit dövlətini zəiflətdi. İskitlərə son zərbəni isə III əsrdə qot tayfaları vurdu. Avropa İskit dövləti süqut etdi. İskitlər sonralar Qara dənizin şimal hissələrini ələ keçirən digər türk tayfası olan hunlara qoşuldular və adlarını itirdilər.

Sizcə, dövlətləri zəiflədən səbəblər hansılardır?

İskit hökmdarı ailəsi ilə

İskit döyüşçüləri

Ordu

İskit ordusunun əsasını ox və yayla silahlanmış yüngül süvarilər təşkil edirdi. Yəhərin kəşf edilməsi və at üzərində oxatma bacarığı iskitlərə düşmənlər üzərində böyük üstünlük qazandırmışdı.

Bu xalqın hər bir üzvü döyüşçü idi. Şəhər və qalaların olmaması iskitləri daim hər cür hücumlara hazır olmağa vadar edirdi. Ordu sistemi də çöl həyatına uyğun qurulmuşdu. Döyüşlərdə kişilərlə yanaşı, qadınlar da iştirak edirdilər.

Sizcə, çöl şəraitində baş verən döyüşlərin şəhər və qalalarda aparılan döyüşlərdən hansı fərqləri var?

Yüngül silahlanmış iskit süvarisi

İskitlər at üstündə ox atmaqda çox mahir idilər. Buna görə də çox vaxt uzaq məsafədən döyüşə üstünlük verirdilər. Oxları 500-800 metr arası məsafəyə uçuş, metaldan hazırlanan üçkənc ox ucluqları isə istənilən zirehi dəlib keçirdi. Qılınc, mızraq, balta və kəməndlə də silahlanan iskitlər müxtəlif döyüş taktikalarından: "Turan taktikası" ("Qurd oyunu"), "Yandırılmış torpaq taktikası" və s. istifadə etmişlər. İskit kurqanlarından müxtəlif silahlar, ox ucluqları və at skeletləri tapılmışdır.

İskitlərə məxsus üçtilli ox ucluğu

Təsərrüfat həyatı

Çindən Dunay çayınadək geniş ərazilərə köç edən iskitlər maldarlıq, əkinçilik və sənətkarlıqla məşğul olmuşlar. Maldarlar, əsasən, qoyun, maral və at bəsləyirdilər. Əkinçiliklə məşğul olan iskitlər isə taxıl və dənli bitkilər becərirdilər. Taxıl məhsulları yunanlara satılırdı.

İskit kurqanlarından tapılan zərgərlik məmulatları sənətkarlığın yüksək inkişafından xəbər verir.

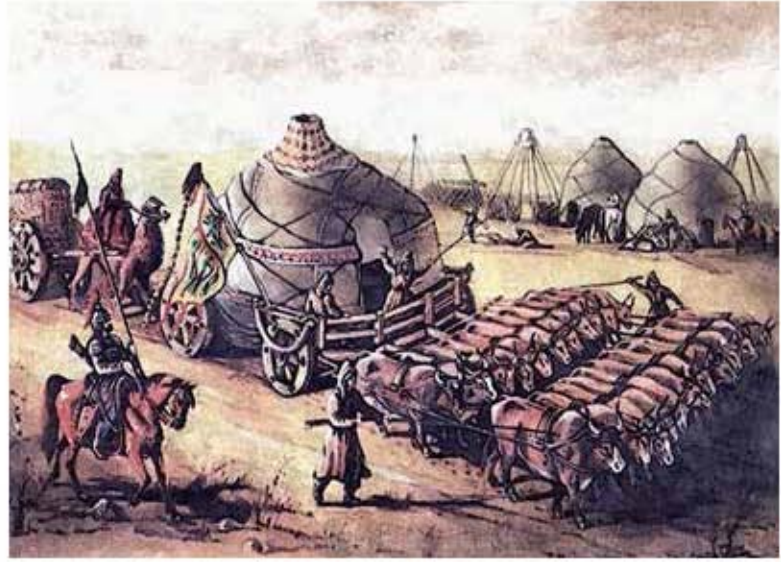

Dastayında döyüş təsviri olan qızıl daraq

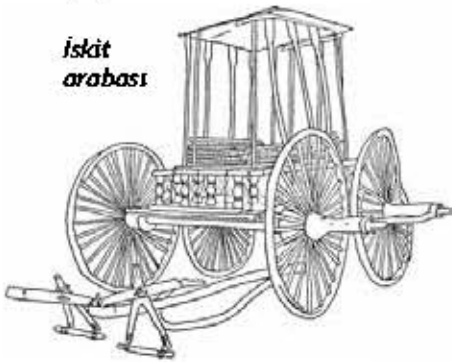

Tac

İskitlər dörd və ya altı təkərli arabalar üzərində qurulan iki və ya üç otaqlı evlərdə yaşayırdılar. Bu yeriyan evlərin üstü keçə və su keçirməyən digər materiallarla örtülürdü. Arabalar atlara və ya öküzlərə qoşulurdu.

İskit arabası

Təkərin əhəmiyyətini əsaslandıran.

At iskitlərin köçəri təsərrüfat həyatında mühüm rol oynayırdı. İskitlər at eti yeyir, at südünü içir, qurudulmuş süddən isə "qurut" adlı qida məhsulu hazırlayırdılar.

Atın üzərindəki əşyaların adlarını müəyyən edin.

Mədəniyyət

İskitlər özlərindən sonra zəngin mədəni irs qoymuşlar. İskit məişətində istifadə olunan əşyalar xüsusi zövqlə hazırlanırdı. Əşyaların istehsalında heyvan üslubu məşhur idi. Aşkar edilmiş kurqanlarda zoomorf formalı müxtəlif fiqurlar əldə edilmişdir.

*Heyvan üslublu
boyunbağı*

Ölülərin yanında əşyaların və atların basdırılması hansı adətlə bağlı idi?

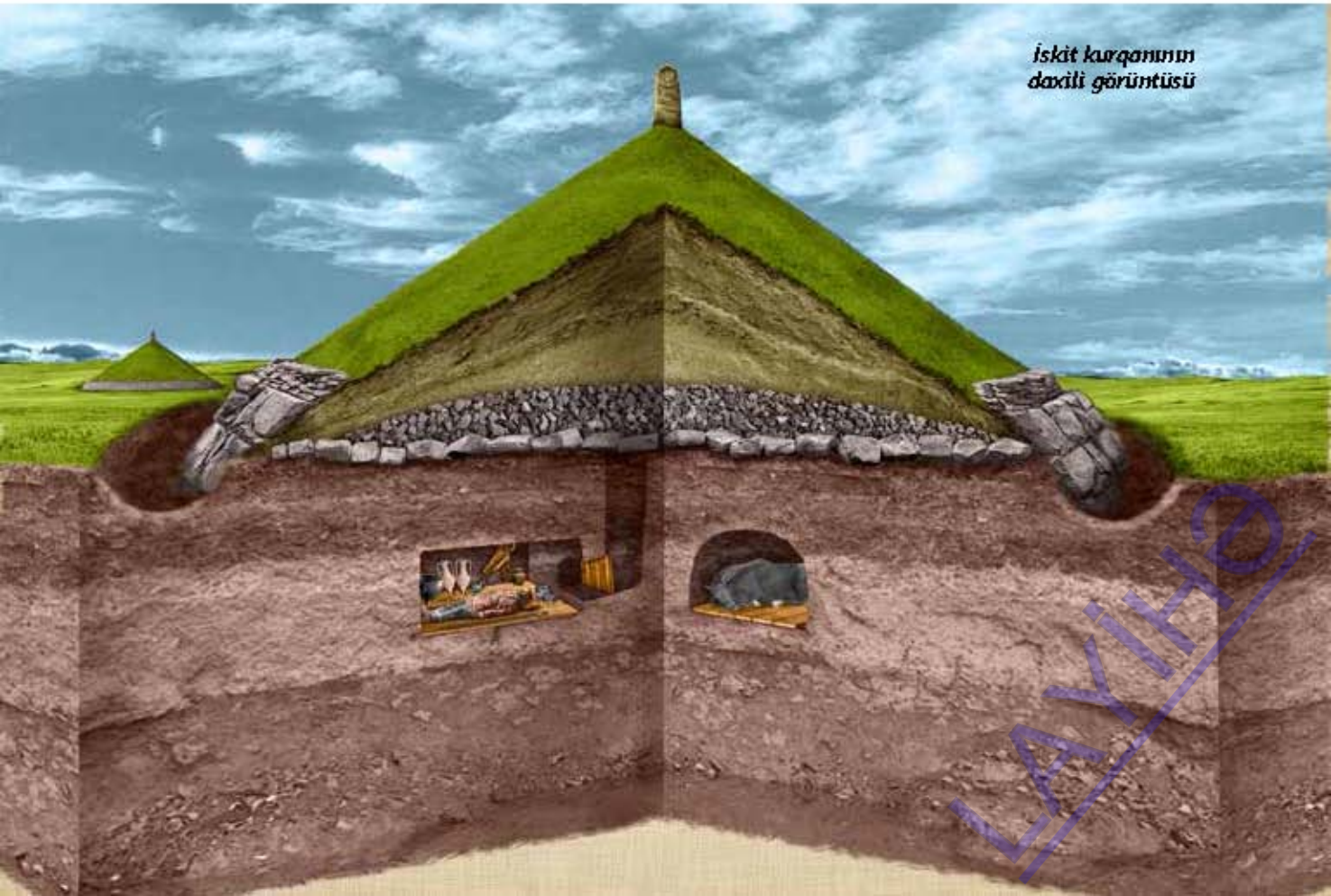
Əşyaların istehsalında heyvan üslubundan istifadə nə ilə bağlı idi?

Din

İskitlər Tanrılara inanırdılar. Herodotun yazdıqlarına görə, iskitlər baş tanrılarını Baba (Papaeus) adlandırırdılar. Axirət dünyasına inam böyük idi. Ölüləri ildə iki fəsilə dəfn edirdilər: yazda və payızda. Vəfat etmiş hökmdarlar və tayfa başçıları mumiylənirdi. Onların üzərində hündür kurqanlar ucaldır, ölü ilə birlikdə əşyalarını, silahlarını və atlarını da basdırırdılar.

Ölülər üzərində kurqanlar ucaldılmasının səbəbi nə idi?

*İskit kurqanının
daxili görüntüsü*

Saklar

Mərkəzi Asiyada iskitlər daha çox sak adı ilə tanınmışlar. Əhəməni hökmdarlarının yazılı kitabələrində onlar haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlinir. E.ə. VI əsrin sonlarında I Dara Mərkəzi Asiyaya yürüş edərkən burada iskit-sakların ciddi müqaviməti ilə üzləşdi. Sayca üstün olan Əhəməni ordusu iskit-sakları üstələsə də, tam qələbə qazana bilmədi. Sak ordusu geri çəkilərək I Daranın qoşunlarını səhralığa doğru apardı.

Sadə sak çobanı **Sirak** hiylə işlədərək özünü saklardan qaçmış kimi göstərmiş, I Daranın etibarını qazanmışdı. Bələdçi adı ilə düşmən ordusunu səhranın dərinliyinə aparmışdı. Bu hiylənin üstü açılsa da, artıq gec idi. Sirak əsas məqsədinə nail olmuşdu. Özünü qurban versə də, öz doğma yurdunu xilas edə bilmişdi.

E.ə. IV əsrin sonlarına doğru Mərkəzi Asiya Makedoniyalı İsgəndərin yürüşünə məruz qaldı. Sak sərkədəsi Spitamen işğalçılarla döyüşə girmiş və qəhrəmancasına həlak olmuşdu. İsgəndər Mərkəzi Asiyanın bir hissəsini özünə tabe edə bildi. Lakin onun ölümündən sonra qurduğu imperiya parçalandı. Mərkəzi Asiyada ellinist vəhə dövlətləri meydana gəldi. E.ə. III əsrdə bu ərazilər Partiya dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

Sizcə, Sirak öz həyatını qurban verməyə hansı amillər vadar etmişdi?

Asiya Hun dövləti

Hunlar haqqında ilk məlumatlar e.ə. II minilliyə aiddir. Çin mənbələrindən məlum olur ki, hunların ilk siyasi birlikləri məhz bu dövrdə meydana gəlmişdir. Orxon və Selenqa çayları arasında yaşayan hunlar, əsasən, köçəri maldarlıqla məşğul olmuşlar. E.ə. III əsrin ikinci

yansında Teoman adlı sərkərdə hun tayfalarını vahid dövlətin tərkibində birləşdirdi. Ötükən Hun dövlətinin paytaxtı oldu.

Hun dövlətinin meydana gəlməsi ilə, təxminən, eyni vaxtda Çində də vahid dövlət yarandı. Tezliklə bu iki dövlət arasında uzun sürən çəkişmələr başladı. Döyüşkən Hun süvarilərinin hücumları qarşısında aciz qalan Çin imperatoru Sin Şi Xuandi çıxış yolunu sədd tikilməsində gördü.

Asiya Hun dövləti özünün ən qüdrətli dövrünü Mete tanhunun* (e.ə. 209–174) dövründə yaşamışdır.

Tanhun

birleşmiş hun tayfalarının başçısı

Mete mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirdi, ordu islahatı keçirdi. Hun süvari ordusu onluq, yüzlük, minlik və on minlik dəstələr şəklində təşkil edildi. Mərkəzi Asiyada yaşayan bir sıra tayfalar hunlara təbə edildi.

Mete

Əkbər N.Nəcəf, "Hun minilliyi" əsərindən

"...Bu vaxt Motun (Mete) özünü məğlub kimi göstərərək qaçdı və Xan ordusunu özünə tərəf çəkdi. Xan ordusu Motunun arxasınca hərəkət edərək hücumla keçdi. Motun ən yaxşı əsgərlərini pusquda gizlətməmiş, zəifləri qabağa çəkmişdi. Bunu gören Xan ordusu tamamilə piyada olan 320 min əsgərlə hsi-unqları (hunları) təqib etməyə başladı. ...Motun sayı 300 min olan seçmə atlı ordusunu imperator Kao-tinin üzərinə salaraq onu Pai-tenq dağında mühasirəyə aldı".

Mənbədə təsvir edilən döyüş üsulu sizə hansı taktikəni xatırladır?

Hun ordusunun bölgü quruluşunun hansı üstünlükləri var idi? Fikirlərinizi əsaslandırın.

Çin üzərinə də yürüşləri davam etdirən Mete tanhu Çini asılı vəziyyətə saldı.

Xəritəyə əsasən Qədim Hun imperiyasının malik olduğu ərazilərdə indiki dövrdə hansı dövlətlərin yerləşdiyini müəyyən edin.

Məğlub olan Xan hökmdarı hər il xərac ödəməyə və Çinin şimal ərazilərini Hun dövlətinə verməyə məcbur oldu.

Hunlar Çin səddi önündə

Mete Mərkəzi Asiyada yaşayan tayfaları öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. Hun dövləti imperiyaya çevrildi. Onun sərhədləri şərqdə Koreyadan qərbdə Xəzər dənizinə, şimalda Sibir-dən cənubda Kaşğara qədər uzanırdı. Böyük İpək yolu da hunların nəzarətinə keçmişdi. Hun hökmdarının iqamətgahı isə Ötügen idi.

E.ə. I əsrin əvvəllərində Hun dövləti daxili çəkişmələr nəticəsində zəifləməyə başladı. Bu çəkişmələrin güclənməsində Xan sülaləsi hökmdarları da maraqlı idi. Müharibələrdə məğlub olan Çin hökmdarları nikah diplomatiyasından istifadə edərək Hun imperiyasını zəiflətməyə müvəffəq oldular.

E.ə. 58-ci ildə anası çinli olan hun şahzadəsi dövləti Çinə tabe etmək niyyətinə düşdü. Lakin anası türk olan digər qardaş – Çiçi tanhu buna etiraz etdi. Nəticədə Hun imperiyası iki yerə parçalandı. Şərqi Hun dövləti Çinə tabe oldu. Başında Çiçi tanhunun durduğu Qərbi Hun dövləti isə bir müddət müstəqilliyini saxlaya bildi. Çiçi tanhu öz sərhədlərini qərbdə doğru genişləndirdi: Tanrı dağlarının şimalı, Issıq gölünün ətraf əraziləri tabe edildi. Lakin parçalanma hunları çox zəif-

lətməmişdi. İpək yoluna nəzarəti yenidən ala keçiməyə çalışan Xan hökmdarları bu fərsəti əldən vermədi. E.ə. 36-cı ildə Çin orduları Qərbi Hun dövləti üzərinə yeridildi. Hunlar qəhrəmanlıqla döyüşlər də, məğlub oldular. Qərbi Hun dövləti süqut etdi. Bu məğlubiyyətdən sonra hunlar qərbdə – Ural dağlarının ətəklərinə və İdil (Volqa) çayı sahillərinə köç etdilər. Onların varisləri isə bir neçə əsrdən sonra daha qüdrətli bir dövlət – Avropa Hun dövlətinin qurucuları olacaqdı.

Çinə tabe olan şərq hunları isə Göytürk dövlətinin qurulmasında mühüm rol oynamışdı.

Hunların digər qolu isə Mərkəzi Asiyada Ağ hun dövlətinin qurucuları oldu.

Dövlət

Qədim türklərdə dövlət "El" adlanırdı. Bu söz dövləti olan xalqı ifadə edirdi. Digər türk mənşəli dövlətlərdə olduğu kimi, hunlar da hökmdar hakimiyyətinin Tanrıdan gəldiyinə inanırdılar. Hun tanhuları "Göy Tanrının Yer üzündəki nümayəndələri" hesab olunurdu. Hökmdar hakimiyyəti irsən keçirdi.

Ordu

İskitlərdə olduğu kimi, Hun ordusunun da əsasını süvarilər təşkil edirdi. Bu, hunların həyat tərzi – köçmə maldarlıqla bağlı idi. Avrasiyanın geniş çöllərində uzun məsafələri yalnız at üzərində sürətlə qət etmək mümkün idi. Buna görə də hun ailələrində övladlar hələ uşaq yaşlarından at minməyi, ox atmağı öyrənir, bu vərdisləri müxtəlif yarışlarda təkmilləşdirirdilər. Mete tanhunun yaratdığı süvari döyüş ənənələri sonrakı əsrlərdə də davam etdirilmişdir.

Ordu-xalq, xalq-ordu deyimini araşdırın.

Hun döyüşçüsü

*Kurqanda tapılmış
Hun xalçası*

Təsərrüfat həyatı

Qədim hunların əsas məşğuliyyəti köçəri maldarlıq idi. Onlar qoyun sürüləri, mal-qara və at ilxıları bəsləyirdilər. Bununla yanaşı, hunlar dəmirçilik və zərgərliklə də məşğul olmuş, özərinə məxsus zəngin mədəniyyət abidələri yaratmışlar.

Mədəniyyət

Mərkəzi Asiyada hunlara aid qəbirlərdən çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Hunlar ölümlərin yanında müxtəlif əşyalar da basdırırdılar. Bu, axirət dünyasına inanla bağlı idi.

Qəbirlərdən zərgərlik məmulatları, heyvan fiqurları, üzərində müxtəlif heyvanların təsviri olan qılınclar və s. əşyalar tapılmışdır. Bu tapıntılar hunların özərinə məxsus mədəniyyətə sahib olduğunu sübut edir.

Din

Hunlar arasında da digər türk boylarında olduğu kimi tanrıçılıq geniş yayılmışdı. Onlar Göy tanrıya sitayiş edir, yaradılışın ondan gəldiyinə inanırdılar. Tanrının yaratma və hadisələrə müdaxiləsi qut (**Qut** – xoşbəxtlik, səadət, ilham mənasını verir) yolu ilə gerçəkləşirdi.

Hun inancında şamançılıq da mühüm yer tuturdu. Şamanların Göy tanrı ilə insanlar arasında vasitəçi olduğuna inan var idi. Günəş, Ay tanrıları da hunların inancında xüsusi yere sahib idi.

Qizil maral

Qizil medalyon

LAYIHƏ

BÖYÜK İPƏK YOLUNUN BAŞLANDIĞI ÖLKƏ

Xuanxe, Sin Şi Xuandi, Xan sülaləsi, Böyük Çin səddi, Konfutsi, kompas, çay

Çin Asiya qitəsinin şərqində yerləşir. Ölkənin qərbində hündür dağ silsilələri uzanır, şərq əraziləri isə Sakit okeana çıxışı olan dənizlərlə əhatələnir. Təbii maneələr olan dağ və dənizlər qədim dövrlərdə Çin əhalisi üçün müdafiə rolunu oynamışdır.

olduğu üçün insanlar qədim dövrlərdə burada məskunlaşmış, əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Lakin yağışlar zamanı Xuanxe çayı daşır, ərazilər, əkin sahələri və bağlar suyun altında qalırdı. Buna görə əhali Xuanxe çayını "azan çay", "min bir fəlakət çayı", "Çinin bəlası" adlandırmışdır. Zaman keçdikcə çin-

lilər daşqınlardan qorunmaq üçün bəndlər tikməyi, çaydan suvarma üçün arxlar çəkməyi öyrənmişlər.

Çinin bəlası

Dağlardan yol alan Yantsı və Xuanxe çayları Şərqi Çin düzənliyindən keçib dənizlərə tökülür. Bu çayların keçdiyi vadilərdə torpaqlar məhsuldar

Qədim Çində kənd məskəni

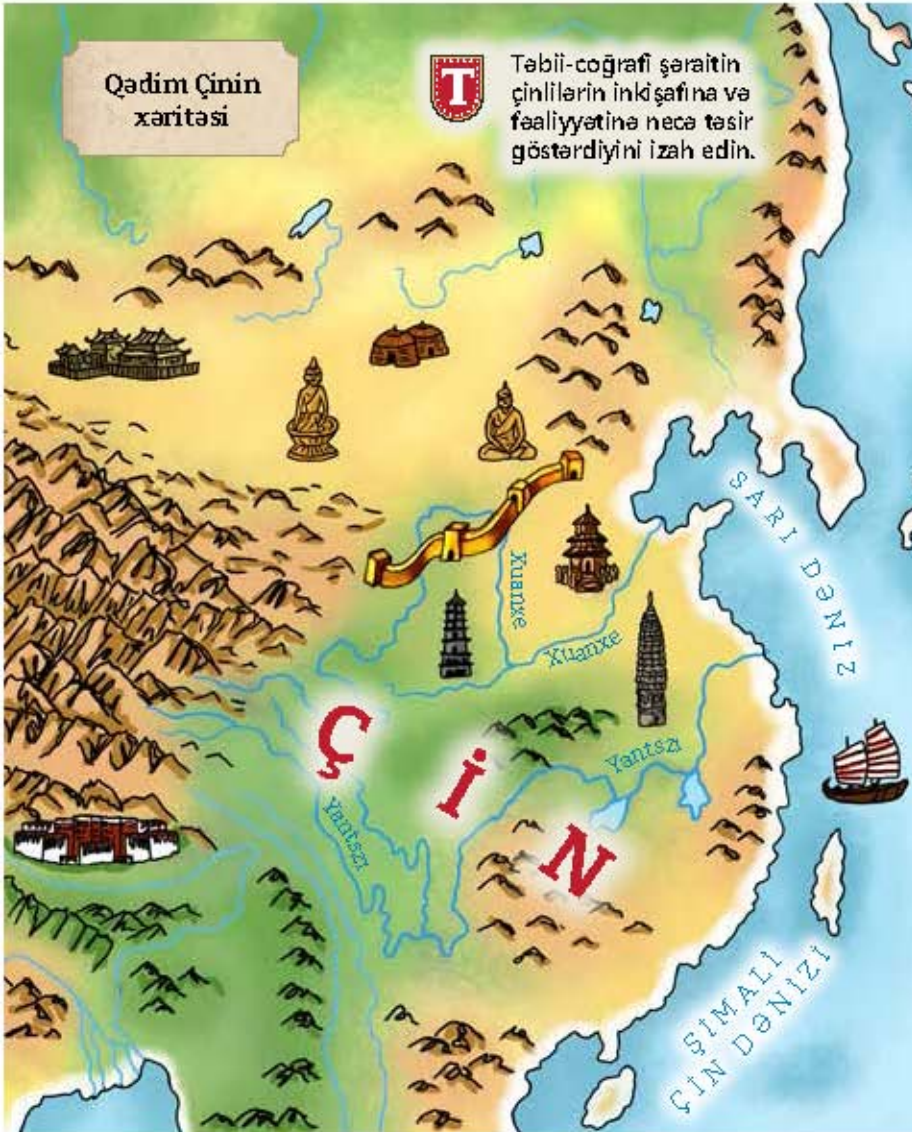
Çin Asiya qitəsinin şərqində yerləşir. Ölkənin qərbində hündür dağ silsilələri uzanır, şərq ərəzili isə Sakit okeana çıxışı olan dənizlərlə əhatəlidir.

Qədim Çinin xəritəsi

Təbii-coğrafi şəraitin çinlilərin inkişafına və fəaliyyətinə necə təsir göstərdiyini izah edin.

Beləliklə, Xuanxe çayı ram edilmişdir. Çay vadilərində insanlar bol su tələb edən çəltik becərmiş, maldarlıq və sənətkarlıqla da məşğul olmuşlar.

Çin sənətkarlarının toxuduğu ipək parçalar, ağ gildən düzəldikləri zərif çini qablar isə sonralar bütün dünyada məşhurlaşmışdır.

Təsərrüfatın inkişafı və e.ə. VI əsrdə dəmir emalına başlanılması Çində ibtidai icma quruluşunun dağılmasına, yeni quldar dövlətlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Çində quldar dövlətlərin meydana gəlməsini şərtləndirən başlıca amil nə idi?

Yantsı çayı
daşqın zamanı

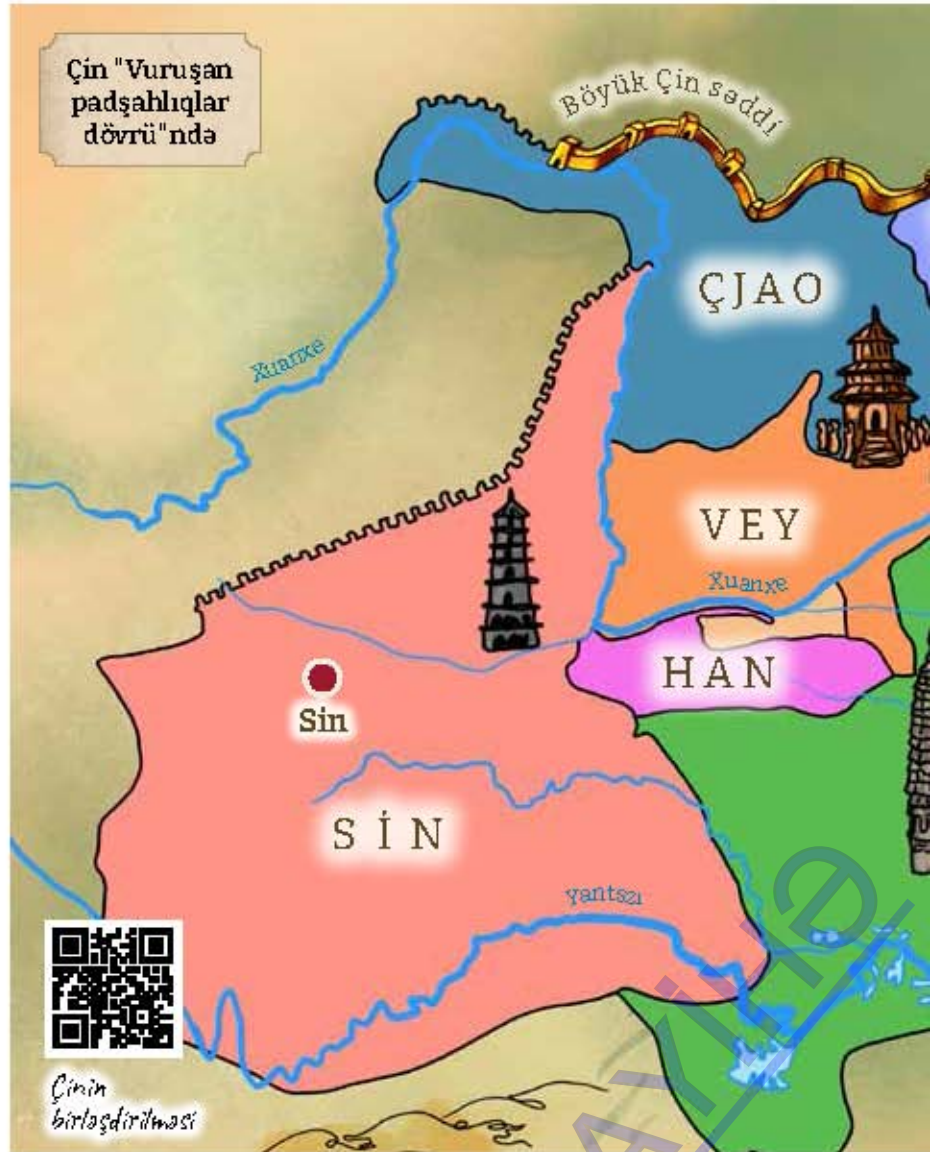
Yantsı çayı: ipak üzərində qədim təsvir

Çini birləşdirən hökmdar

Artıq e.ə. IV-III əsrlərdə Çində bir neçə quldar dövlət var idi. Bu dövlətlər bir-biri ilə aramsız müharibələr aparırdılar. Ona görə də bu dövr Çin tarixinə "Vuruşan padşahlıqlar dövrü" kimi daxil olmuşdur.

Bu padşahlıqlardan biri olan Sin digər dövlətlərlə mübarizədə qalib gəldi. E.ə. 221-ci ildə Sin padşahı bütün ölkəni vahid dövlətdə birləşdirdi və özünü Sin Şi Xuandi (Çinin birinci hökmdarı) adlandırdı. O, Çin ərazisini 36 vilayətə böldü və hər birinə məmur təyin etdi.

Çindən şimalda döyüşkən hun tayfaları yaşayırdı. Güclü dövlət quran hunlar Çin ərazilərinə ardıcıl hücumlar təşkil edirdilər. Çin orduları çevik və sürətli hun süvariləri qarşısında aciz qalmışdı.

Çin "Vuruşan
padşahlıqlar
dövrü"ndə

Çinin
birləşdirilməsi

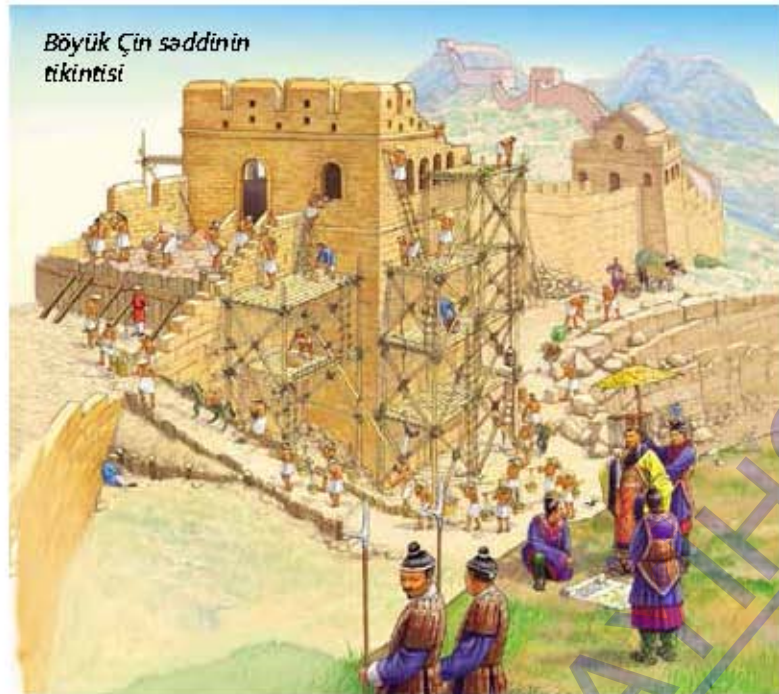

Şəkil əsasında şəhər əhalisinin yaşayışını təsvir edin.

Hökmdar Sin Şi Xuandi vəziyyətdən çıxış yolunu sədd tikilməsində gördü. E.ə. 214-cü ildə Böyük Çin səddinin tikintisinə başlandı. Tikintisi sonrakı dövrlərdə davam etdirilən bu nəhəng divarın qalıqları dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Böyük Çin səddinin tikintisi

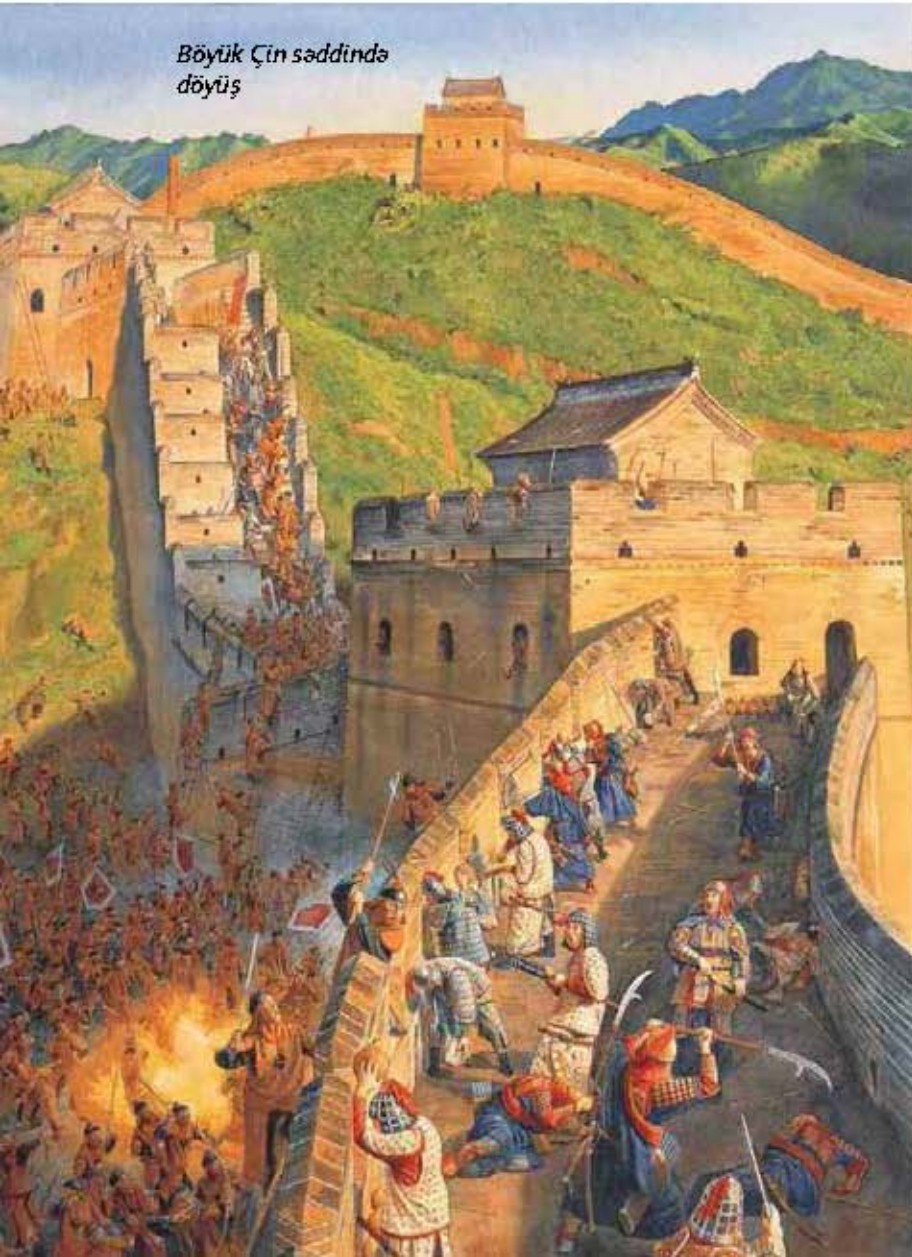

Çini böyüdən sülalə

E.ə. 206-cı ildə Çin dövlətinə sülalə dəyişikliyi baş verdi. Hakimiyyətə Xan sülaləsi gəldi. Hun döyüş taktikalarını öyrənən çinlilər artıq onlarla mübarizədə uğur qazanmağa başladı. Böyük Hun dövləti parçalandı və onun bir hissə Çin əsarəti altına düşdü. Xan hökmdarlarının işğalları nəticəsində Çin dövlətinin sərhəd getdikcə genişlənir, dövlətin ərazisi böyüyürdü.

Böyük Çin səddi

Böyük Çin səddində döyüş

- Xan sülaləsi dövründə Çinin sərhədləri
- Paytaxt
- Şəhər
- Böyük Çin səddi

Xan sülaləsi hökmdarlarının işğallarnın nə üçün qərba doğru istiqamətləndiyini araşdırın.

Böyük İpək yolu

Makedoniyalı İsgəndərin işğalları Qərbi və Şərqi ölkələri arasında iqtisadi bağların da yaranmasını sürətləndirdi. Asiyadan Avropaya uzanan ticarət yolları o dövrdə mövcud olan dövlətləri qan damarları kimi bir-birinə birləşdirirdi. Xan sülaləsi hökmdarlarının işğalları e.ə. II əsrdə Çinin də dünya ticarət yollarına çıxışını təmin etdi. Beləliklə, Çindən Aralıq dənizi sahillərinə, oradan isə

Böyük İpək yolunun keçdiyi ərazilərdə hazırda hansı dövlətlərin yerləşdiyini müəyyən edin.

Avropaya uzanan və Böyük İpek yolu adlandırılan karvan yolu fəaliyyətə başladı. Çinli sənətkarların hazırladığı müxtəlif məhsullar bu yolla dünya ölkələrinə satılırdı. Xüsusilə ipək parçalar dünya ölkələrində yüksək qiymətləndirilirdi. Çinlilər ipək istehsalının sirrini gizli saxlayır və ipək ixracından böyük mənfəət əldə edirdilər.

Böyük İpək yolunun əsas istiqamətlərindən biri də Azərbaycandan keçirdi.

Bu yol dövlətləri, xalqları birləşdirir, mədəniyyətlərarası əlaqələrdə mühüm rol oynayırdı.

İpek yolunun Azərbaycandan keçməsi hansı iqtisadi-mədəni əhəmiyyət daşıyırdı?

Büyük İpek yolu hakkında bilgiler toplayın, onun iktisadi-siyasi ve medeni ehemmiyetini tasvir edin.

Şekle esasen üsyançıların geyimlerini ve silahlanmalarını təsvir edin.

Sarısañıqlıların üsyani

Xan sülaləsini devirən üsyanlar

İstilaçı müharibələr zamanı əsir götürülənlər qul edilirdi. Onların saçları qırılırdı, alınlarına və ya üzünə damğa vurulurdu. Ağır vergiləri və icarə bordanı ödəyə bilməyən kəndlilər də ailəsi ilə birlikdə qula çevrilirdi. Xan sülaləsinin zəifləməsi ilə Çini xalq üsyanları bürüdü. Belə üsyanlardan biri eramın I əsrinin başlanğıcında baş verdi. Üsyançılar hökmdar döyüşçülərindən fərqlənmək üçün qaşlarını qırmızı rəngə boyayırdılar. Buna görə bu üsyanı "**Qırmızıqaşlılar**" üsyani adlandırmışlar.

Daha böyük üsyan isə 184-cü ildə baş vermişdi. Üsyançılar başlarına sarı sarıq bağlayırdılar. Buna görə onları "**Sarısañıqlılar**" adlandırdılar.

Çjan qardaşlarının başçılıq etdiyi bu üsyan 20 ildən artıq davam etdi. Üsyan çətinliklə yatırıldı. Lakin Xan sülaləsi zəiflədi və III əsrin əvvəllərində süqut etdi. Çin yenidən xırda dövlətlərə parçalandı.

Sizcə, Çində baş verən üsyanların məğlubolma səbəbləri nə idi?

Qırmızıqaşlı üsyançı

ÇİN MƏDƏNİYYƏTİ

Yazı

Qədim çinlilər özlərinə məxsus olan heroqlif yazı növünü icad etmişdilər. Vəhəd dövlətin yaranması ilə yazı daha da təkmilləşdirildi. Çin yazısında minlərlə işarə var idi. Bunları öyrənmək üçün illər lazım gəlirdi. Yazı vasitəsi kimi ilk vaxtlar bambuk löhvələrdən istifadə edilmişdir.

İmperator fərmanları isə ipək parçalar üzərində yazılırdı. Kağız ixtira edildikdən sonra yazılar kağız üzərində yazılmağa başladı.

Sizcə, kağız üzərində yazıya niyə üstünlük verildi?

Heroqliflər

Adı		Piktoqramların təkamülü			
1.	Dağ				
2.	Günəş				
3.	İnsan				

* Piktoqram

latınca "pictus" – şəkil, yunanca gramma – "yazıram" sözlərindən götürülmüşdür. Mənası: hər hansı bir fikri anlayışın şəkil vasitəsilə təqdim edilməsidir.

Elm

Hələ qədim dövrlərdə fəsillərin dəyişməsi, təbiət hadisələri, səma cisimlərinin müşahidəsi Çində dəqiq təqvim düzəldilməsi ilə nəticələndi. Bu, əkinçiliklə məşğul olan əhali üçün olduqca vacib idi.

Tacir və səyyahların səfərləri nəticəsində Çini əhatə edən ölkələr, ərazilər haqqında məlumatlar toplanırdı. Bu

Qədim Çinin sənətkarlıq nümunəsi

Çin təqvimi

məlumatlar əsasında "Dağlar və dənizlər haqqında kitab" yazıldı. Görünür, elə kompasi da uzaq səfərlərə çıxan çinli dənizçilər və səyyahlar ixtira etmişlər.

Qədim Çində təbabət də inkişaf etmişdi. Çinli təbiblər təbii bitkilərlə müalicələrə üstünlük verirdilər. Bu bitkilərdən biri də çay idi. Çaydan ilk vaxtlar bədəndəki qüvvəni mühafizə edən dərman kimi istifadə edilirdi.

Xan sülaləsi dövründə Çin tarixindən bəhs edən əsərlər də meydana gəlmişdi.

Qədim Çin tibb kitabı

Memarlıq

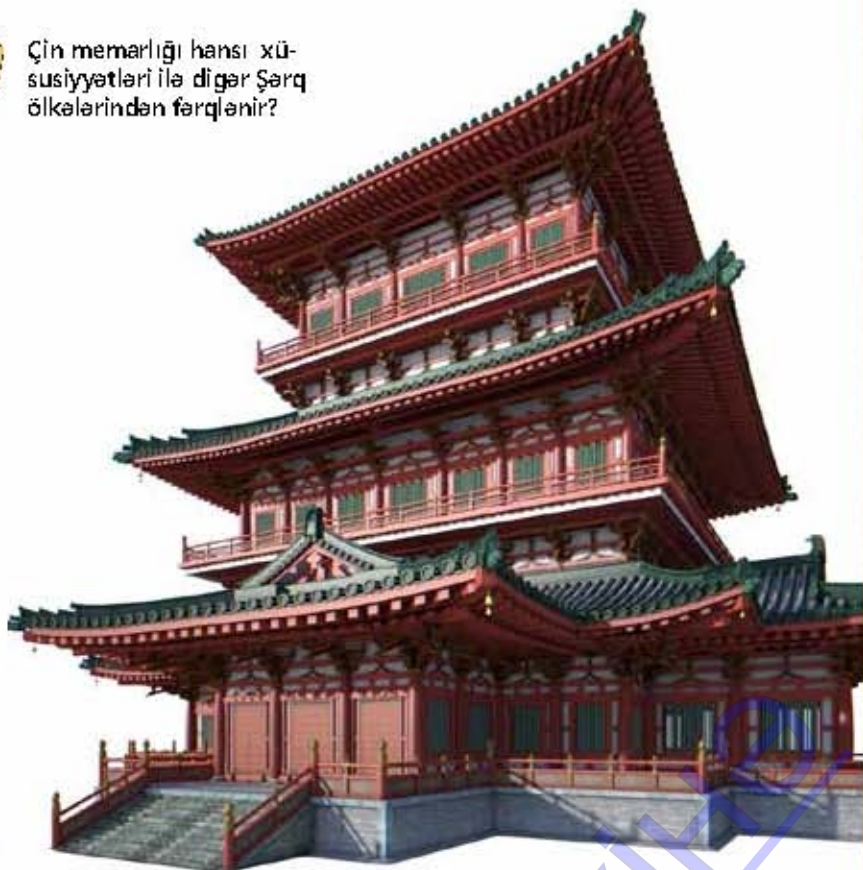
Qədim Çində evlər, adətən, ağacdan tikilirdi. Yalnız hökmdar sarayları və varlı ayanların evləri daşdan olurdu. Çin memarlarının özərinə məxsus üslubu vardı. Evlərin içərişi də Çin məişətinə uyğun hazırlanırdı.

Çin memarlığı hansı xüsusiyyətləri ilə digər Şərqi ölkələrindən fərqlənir?

Çində sadə əhaliyə məxsus ev

Çin ayanının evi

Konfutsi təlimi

Qədim Çində elmi biliklərin genişlənməsi müdriklik sənəti olan fəlsəfənin də inkişafına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan Konfutsi təlimi xüsusilə maraqlıdır. Bu təlimə görə, kiçiklər böyüklərə, uşaqlar valideynlərə, xalq isə hökmdara tabe olmalıdır. Çinli müdrikin fikrinə, əgər hökmdar hökmdardırsa, ata atadırsa, oğul oğuldursa, onda insanlar arasında əmin-amanlıq hakim olar.

Konfutsi təbiətdəki nizamı cəmiyyətə də şamil etmişdir.

Konfutsinin kəlamları

- Ağillı insan uğursuzluğunun səbəbini özündə, nədən isə başqalarında axtarar.
- Nə axtardığını bilməyən nə tapdığını anlamaz.
- Kiçik uğurların arxasınca qaçsanız, böyük uğurları əldən qaçıra bilərsiniz.
- Yavaş addımlamağınız önəmli deyil, əsas odur ki, dayanmırsınız.
- Heç kim uğur nərdivanını əlləri cibində qıxmayıb.
- Düşünmədən öyrənmək faydasız, öyrənmədən düşünmək təhlükəlidir.

Çinli alimin fikirlərini ayrı-ayrılıqda müzakirə edin, özünü özünə necə çıxarın.

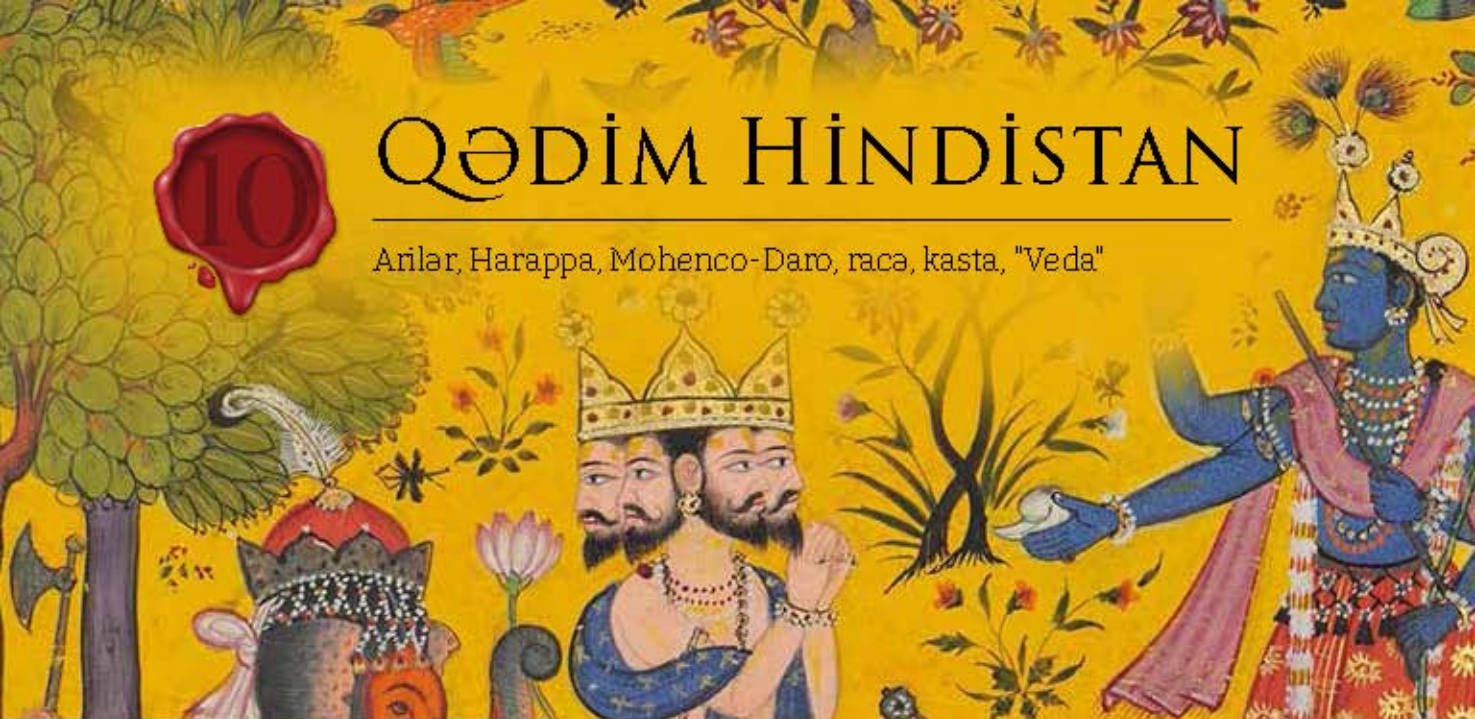

Sizcə, uğur qazanmaq üçün insanda hansı xüsusiyyətlər olmalıdır?

QƏDİM HİNDİSTAN

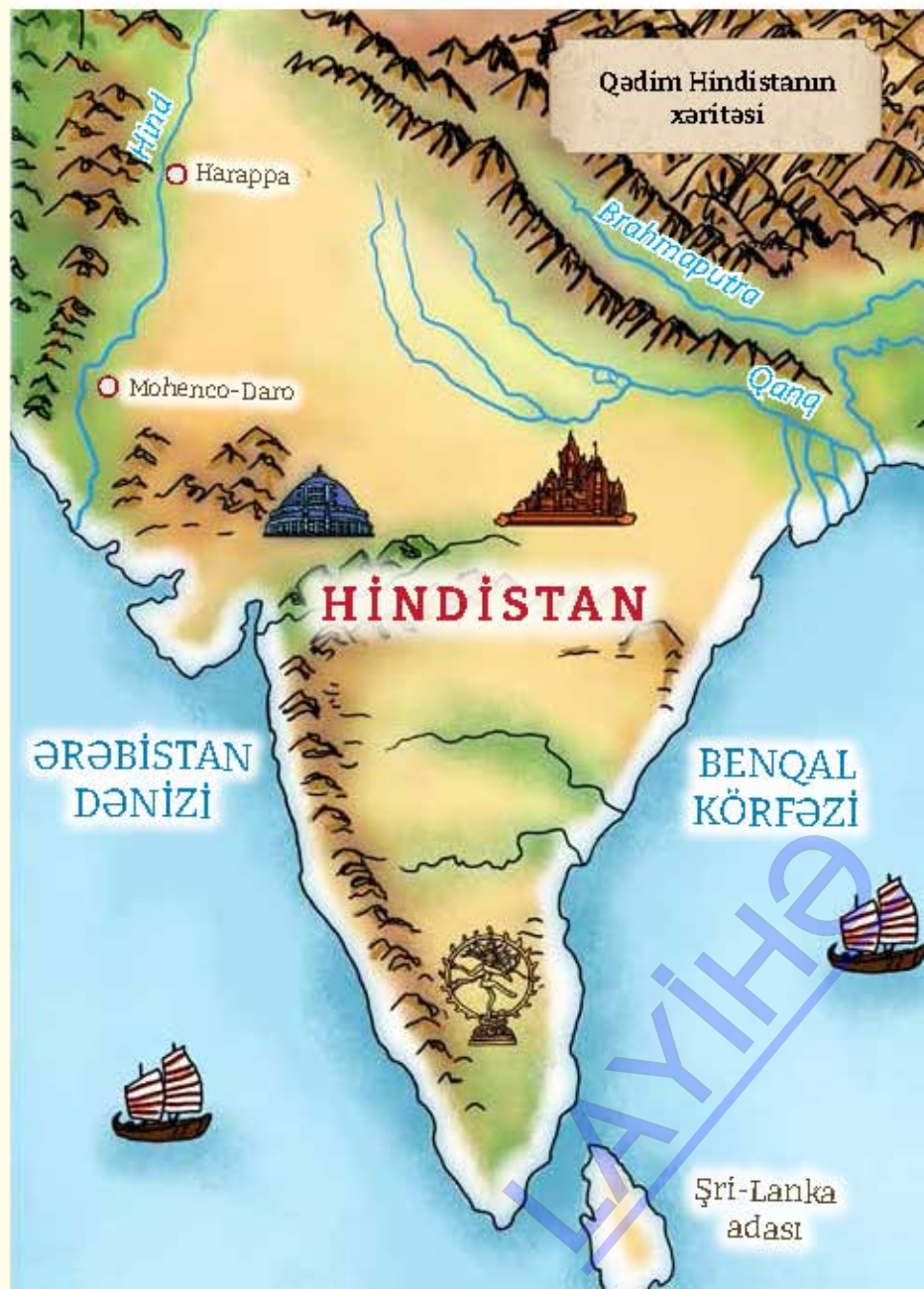
Arilər, Harappa, Mohenco-Daro, rəca, kasta, "Veda"

Asiyanın cənubunda çox böyük ölkə – Hindistan yerləşir. Bu ölkə Hindistan yarımadasını və Asiya materikinin bu yarımadaya qovuşan hissəsini əhatə edir. Dünyanın ən hündür və həmişə qarla örtülü Himalay sıra dağları Hindistanı başqa ölkələrdən ayırır. Himalay dağları ölkəni soyuq şimal küləklərindən qoruduğuna görə Hindistanda hava hətta qışda da isti olur. Yarımadanın qərb hissəsindən Hind çayı, şərqindən Qanq çayı axır. Himalay dağlarından axmağa başlayan bu iki çay dağlarda qar əriyən zaman böyük daşqın amələ gətirir.

Hindistanın ən qədim şəhərləri

Arxeoloqlar Hind çayı vadisində e.ə. III minillikdə salınmış şəhərlərin xarabalıqlarını aşkara çıxarmışlar. Bunların ən böyüyü Mohenco-Daro və Harappa

Bu ölkə Hindistan yarımadasında yerləşir. Yarımada-
nın qərb hissəsindən
Hind çayı, şərqindən Qanq
çayı axır.

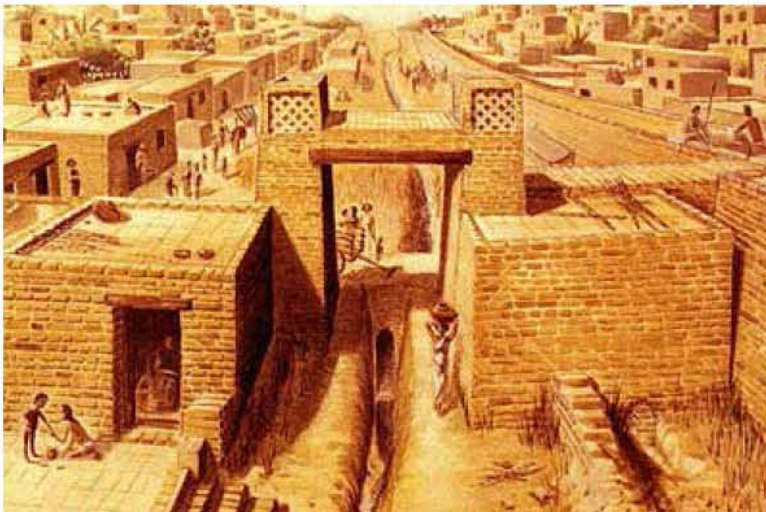

şəhərləridir. Şəhərdə içərişi çox
gözel bəzənmiş iki və üçmərtə-
bə evlər, taxıl saxlanılan böyük
anbar, habelə yoxsul komaları
və sənətkarların emalatxanaları
olmuşdur. Şəhər əhalisi tunc və
qızıl emal edirdi. Harappalıların
öz yazıları da olmuşdur. Ancaq
onların yazısının sirri hələ
açılmamışdır. Mohenco-Daroda
əhalini içməli su ilə təchiz edən
su kəməri, kanalizasiya sistemi
olmuşdur. E.ə. II minillikdə əhali
şəhərləri tərk edib getmişdir.
Tərix elmi bunun səbəbini hələ
bilmir.

E.ə. II minillikdə köçəri ari
tayfaları şimal-qərb tərəfdən
Hindistana hərəkət etdilər. Ari
tayfalarına **racələr** başçılıq

*Mohenjo-Daro
şəhəri*

edirdilər. Arilər yerli əhali ilə
qarışaraq oturaq həyata keç-
miş, əkinçiliklə məşğul olmuş
və qonşuluq icması halında
yaşamışlar.

E.ə. XI əsrdə hind-arilər dəmir
emal etməyi öyrəndilər. Dəmir
alətlərlə Qanqın ətrafındakı
cəngəllikləri təmizləyən hindlilər

Harappa

əkin sahələri üçün şərait yaratdılar. Burada əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq və sənətkarlıq da sürətlə inkişaf etməyə başladı.

S Ari tayfalarının oturaq həyata keçməsinin səbəbi nə oldu?

S Hindistanda ilk dövlətlərin Hind çayı vadisində yaranmasının səbəbini nə ilə izah etmək olar?

Dövlətin yaranması

Hind xalqının sərf etdiyi əməyin bəhrəsini racələr və başqa adlı-sanlı adamlar mənimsəyirdilər. Onlar yığılan məhsulun və heyvan balalarının bir hissəsini qonşu icmaların əlindən alırdılar. Adlı-sanlı adamlar əsirləri qul edir, qulları "düş-

mən" adlandırırdılar. Racələrin özləri seçilən başçıdan tədricən dönüb padşah olurdular. Onlar hakimiyyəti miras kimi öz uşaqlarına verirdilər. Beləliklə, e.ə. I minillikdə Hindistanda padşah hakimiyyəti, qoşunu, keşikçiləri, məmurları olan dövlətlər əmələ gəldi.

Vahid dövlətin olmaması ölkənin müdafiəsini çətinləşdirirdi. E.ə. VI əsrdə Hindistanın şimal-qərbi Əhəməni dövlətinin təbəçiliyinə keçdi. Əhəməni dövlətinə son qoyan Makedoniyalı İsgəndər e.ə. 327-ci ildə Hindistana yürüş etdi. O, Hind çayına qədər Hindistan torpaqlarını ələ keçirdi.

İsgəndərin ölümündən sonra Makedoniya imperiyasının dağıldığı dövrdə Hindistanda da yunan-makedoniya işğalına qarşı mübarizə başladı.

Aşoka

Bu mübarizədə Mauriya sülaləsindən olan hökmdarlar fərqlənirdi. Tezliklə Hind çayı hövzəsindəki ərazilərin bir hissəsi azad edildi. Mauriya sülaləsinin ən qüdrətli hökmdarı Aşoka e.ə. III əsrin ikinci yarısında Hindistanı vahid dövlətdə birləşdirdi.

Makedoniyalı İsgəndərin Hindistanı tuta bilməməsinin səbəbini araşdırın.

Təbəqələr

Hindlilər arasında bərabərsizliyin meydana gəlməsi onların dinində əks olunmuşdur. Hindistanda dünyanın və insanların yaradıcısı tanrı Brahma hesab edilirdi. Buna görə də hind kahinlərinə Brahman deyirdilər. Brahmanlar öyrətdirdilər ki, guya tanrının özü insanları kastalara (dəyişməyən irsi hüququ və vəzifələri olan insan qrupları) bölübmüş. Dörd əsas kasta vardı: brahmanlar, döyüşçülər, icmaçı kəndlilər və şudralar — nöqərlər. Bir insan ömrünün axırına qədər doğulduğu kastada qalırdı.

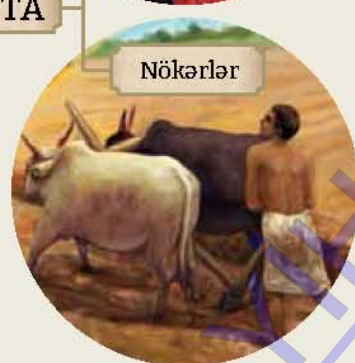
Brahmanlar

Döyüşçülər

Kəndlilər

Nöqərlər

KASTA

HİNDİSTAN MƏDƏNİYYƏTİ

Memarlıq

E.ə. III əsrdə tikilən yüksək sütunlar Hindistan padşahlığının qüdrətini göstərən abidələrdir. Hər sütun bütöv daş parçasından yonulmuşdur. Bu daş parçalarından birinin üstündə 4 aslan heykəli vardır. Aslanlar dünyanın hər tərəfinə baxır. Bu aslanlar keşikçi kimi hər tərəfə baxaraq sanki dövlətin sərhədlərini qoruyur. E.ə. I əsrdə daşdan yonulan darvaza çox gözəl incəsənət abidəsidir. Heykəltəraşlar bu darvazanı naxışlarla bəzəmiş, Hindistanın zəngin bitki və heyvanlarını, əfsanə qəhrəmanlarını və əhalisinin gündəlik həyatını təsvir etmişlər.

Din

Hindistanda dövlətin formalaşdığı dövrdə hinduizm dini yarandı. Hinduizmin ən qədim müqəddəs qanunlar toplusu "Veda" ("biliklər", "müdrilik") adlanır. "Veda" yazılarında varlılar və kasıblar haqqında danışılır.

Yazı

Hindlilər qurudulmuş palma yarpaqlarında yazı yazırdılar. Onlar riyaziyyat elminə sıfır rəqəmini gətirdilər. Bununla onlar indi, demək olar ki, bütün dünyanın istifadə etdiyi sadə və çox rahat onrəqəmli hesabı ixtira etdilər.

Palma yarpağında yazı

Şahmatın vətəni

Hindistan şahmat oyununun vətənidir. Sümükdən düzəldilən şahmat fiqurları qədimdəki hind qoşununu təsvir edir. Hindistanda şahmat oyununu "dörd növ qoşun" adlandırırdılar.

Sizcə, şahmat oyununu döyüşün aparılması ilə müqayisə etmək olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

E.ə. III – II minillik
Krit-Mikena mədəniyyətinin
yaranması

E.ə. 776-cı il
İlk Olimpiya
oyunlarının
keçirilməsi

E.ə. IV əsr
Makedoniyalı
İsgəndərin
yürüşləri

E.ə. I əsr
Roma imperiyasının
yaranması

LAYIHƏ

QƏDİM QƏRB SİVİLİZASIYASI

E.ə. 753-cü il
Roma şəhərinin
yaranması

476-cı il
Qərbi Roma
imperiyaının
süqutu

AVROPA MƏDƏNİYYƏTİNİN BEŞİYİ

Afina, Solon, Sparta, Marafon döyüşü, Perikl, Olimpiya oyunları, Makedoniyalı İsgəndər.

Yunanistan Avropada, Balkan yarımadasının cənubunda yerləşir. Dağlıq ölkə olan Yunanistan cənubdan Aralıq, qərbdən İon, şərqdən isə Egey dənizləri ilə əhatə olunur. Ölkə ərazisi təbii cəhətdən üç hissəyə: Şimali, Orta və Cənubi Yunanıstana bölünür. Şimali və Orta Yunanıstanı bir-birindən ayıran dağlarda dar Fermopil keçidi var.

Peloponnes yarımadasında yerləşən Cənubi Yunanıstanı Orta Yunanıstandan dəniz körfəzləri ayırır.

Dağlar Yunanıstanı xırda vilayətlərə bölür. Bir vilayətdən digərinə ya dənizlə, ya da ki dağ ciğırları ilə getmək olar.

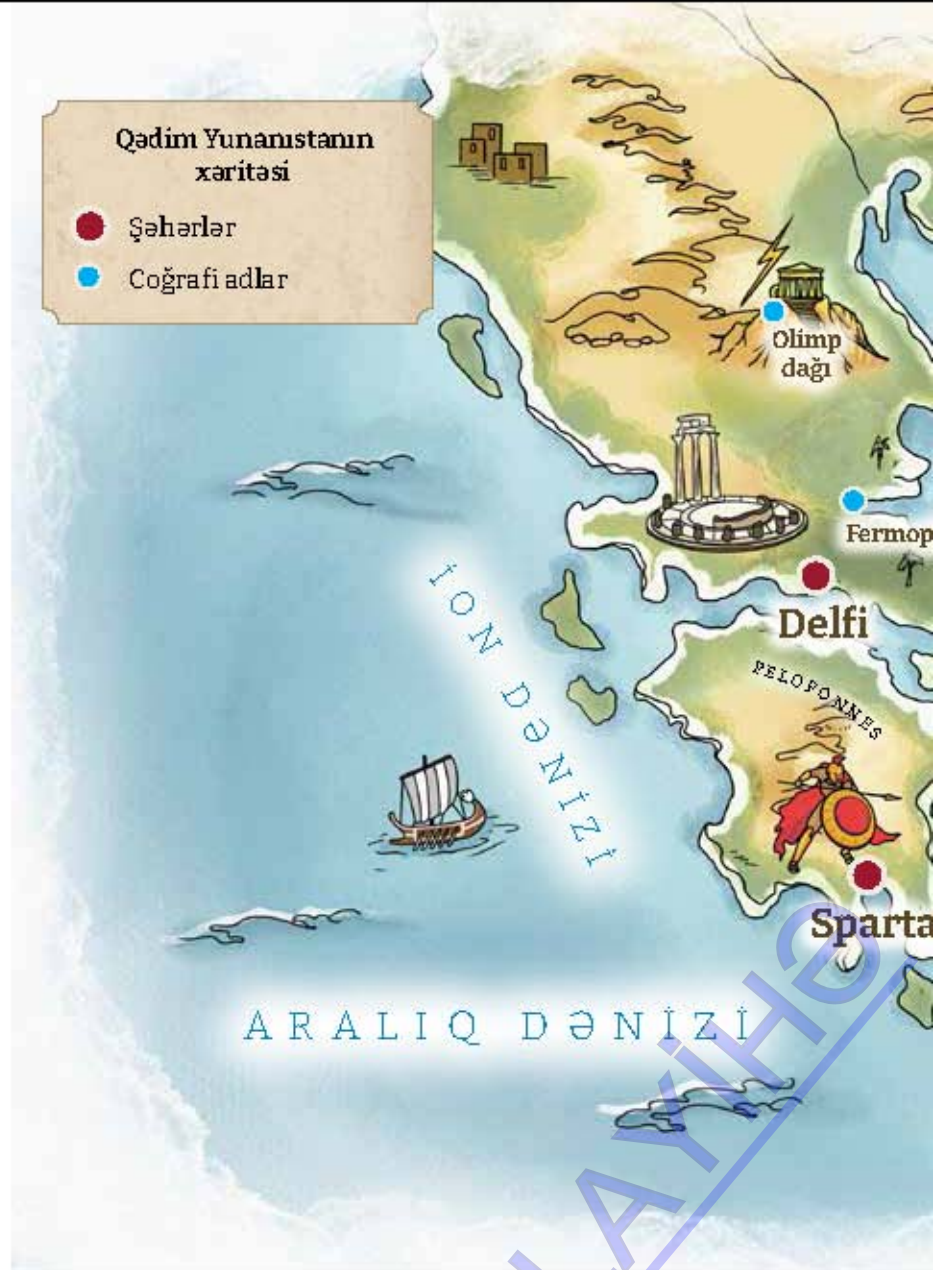
Qədim dövrlərdən burada yaşayan əhali əkinçilik, maldarlıq və balıqçılıqla məşğul olurdu.

Yunanıstanın dənizlərlə əhatə olunması əhalidə hansı bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur?

Qədim Yunanıstanın xəritəsi

- Şəhərlər
- Coğrafi adlar

Yunan şəhər-dövlətləri

Yunanıstan Balkan yarımadasının cənubunda yerləşir. cənubdan Aralıq, qərbdən İon, şərqdən isə Egey dənizləri ilə əhatə olunur.

Sizcə, Yunanıstanın təbii-coğrafi şəraitinin ölkə ərazisində vahid dövlətin yaranmasına nə kimi təsiri ola bilər?

Xəritə əsasında Yunanıstanın coğrafi mövqeyi barədə danışın.

Krit – Mikenə mədəniyyəti

Egey dənizində çoxlu adalar vardır. Onlardan ən böyüyü Krit adasıdır. Avropada ilk dövlət e.ə. III – II minilliklərdə Kritdə yaranmışdı.

Kritlilər əkinçilik, maldarlıq və balıqçılıqla məşğul olurdular. Gəmiçilik inkişaf etdiyi üçün burada böyük limanlar var idi. Krit Misir, Finikiya və Babillə ticarət əlaqəsi saxlayırdı.

Sənətkarlar tuncdan silah, qızıldan bəzək əşyaları hazırlayırdılar.

* Freskalar

divarda xam mala üzərində
çəkilmiş şəkil

Möhtəşəm saraylar ucaldan
kritlilər onların divarlarını fres-
kalarla* bəzəyirdilər.

Kritlilərin gəmisi

Sizcə, nə üçün Avropada ilk dövlət Kritdə meydana gəlmişdi?

Krit mədəniyyəti Peloponnes-
dəki Mikena şəhərinə böyük
təsir göstərmişdir. Kritlilərin öz
yazısı olmuşdur.

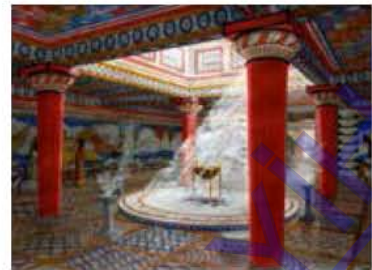
E.ə. II minilliyin ortalarında Kritə
yaxın adaların birində vulkan
püskürməsi nəticəsində Krit
mədəniyyəti məhv oldu.

Kritdə Knoss sarayı

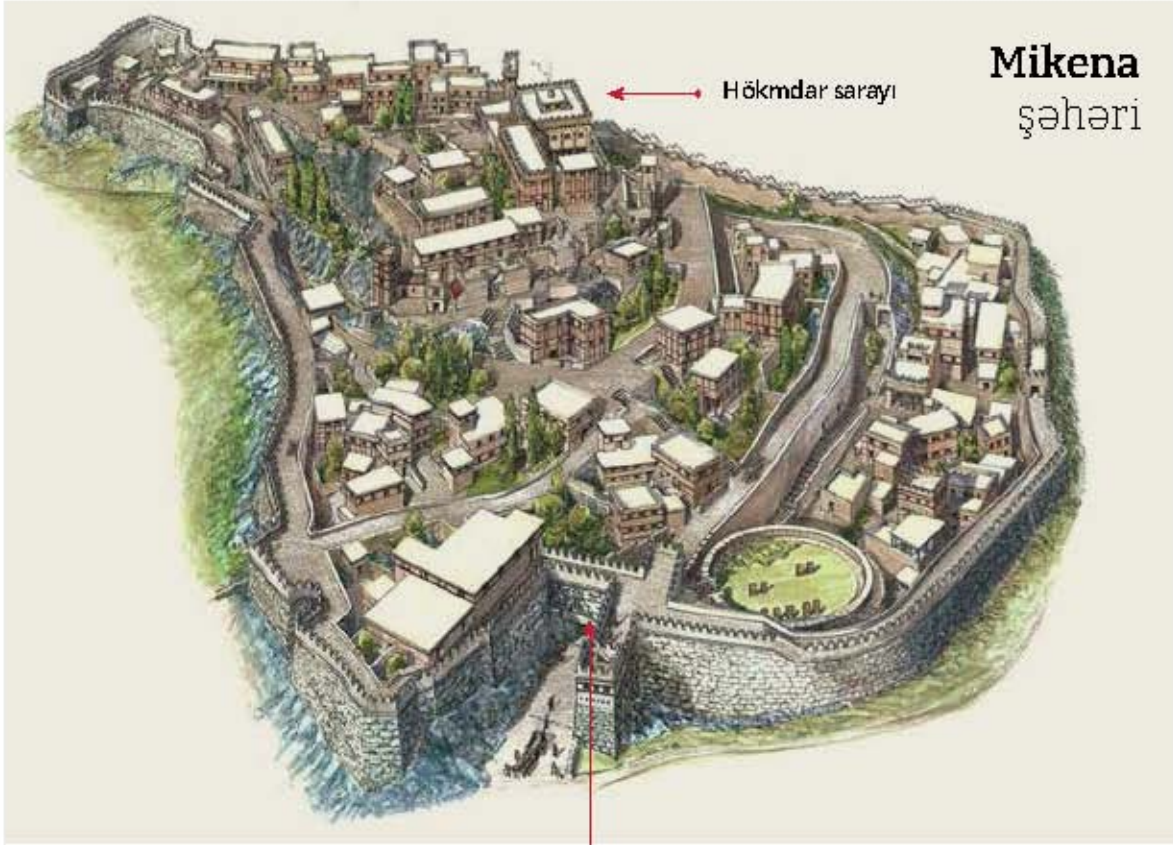

Möhtəşəm
Krit sarayı

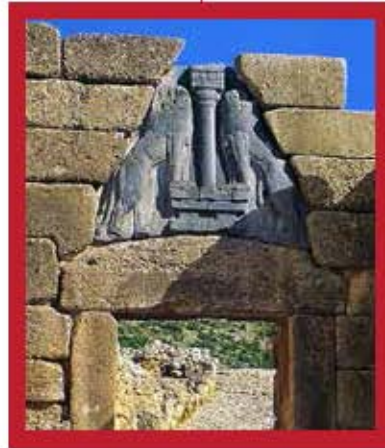
Sarayın daxili görünüşü

Mikena şəhəri

Qızıl maska

Mikena şəhərində yaşayan axey-yunan tayfaları Krit mədəniyyətindən çox şey mənimsəmişdilər. Onların hündür tapə üzərində ucaldığı akropolda ("yuxarı şəhər") şah sarayı və adlı-sanlı adamların evləri var idi. Sarayın yaxınlığındakı qayalarda sərdabələr çapılırdı. Dəfn olunanların üzünə qızıl maskalar taxılırdı. Akropolun ətrafında tacirlərin evləri, sənətkarların və əkinçilərin komaları yerləşirdi.

Aslan darvazaları

Yunanlar nəhəng sal daşlardan qurulmuş tikililəri, məsələn, Mikena akropolunun divarını "Təpəgöz qurğuları" adlandırırdılar. Onlar fıkırdaşirdilər ki, yalnız təpəgöz kimi nəhənglər bunları tikə bilərdilər.

E.ə. II minilliyin sonlarında Yunanistanın şimalından gələn dori-yunan tayfaları Mikena mədəniyyətini məhv etdilər.

Mikena hökmdarının məqbərəsi

Krit-Mikena memarlığı
barədə məlumat toplayın.

Afina şəhəri

Afina şəhər-dövləti

E.ə. VIII əsrdən etibarən Yunanıstanda bir çox şəhər-dövlətlər meydana gəldi. Bunlardan ən güdrətlisi Orta Yunanıstandakı Attika vilayətində salınmış Afina idi. Şəhərin ortasında, hündür təpə üzərində tikilmiş akropolda yaşayan adlı-sanlı adamlar Attikanın bütün əhəlini özlərinə tabe etmişdilər.

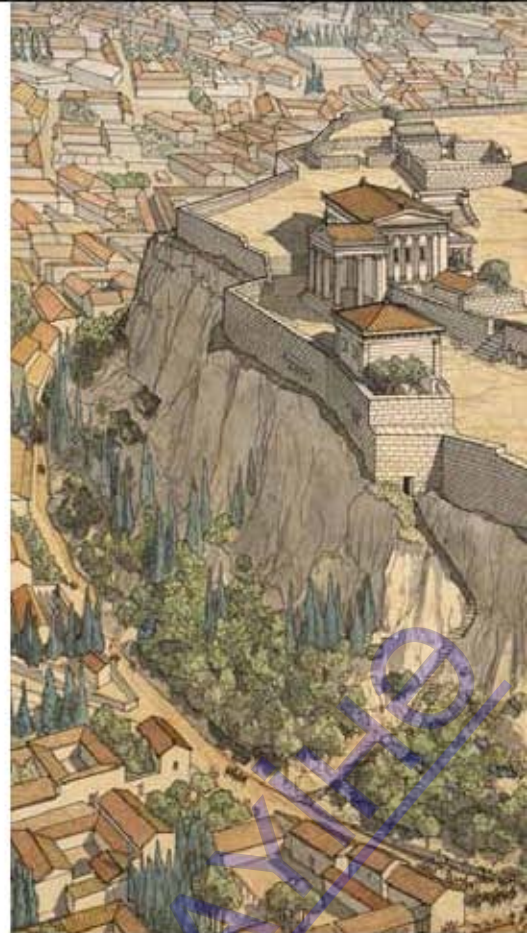
Onlar öz idarə üsullarını "aristokratiya", yəni "Yaxşılardan hakimiyyəti" adlandırırdılar. "Aristokrat" sözü buradan əmələ gələn "adlı-sanlı adam" və ya "nəslə məlum olan zadəgan" deməkdir. Attikanın qalan azad əhəli **demos** adlanırdı. Əhəli əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Təpələrin yamaclarının

da üzüm, vadilərdə isə zeytun ağacları becərilirdi. Sənətkarlar gildən amforalar – iki qulplu, dar boğazlı qablar düzəldirdilər. Bu qablarda şərab və zeytun yağı saxlanılırdı.

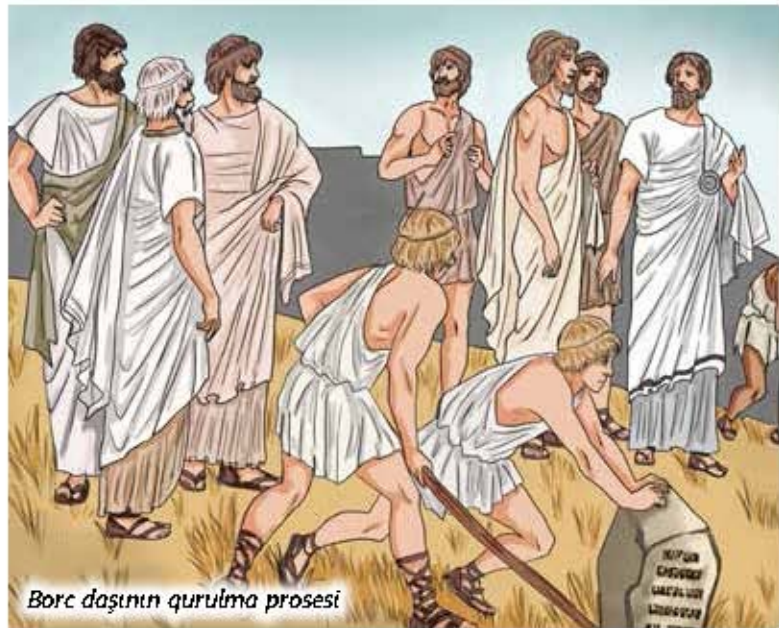
Akropolun yaxınlığında bazar meydanı – aqora yerləşirdi. Təsərrüfatın və sənətkarlığın inkişafı ticarətin yaranması və genişlənməsinə təkan verdi. Afina hazırlanan məhsullar limanlarda gəmilərlə başqa ölkələrə aparılırdı. E.ə. VII əsrdə Afina gümüş pul kəsirdi.

Sizcə, ticarətdə mal mübadiləsi, yoxsa puldan istifadə daha yaxşıdır?

Əvvəllər öz təsərrüfatlarında çalışan adlı-sanlı adamlar torpaq sahələri genişləndikcə onu becərmək üçün günəmuzdçular* tuturdular. Təsərrüfatın inkişafı və qulların sayının artması kəndlilərin də vəziyyətini dəyişirdi. Məhsul az olan vaxtlarda yoxsul kəndlilər adlı-sanlı adamlardan faizlə borc alırdılar. Borc verən kəndlilin torpaq sahəsinə borc daşı qoyurdu. Bu daşın üzərində kəndlilin nə qədər borc aldığı və qaytarmalı olduğu vaxt yazılırdı. Borcunu

Borc daşının qurulma prosesi

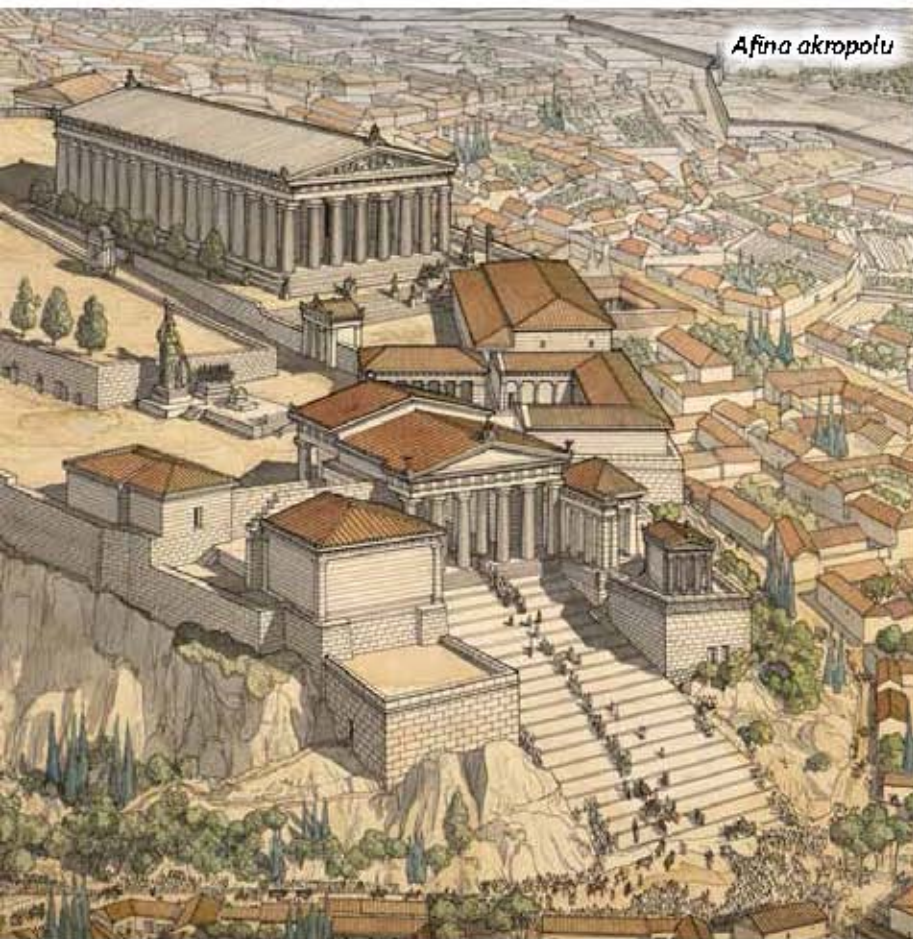
* Günəmuzdçular

gördükləri gündəlik işə görə haqq alan adamlar

vaxtında qaytara bilməyən kəndlilin torpağı əlindən alınır və o, ailəsi ilə birlikdə qula çevrilirdi.

Təsərrüfatda qul əməyinin tətbiq olunması kəndlilərin vəziyyətinə necə təsir edirdi?

Afina akropolu

Demos ilə aristokratlar arasında mübarizə

E.ə. VII əsrdə Afinada bütün məsələləri adlı-sanlı adamlardan ibarət Ağsaqqallar şurası həll edirdi. Şuranın qəbul etdiyi qanunlar əsasında məhkəmə qurulurdu. Qanunlar adlı-sanlı adamların həyatını və əmlakını qoruyurdu. Kiçik səhvə görə ölüm hökmü verilirdi. Ona görə də demos deyirdi ki, bu qanunlar "mürəkkəblə deyil, qanla yazılmışdır". Həmin qanunlar onu tərtib edənin adı ilə "Drakon qanunları" adlanırdı.

"Drakon qanunları" kimlərin mənafeyinə xidmət edirdi?

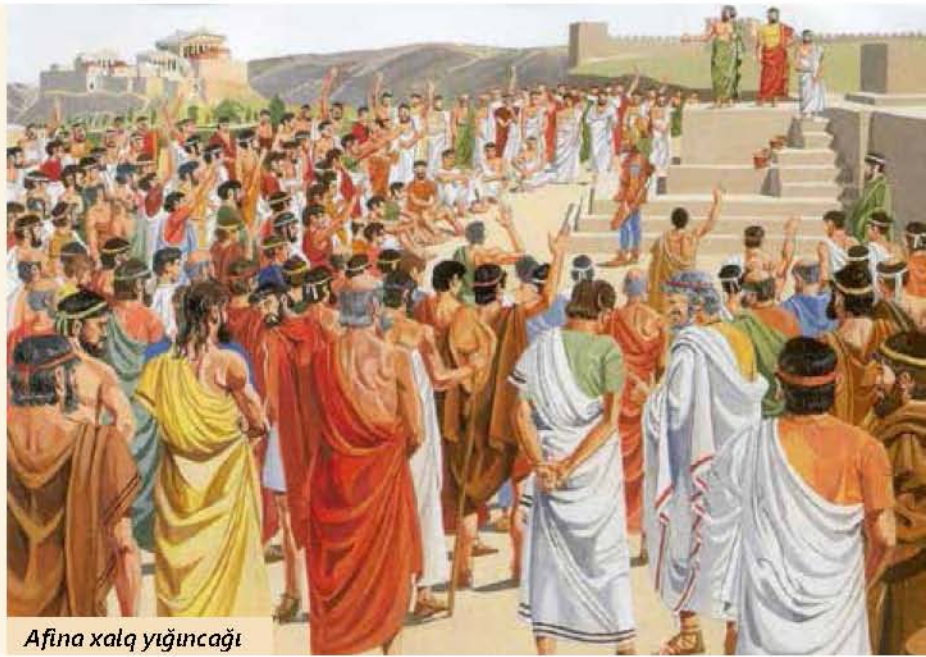
Demosun zadəganların hakimiyyətindən narazı qalması onların arasındakı mübarizəni kəskinləşdirirdi.

Yoxsulların əsas tələbi bunlar idi:

- ✓ Afinanın idarə olunmasında iştirak etmək
- ✓ Kəndlilərə torpaq payının verilməsi
- ✓ Borcların ləğv edilməsi

Demosla aristokratiya arasında mübarizənin səbəbləri nə idi?

Afina xalq yığıncağı

hüququnu aldılar. Bütün vətəndaşlar* Afina xalq yığıncağında iştirak edirdi.

Solon islahatlarını müzakirə edin. Sizcə, bu islahatlara daha nələri əlavə etmək olar?

E.ə. VI əsrin sonlarında xalq yığıncağı ordu və donanmaya başçılıq edən strateqlər seçməyə başladı.

* Vətəndaş

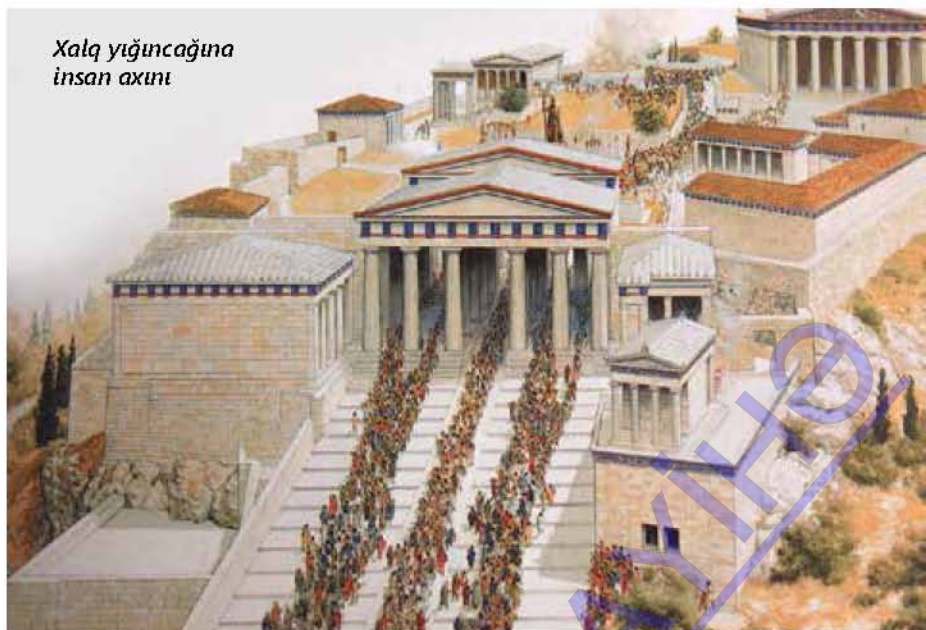
qanunla müəyyən olunmuş hüquqlardan istifadə edən və dövlət qarşısında vəzifələr daşıyan adam

Vətəndaş olmaq afinalılara hansı hüquqları verdi?

Xalq üsyanından qorxan zadəganlar demosu güzəştə getməyə məcbur oldular. Demosla aristokratları barışdırmaq hökmdar Solona tapşırıldı.

Solon e.ə. 594-cü ildə xalq yığıncağına arxalanaraq islahatlar keçirdi. Bu islahatlara əsasən, kəndlilərin borcları ləğv olundu. Borca görə qul edilən afinalılar azad olundu. Afinalıların gələcəkdə də borca görə qul edilməsi qadağan edildi. Attikanın yerli sakini olan bütün kişilər Afina dövlətinin vətəndaşı

Xalq yığıncağına insan axını

Spartalılar döyüşdə

Sparta dövləti

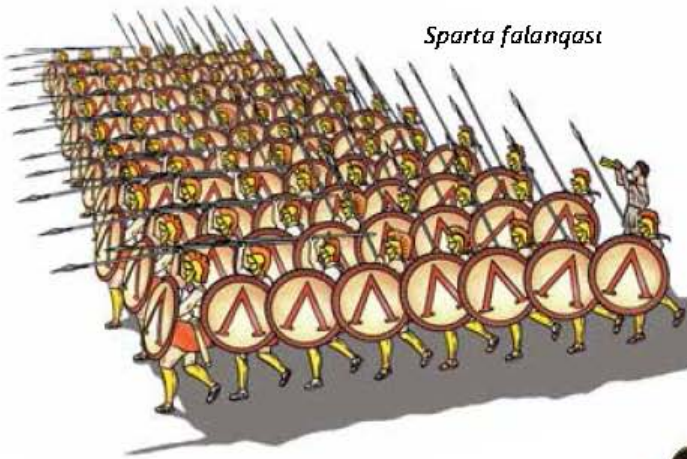
E.ə. II minilliyin sonunda dorilər Cənubi Yunanistanın Lakonika vilayətini işğal edərək Sparta şəhərinin əsasını qoydular. Özlərini isə spartalılar adlandırmağa başladılar. Afina ilə eyni vaxtda Spartada quldar dövləti meydana gəldi. İşğalçılıq müharibələri nəticəsində spartalılar bütün Cənubi Yunanıstanı özlərinə tabe etdilər. İtaət altına alınmış əhalini qula çevirdilər. Qulları **hilotlar** adlandırırdılar. Peloponnesin azad əhalisi spartalılara vergi verirdi.

Lakonik danışiq

Spartalıları qısa və aydın danışmağa üstünlük verirdilər. Belə danışiq lakonik danışiq adlanır, yəni Lakonikadakı kimi. Məsələn, spartalı qadın oğlunu müharibəyə yola salarkən deyirdi: "Qalxanla, ya da qalxanın üstündə". Qalxanı itirmək rüsvayçılıq sayılırdı. Döyüşdə mərdliklə həlak olmuş döyüşçünün cənazəsini qalxanın üstündə gətirirdilər.

Spartalı kişilərin hamısı döyüşçü idi. Onlar yaxşı silahlanırdılar. Sparta ordusunun düzülüşü falanqa adlanırdı. Qanun onlara hərbi işdən başqa ayrı bir işlə məşğul olmağı qadağan edirdi.

Sparta falanqası

Spartalı döyüşçü

Spartalı oğlanların tərbiyəsi

Oğlanların yeddi yaşı tamam olduqda onları valideynlərindən alıb məktəbə verirdilər. Burada onlar bədəni və iradəni möhkəmlədən sərt şəraitdə yaşayırdılar. İdman məşqlərində güləş və yumruq döyüşü mühüm yer tuturdu. Ağrıya dözməyi öyrətmək üçün oğlanları qamçı ilə döyürdülər. Onlar böyükklərin bütün əmrələrini sözsüz yerinə yetirməli, yalnız böyükklər icazə verdikdə danışmalı idilər.

S Sizcə, spartalıların hərbi uğurlarının əsas səbəbləri nə idi?

S Sparta dövlətini necə adlandırırdınız?

Yunan koloniyaları

Demos ilə zadəganlar arasındakı şiddətli mübarizə, eləcə də Yunanıstanda əkinəyararlı torpaqların azlığı bir çoxlarını ölkədən çıxıb getməyə məcbur etdi. Yunanıstanın bir sıra şəhərləri Aralıq və Qara dənizi sahillərində özlərinə daimi məskən yerləri, koloniyalar yaratmağa başladı. E.ə. VIII – VI əsrlərdə Qafqazdan İspaniya-

Afinada liman həyatı

yadək olan dəniz sahillərində çoxlu yunan koloniyaları meydana gəldi. Torpaqsız kəndlilər, varlanmaq istəyən sənətkar və tacirlər koloniyalarda məskunlaşdılar. Hər bir koloniya ayrıca şəhər-dövlət idi.

Qədim yunanlar harada məskunlaşmasından asılı olmayaraq, özlərini vahid xalq

hesab edirdilər. Onlar özlərini ellinlər, vətənlərini isə Ellada adlandırırdılar. Ellinləri ümumi dil, adət-ənənələr, din və vahid yazı birləşdirirdi.

S Koloniyaların salınmasına hansı amillər səbəb olmuşdur?

S Yunan koloniyalarının salınmasının əhəmiyyəti nədir?

Yunan koloniyaları

- Koloniyalaşdırmanın istiqaməti
- E.ə. VIII əsrdə yunanların məskunlaşdığı ərazi
- Sahil koloniyaları

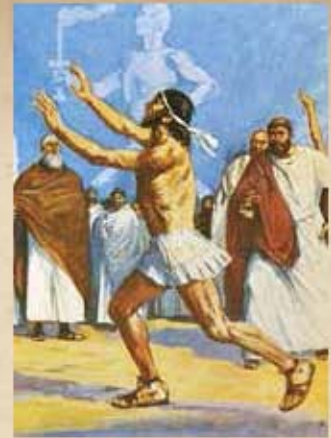
Yunan – Əhəməni müharibəsi

E.ə. V əsrin əvvəllərində Avropada Yunanistanın, Asiyada isə Əhəməni dövlətinin qüdrəti xeyli artdı. Əhəməni hökmdarı I Dara Kiçik Asiyadakı yunan şəhər-dövlətlərini və Egey dənizindəki adaları özünə tabe etdi.

Yunanistana hücum edən I Daranın qoşunları Afina yaxınlığındakı **Marafon** düzənliyinə çıxdılar. E.ə. 490-cı ildə burada baş vermiş döyüşdə yunanlar sayca üstün Əhəməni ordusunu məğlub etdi.

Marafon döyüşü

Yunan döyüşçülərindən biri Marafon düzənliyindən Afina qədər olan 42 km məsafəni qaçaraq qələbə xəbərini çatdırmışdı. Lakin xəbəri verdikdən sonra ürəyi partlayıb ölmüşdü.

Marafon qaçışı ilk dəfə Yunanıstanda həmin döyüşçünün şərəfinə yaranmışdır.

300 spartalı ilə
Əhəməni
ordusunun
ilk döyüşü

E.ə. 480-ci ildə Əhəməni ordusu Şimali Yunanıstana soxuldu. Sparta hökmdarı Leonidin başçılığı ilə yunanlar Fermopil keçidini tutub, Orta Yunanıstana gedən yolu kəsdi. Xəyanət nəticəsində mühasirəyə düşdüklerini gören Leonid spartalılardan başqa, bütün dəstələrin geri çəkilməsini əmr etdi. O, 300 spartalı ilə birlikdə qəhrəmanlıqla vuruşaraq bərabər olmayan döyüşdə həlak oldu. Əhəmənilər Orta Yunanıstanı tutdular.

Əhəməni elçilərindən biri öz ordularının çoxluğu ilə yunanları qorxutmaq üçün demişdi: "Bizim oxlarımız günəşin qabağını tutacaqdır". Leonid cavab vermişdi: "Nə olar, kölgədə vuruşarıq".

Əhəməni hökmdarı Salamin döyüşünü izləyir.

E.ə. 480-ci ildə baş vermiş Salamin dəniz vuruşması yunanların qələbəsi ilə başa çatdı. Bir il sonra yunanların birləşmiş qüvvələri düşməni darmadağın edərək öz ölkələrindən qovdular. Lakin dəniz döyüşləri 30 il davam etdi. Buna görə yunan şəhər-dövlətləri öz aralarında ittifaq bağladılar. Birləşmiş donanmaya Afina strateqləri başçılıq edirdi. Afina dəniz ittifaqı Əhəməni donanmasını məğlubiyyətə uğrattı. Müharibə vətənlərini müdafiə edən yunanların qələbəsi ilə başa çatdı. Bağlanmış sülhə görə

Əhəməni dövləti Egey dənizi adalarında və Kiçik Asiyada olan yunan şəhərlərinin müstəqilliyini tanıdı. Onun hərbi donanmasına Egey dənizində üzmək qadağan olundu.

Yunanların qələbə qazanmasının iki əsas səbəbini müəyyən edin.

Yunan-Əhəməni müharibəsi barədə mətn qurun.

Salamin dəniz döyüşü

Afina quldarlıq demokratiyası

Əhəməni dövləti üzərində qələbədən sonra Yunanıstan Aralıq dənizi hövzəsində ən güclü ölkə oldu. Bundan sonra afinalılara "dəniz sahibləri" deyirdilər. Qələbə nəticəsində xeyli qənimət əldə olundu. Bazarlarda minlərlə adam qul kimi satılırdı. Qul əməyindən ən çox filiz mədənlərində, daş karxanalarında istifadə olunurdu. Qulları "insanayaqlı" adlandırırdılar.

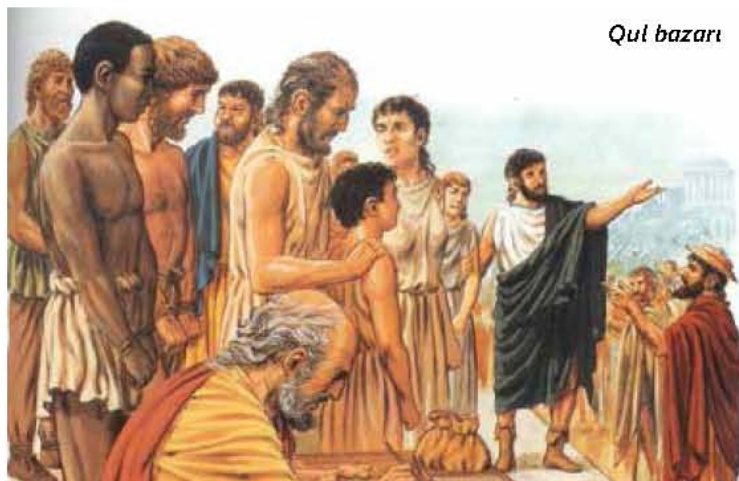

Sizcə, qulları nə üçün belə adlandırırdılar?

E.ə. V əsrin ortalarında Afina Yunanıstanın ən qüdrətli dövləti idi. Burada hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin nəticəsində yoxsul vətəndaşların hüquqları xeyli artmışdı. Onlar indi bütün vəzifələri tuta bilərdilər. Vəzifəyə görə əmək haqqı verildirdi. Afinada quldarlıq demokratiyasının ən yüksək inkişaf dövrü Periklin strateqliyi illərinə təsadüf edir. Dövlətin ali orqanı xalq yığıncağı idi. Yığıncaqda qanunlar qəbul edilir, müharibə və sülh məsələləri həll edilirdi. Strateq

Perikl

Qul bazarı

və xəzinədar da yığıncaqda seçilirdi. Xalq yığıncağında 20 yaşına çatmış vətəndaşlar iştirak edə bilərdilər. Afinada dövlətin bu cür idarə olunması demokratiya, yəni "demosun (xalqın) hakimiyyəti" adlanırdı.

Afinada demokratik idarəetmənin əsas əlamətlərini sadalayın.

Perikl və Solonu müqayisə edin.

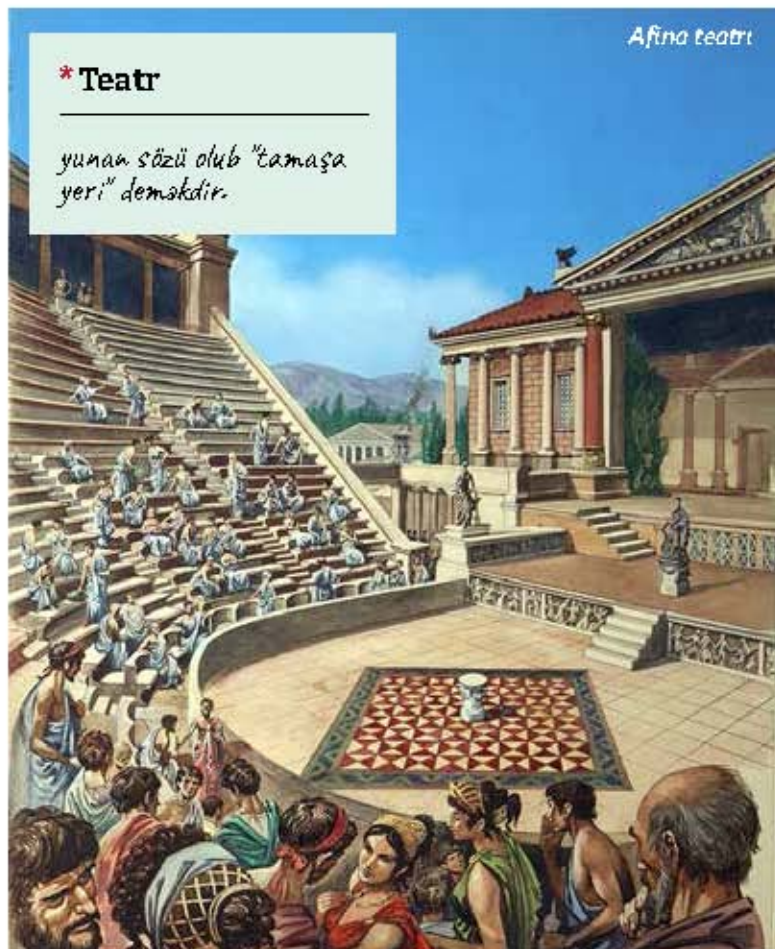
YUNANISTAN MƏDƏNİYYƏTİ

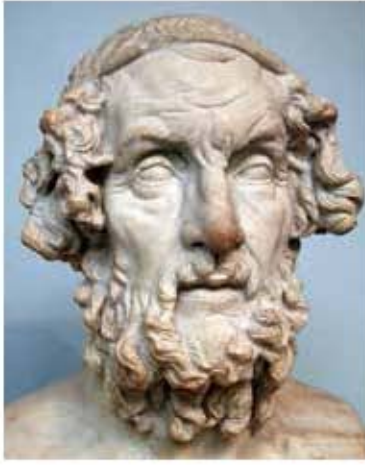
Teatr

Qədim yunanlar tanrı Dionisin şərəfinə keçirilən bayramlarda oxuya-oxuya əfsanələr söyləyir və açıq havada səhnələr göstərirdilər. Tamaşaçılar tapenin yamacında oturur, atəyndəki meydançada isə aktyorlar çıxış edirdi. E.ə. V əsrin sonlarında bütün yunan şəhərlərində belə teatrlar* tikilmişdi. Teatrda əfsanələrlə yanaşı, qədim yunan müəlliflərinin yazdıqları əsərlər də tamaşaya qoyulurdu.

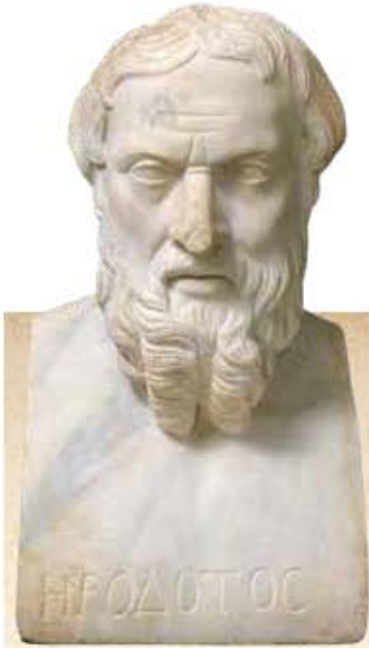
Din

Qədim yunanlar çoxtanrılı dine ibadət edirdilər. Onlar tanrıların Olimp dağının zirvəsində yaşadığına inanırdılar. Yunanların baş tanrısı Zevs idi.

Homer

Herodot

Herodot e.ə. V əsrdə tarix elminin əsasını qoymuş, Yunan-Əhəməni müharibəsinin tarixini yazmışdı. Onun "Tarix" kitabı Yunanıstan, Ön Asiya, Misir və Azərbaycanın qədim tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Herodotu "Tarixin atası" adlandırırlar.

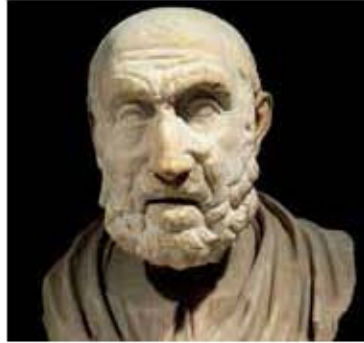
Sizcə, nə üçün Herodotu "tarixin atası" adlandırmışlar?

Təhsil

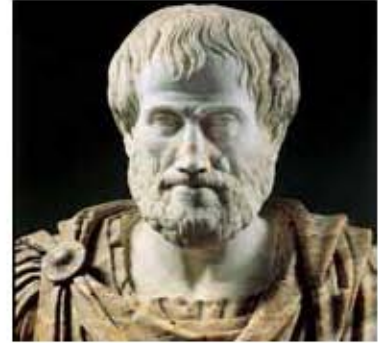
Yunanlar təhsilə böyük önəm verirdilər. Ən yaxşı məktəblər Afinada idi. Azad insanların övladları bu məktəblərə gedirdilər. Onlar itiuclu stil adlanan metal çubuqla mum lövhələr üzərində hərflər cızırdılar. Stilin küt tərəfi ilə yazılanı pozurdular. Yunanların öz əlifbası var idi. Onun əsasında sonralar latın və kiril əlifbalrı yaranmışdı. Məktəbdə şagirdlər Homerin "İliada" və "Odisseyə" poemalarını əzbərləyirdilər.

Elm

Qədim Yunanıstanda yaşamış Demokrit, Hippokrat, Herodot və Aristotel kimi alimlər elmin inkişafına böyük töhfələr vermişdilər. Demokrit dünyanın ən xırda zərrəciklərdən—atomlardan ibarət olduğunu söyləmişdir. Hippokratın təliminə görə, həkim xəstəliyə qalib gəlməkdə orqanizmə kömək etməli idi. Aristotel bütün elmi bilikləri ayrı-ayrı sahələrə bölərək onlara botanika (bitki), fizika (təbiət) və s. adlar vermişdi.

Hippokrat

Aristotel

İsgəndər Aristotel haqqında

Aristotel İsgəndərin müəllimi olmuşdur. İsgəndər Aristotela heyran idi. Öz sözləri ilə desək, müəllimini atasından az istəmirdi. O deyirdi ki: "Filippa həyatı üçün, Aristotela isə ləyaqətlə yaşadığına görə borcludur".

Afinanın
heykeli

Parfenon məbədinin daxili görünüşü

Memarlıq

Yunanıstan memarlığı və incəsənəti sürətlə inkişaf edirdi. Hər bir şəhərdə ictimai binalar, məbədlər, məktəblər, teatrlar tikilir və heykəllər ucaldılırdı. Afina akropolunda yunan memarlığının möcüzəsi hesab edilən binalar inşa edilmişdi. Bunlardan ən möh-

taşəmi ilahə Afinanın şərəfinə tikilən Parfenon məbədi idi. Parfenonda heykəltaraş Fidi qızıl və fil sümüyündən ilahə Afinanın 12 metr hündürlüyündə heykəlini düzəltmişdi. Yunanıstan memarlığında sütunlardan da geniş istifadə olunurdu.

Afina
Parfenonu

Olimpiya oyunları

Qədim Yunanıstanda dörd ildən bir keçirilən idman yarışlarını Olimpiya oyunları adlandırırdılar. Oyunlar yunanların müqəddəs hesab etdiyi Peloponnesdəki Olimpiya şəhərində keçirilirdi. Onun mərkəzində möhtəşəm məbəəd yerləşirdi. Məbəədin içərisində Zevsin Fidi tərəfindən yaradılmış heykəli ucaldırdı.

Olimpiya oyunlarında idmançılar idmanın qaçmaq, tullanmaq, güləşmək, disk və nizə atmaq, eləcə də yumruq döyüş növləri üzrə yarışdılar. Ən təhlükəli yarış hər birinə dörd at qoşulmuş arabaların yarışması idi.

Bu oyunlar zamanı müharibələr dayandırılırdı. Yarış qaliblərini

zeytun ağacının budaqlarından hörülmüş çələnglə mükafatlandırılırdılar. Vətənlərində isə onlara heykəl qoyulurdu.

Yunanlar il hesabını ilk Olimpiya oyunlarının keçirildiyi tarixdən – e.ə. 776-cı ildən hesablayırdılar.

Qədim Yunanıstanda Olimpiya oyunlarına yüksək diqqət göstərildiyini hansı məlumatlar təsdiq edir?

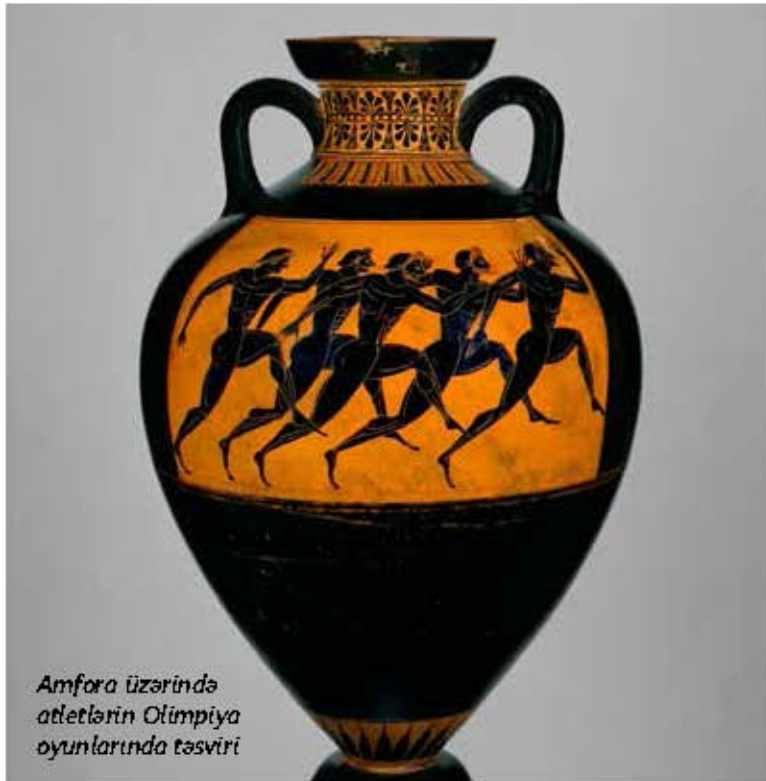
İndi də hər dörd ildən bir Olimpiya oyunları keçirilir. Oyunlar zamanı nəhəng bir məşəl şöləlanır. Bu məşəli Olimpiya şəhərində yandırılıb yarışların keçirildiyi ölkəyə gətirirlər.

Olimpiya məşəlinin alovlanması

Müasir Olimpiya oyunları barədə məlumat toplayın.

Amfora üzərində atletlərin Olimpiya oyunlarında təsviri

Yunan şəhər-dövlətlərinin tənəzzülü

Yunan şəhər-dövlətləri ticarət-də üstünlük qazanmaq və qonşu əraziləri tabe etmək üçün bir-biri ilə rəqabət aparırdılar. Yunanıstanda ağalıq etmək uğrunda mübarizədə Afina və Sparta xüsusilə seçilirdi. Onların arasında e.ə. 431-ci ildə başlanan müharibə fasilələrlə e.ə. 404-cü ilədək davam etdi. Sparta qalib gəldi. Afina dəniz ittifaqı ləğv edildi. Müharibələr Yunanıstanın təsərrüfat həyatına böyük zərbə vurdu və şəhər-dövlətlər zəiflədi.

Yaranmış vəziyyətdən qonşu Makedoniya dövləti məharətlə istifadə etdi.

Makedoniya Yunanıstanın şimalında yerləşirdi. Paytaxtı Pella şəhəri idi. II Filippin hakimiyyəti dövründə Makedoniya xeyli güclənmişdi. O, zəifləmiş yunan şəhər-dövlətlərini bir-birinin ardınca ələ keçirirdi. II Filipp yunan orduları arasında həllə-

Hərbi xidmətə başlayanda Afina gənclərinin andı

Mən bu müqəddəs silahı rüsvay etməyəcəyəm və vuruş zamanı harada dayanmağımdan asılı olmayaraq, öz yoldaşımı tərk qoymayacağam. Mən öz ocağıma uğrunda vuruşacaq və vətənimə özümədən sonra daha güdrətli və güclü qoyacağam. Mən hamı kimi həm indiki, həm də gələcəkdə qoyulacaq qanunlara tabe olacağam.

dici döyüş e.ə. 338-ci ildə Xeroneya şəhəri yaxınlığında oldu. Döyüş Makedoniya ordusunun qələbəsi ilə başa çatdı. Yunan şəhər-dövlətlərinin azadlığına son qoyuldu.

Nə üçün yunanlar öz azadlıqlarını qoruya bilmədilər?

Yunanıstanda vahid dövlətin olmamasının mənfi cəhətlərini sadalayın.

Afina-Sparta müharibəsi

Qavqamel
döyüşü

Makedoniyalı İsgəndər döyüşdə

Makedoniyalı İsgəndərin imperiyası

II Filippin ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu İsgəndər (e.ə. 336–323) gəldi. İsgəndərin başçılıq etdiyi Makedoniya ordusu Şərqa doğru hərəkət etdi. Bir neçə döyüşdə Əhəməni ordusuna qalib gələn İsgəndər Aralıq dənizi sahilləri ilə Misirə doğru hərəkət etdi. Misir İsgəndərə döyüşsüz təbə oldu. Kahinlər onu "firon" və "tanrı" adlandırdılar. İsgəndər Misirdən qayıdıb Mesopotamiyaya doğru hərəkət etdi. Burada onu Əhəməni hökm-

danı III Daranın böyük qoşunu qarşıladı. Həlledici döyüş e.ə. 331-ci ildə Qavqamel adlı yerdə baş verdi. İsgəndər qalib gəldi. Döyüş meydanından qaçan III Dara e.ə. 330-cu ildə öldürüldü və nəhəng Əhəməni imperiyası süqut etdi. Bundan sonra İsgəndər Mərkəzi Asiyadan keçərək Hindistana yürüş etdi və burada ciddi müqavimətlə üzləşdi. Əsgərlərinin yorulduğunu nəzərə alan böyük sərkərdə geri qayıtmağa məcbur oldu.

Makedoniyalı döyüşçülər bir səhradan keçərkən susuzluqdan çox əziyyət çəkirlərmiş. İsgəndər üçün bir az su tapsalar da, o, suyu içməyib: **"Bu su təkcə mənim üçün çox, döyüşçülərin hamısı üçün isə azdır"**, – deyərək suyu qumun üzərinə tökmüşdür.

Makedoniyalıların işğalları nəticəsində Balkan yarımadasından Hind çayına qədər uzanan, paytaxtı Babil şəhəri olan böyük bir imperiya yarandı. E.ə. 323-cü ildə İsgəndər vəfat etdi. Onun ölümündən sonra yaratdığı imperiya Misir, Suriya və Makedoniya padşahlıqlarına parçalandı.

T Makedoniyalı İsgəndərle III Daranı müqayisə edin.

T Makedoniyalı İsgəndər barədə təqdimat hazırlayın.

Ellin mədəniyyətinin Şərq ölkələrində yayılması

Makedoniyalı İsgəndər öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə işğal etdiyi ölkələrdə yeni-yeni şəhərlər salır, orada yunan və Makedoniya döyüşçülərindən ibarət dəstələr yerləşdirirdi.

Yunanıstandan köçüb gələnlərin hesabına bu şəhərlərin əhalisi artırdı. Belə şəhərlərin çoxu İsgəndəriyyə adlandırılırdı.

İsgəndərin imperiyasının parçalanması nəticəsində yaranan dövlətləri sərkərdələri idarə edirdi. Onlar vilayətləri idarə etmək üçün yunan və makedoniyalılarından məmurlar təyin edirdilər. Yerli əhalidən olan quldarlar yunanlara oxşamağa çalışır, onların dilini öyrənir, adətlərini qəbul edirdilər. Beləliklə, Şərq ölkələrində Ellin mədəniyyəti yayılırdı.

Makedoniyalı İsgəndərin yürüşləri e.ə. 334 – e.ə. 324-cü il

- Makedoniya dövləti e.ə. 336-cı il
- Makedoniyadan asılı yunan dövlətləri
- Əhəməni dövləti
- Döyüş yerləri
- Paytaxt
- Şəhər

Sizcə, Ellin mədəniyyətinin Şərqdə yayılmasının əhəmiyyəti nə idi?

İsgəndər tərəfindən Nilin deltasında salınmış İsgəndəriyyə şəhəri Misir padşahlığının paytaxtına çevrildi. O, Aralıq dənizi ətrafında ən böyük şəhər idi. Şəhərin qarşısındakı adada hündürlüyü 140 m olan mayak tikilmişdi. Bu mayak limana gələn gəmilərə yol göstərirdi. İsgəndəriyyənin bazarlarında Avropa, Asiya və Afrikadan gətirilmiş mallar satılırdı.

İsgəndəriyyənin kitabxanasında Yunanıstandan və Şərq ölkələrindən gətirilmiş çoxlu elmi əsərlər toplanmışdı. Burada 700 minə qədər əlyazma var idi. Evklid və Arximed kimi böyük alimlər İsgəndəriyyədə fəaliyyət göstərirdilər.

Aralıq dənizinin şərq sahillərindəki Yunan-Makedoniya dövlətləri zahirən qüdrətli görünsələr də, möhkəm deyildilər. Tez-tez baş verən müharibələr və üsyanlar nəticəsində onlar zəifləyərək qərbdən gələn yeni işğalçılara – romalılara qarşı dura bilmədilər.

Makedoniya imperiyasının ərazisinə daxil olan ölkələri xəritədə göstərin.

İsgəndəriyyədə mayak

12

İLK RESPUBLİKA YARADANLAR

İtaliya senat, respublika, legion, Spartak, Yuli Sezar, kolizey, xristianlıq

Balkan yarımadasından qərbdə Apennin yarımadası yerləşir. Yunanlar buranı İtaliya, yəni "buzovlar ölkəsi" adlandırırdılar. Alp dağları İtaliyanı şimaldan əhatə edir. Yarımadaının cənub qurtaracağında böyük Siciliya adası var. İtaliya əhalisi qədimdən əkinçilik, maldarlıq, üzümçülük və balıqçılıqla məşğul olurdu. Burada müxtəlif tayfalar yaşayırdı. İnkişaf səviyyəsinə görə etrusklar daha çox seçilirdi.

Apennin yarımadasının mərkəzi hissəsində latın tayfası yaşayırdı. Burada Tibr çayının sahilində e.ə. 753-cü ildə Roma şəhərinin əsası qoyuldu.

Roma tarixi bu dövrlərə bölünür:

- padşahlıq
- respublika
- imperiya

İtaliyanın coğrafi mövqeyini xəritə əsasında izah edin.

Roma İmpariyası II əsrdə Atlantik okeanında İkiçayarasına qədər, Nil çayından Britaniyaya qədər olan əraziləri əhatə edirdi.

Əfsanəyə görə, latın tayfasından olan Romul və Rem adlı iki qardaş şəhər salmaq qərarına gəlirlər. Onlar şəhərin harada salınması və gələcəkdə oranı kimin idarə etməsi üstündə dalaşırlar. Romul Remi öldürür. Sonra o, şəhər salır və orada padşahlıq edir. Bu şəhəri Romulun adı ilə Roma adlandırırlar.

Roma şəhərinin salınmasından neçə il keçir?

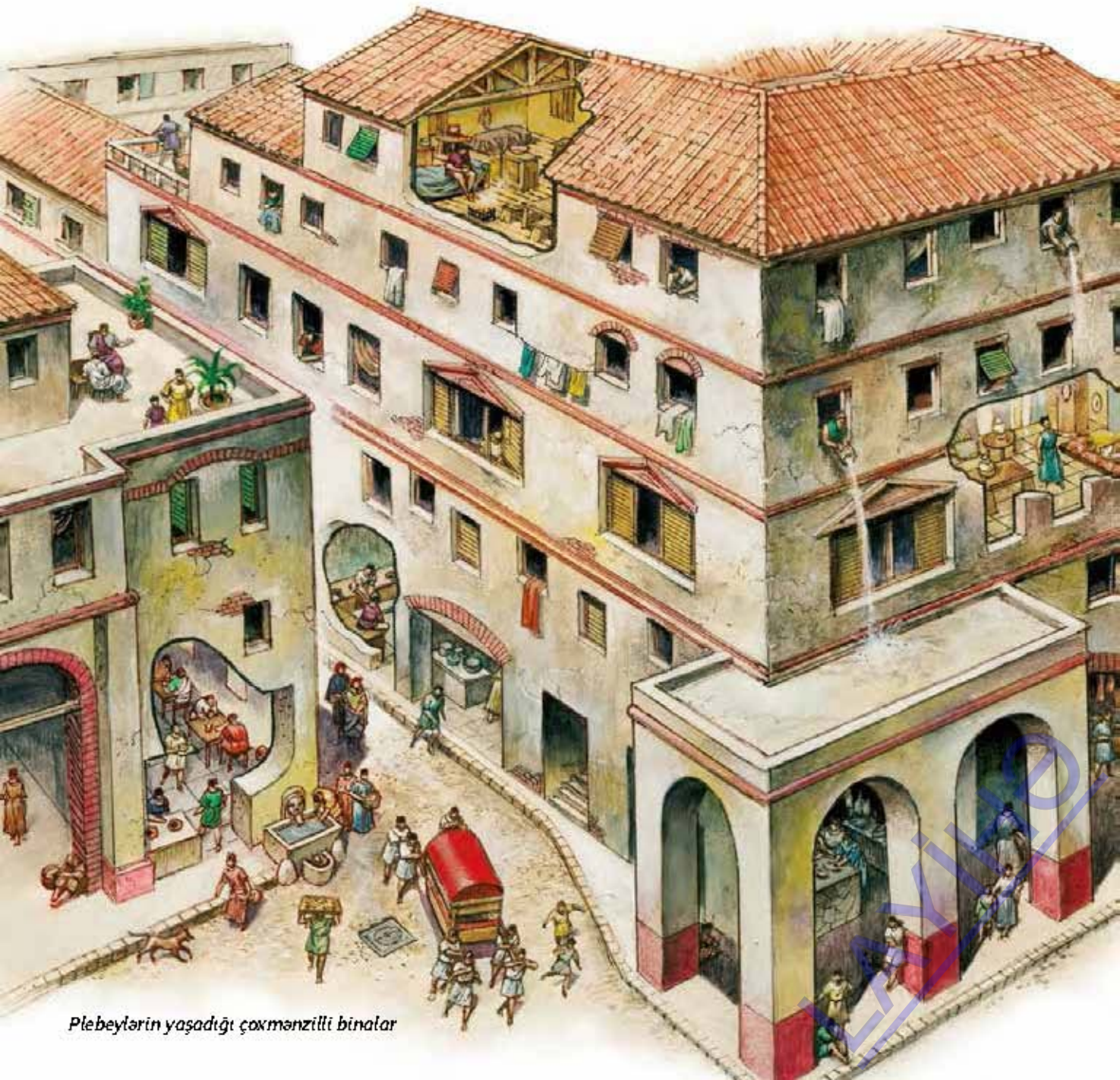
Roma forumu

Padşahlıq dövrü. Patrisilər və plebeylər

Romada padşahlıq dövrü
şəhərin yaranmasından
e.ə. 509-cu ilədək davam
etmişdir.

Plebeylər şəhər bazarında

Plebeylərin yaşadığı çoxmənzilli binalar

Romanın ən qədim əhalisinin nəslindən olanlar özlərini **patrisilər** adlandırıdılar.

Onlar fəxr edirdilər ki, şəhərin əsasını ata-babaları qoymuşdur. Torpaq sahələri və otlaqlar patrisilərə məxsus idi. Patrisilərin "ağsaqqallar şurası" **Senat** adlanırdı. Senat üzvü olan senatorlar öz sıralarından bir nəfəri ömürlük padşah seçirdilər. Romaya başqa yerlərdən köçüb gələnlərə və onların sonrakı nəslərinə **plebeylər** deyilirdi. Onlar orduda xidmət edirdilər. Plebeylərə torpaq payı verilmirdi. Varlıların torpağını icarəyə götürən plebeylər məhsulun yarısını onlara verirdilər.

Patrisi ailəsi

Nə üçün torpaq sahələri patrisilərə məxsus idi?

Respublikanın qurulması və idarə olunması

E.ə. 509-cu ildə romalılar padşah hakimiyyətini devirdilər. Bundan sonra Romanı idarə etmək üçün xalq yığıncağı hər il patrisilərin içərisindən iki konsul seçirdi. Konsullar müharibə vaxtı qoşun başçısı olurdular. Yüksək vəzifələri tutan patrisilər sonralar senat üzvü seçilirdi.

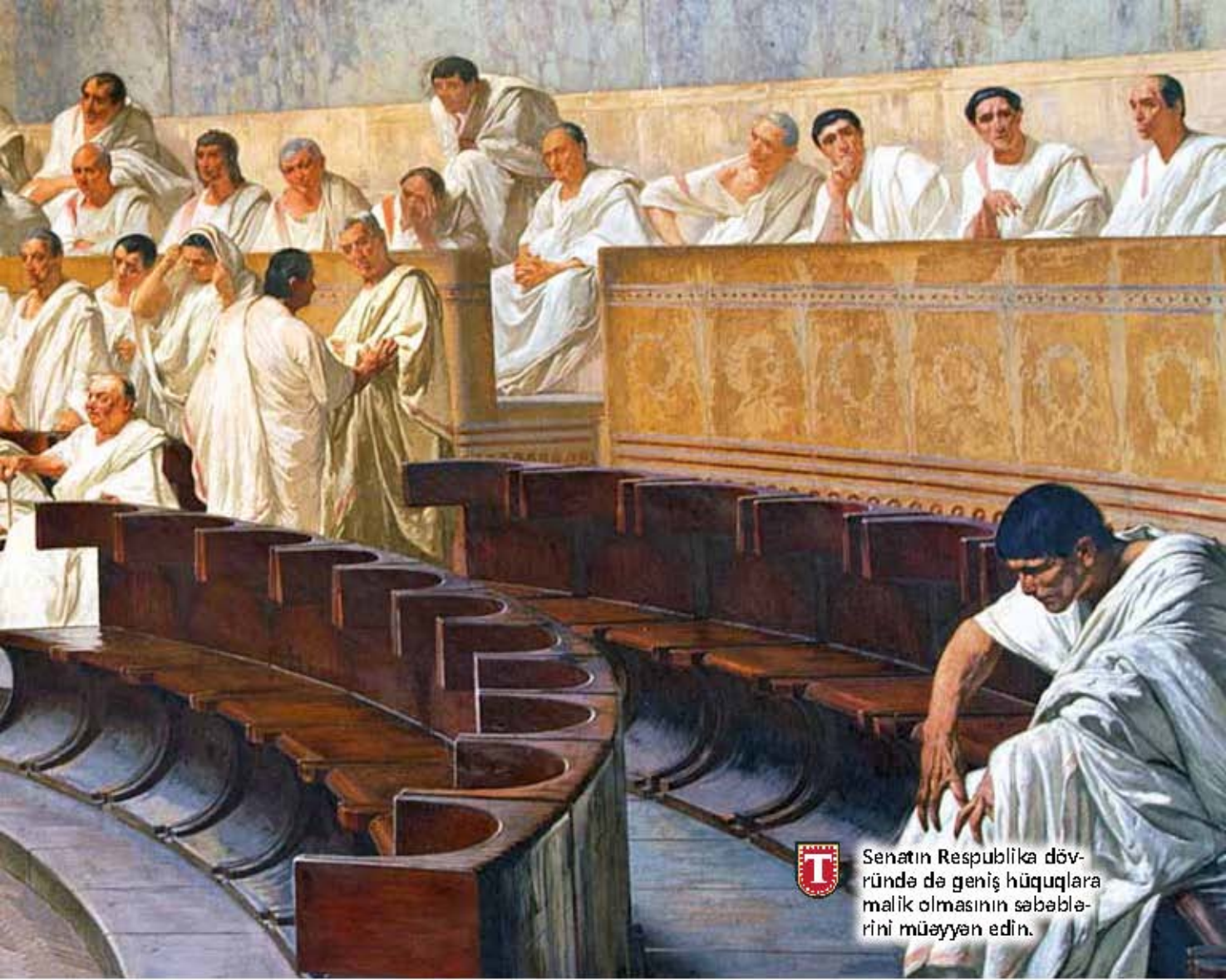
Senat çox geniş səlahiyyətlərə malik idi. Əmin-amanlıq dövründə konsullar bütün məsələləri onunla məsləhətləşməli idilər. Senat xəzinə işlərinə baxır, müharibə və sülh

Plebey-patrisi münəqişələri

məsələlərini həll edirdi. Onun hazırladığı qərarlar səs vermək üçün xalq yığıncağına göndərilirdi.

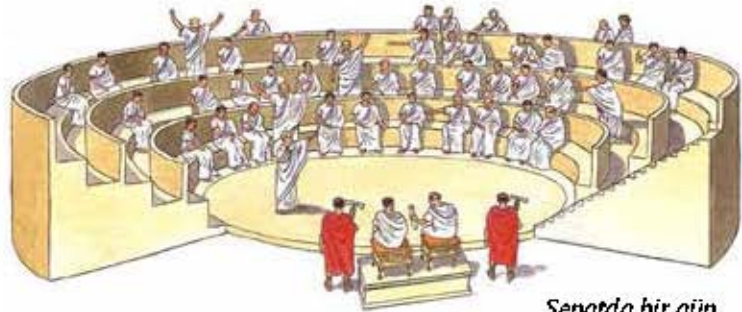
Artıq Roma dövlətini müəyyən müddətə seçilmiş adamlar idarə edirdi. Romalılar belə idarəetməni **respublika**, yəni

Senatın Respublika dövründə də geniş hüquqlara malik olmasının səbəblərini müəyyən edin.

"xalqın işi" ("xalqın hakimiyyəti") adlandırıldılar.

Plebeylər respublika qurulduqdan sonra da hüquqsuz qaldılar. Onların qoşunda xidmətdən boyun qaçırması patrisiləri güzəştə getməyə məcbur etdi. E.ə. V əsrin əvvəllərində plebeylər hər il özləri üçün müdafiəçi – **Xalq tribunları** seçmək hüququ əldə etdilər. Tribun konsulların və senatın plebeylərə aid hər bir qərarını ləğv edə bilirdi. Bunun üçün onun **veto** ("qadağan edirəm") deməsi kifayət idi. **Tribunun** öldürülməsi ən ağır cinayət hesab edilirdi.

Senatda bir gün

Patrisilərə qarşı 200 ildən artıq davam edən mübarizə plebeylərin qələbəsi ilə başa çatdı. E.ə. III əsrin ortalarında plebeylər Romanın tam hüquqlu vətəndaşı oldular.

Hər bir Roma vətəndaşı istənilən vəzifəyə seçilə bilirdi. Lakin vəzifəyə görə əməkhaqqı

verilmirdi. Buna görə də yoxsullar vəzifə tutmaq istəmirdilər. Vəzifələrə daha çox adlı-sanlı adamlar, quldarlar seçilirdi. Roma respublikası zadəgan respublikası idi.

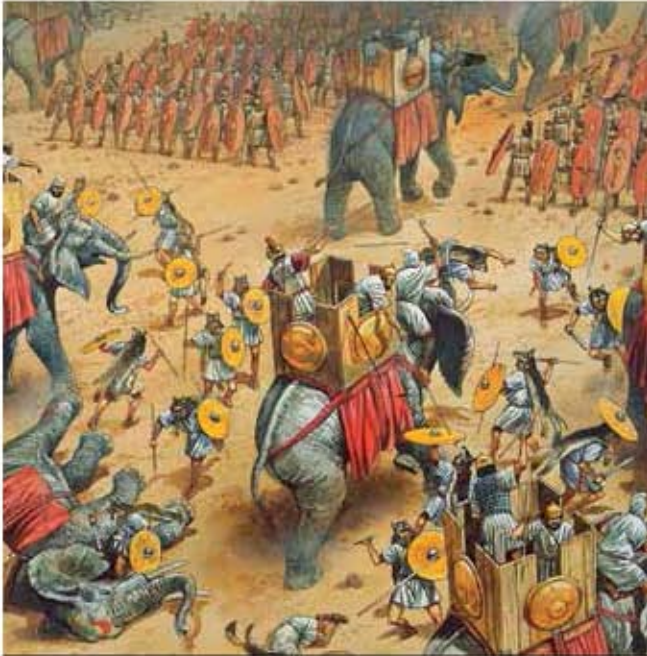
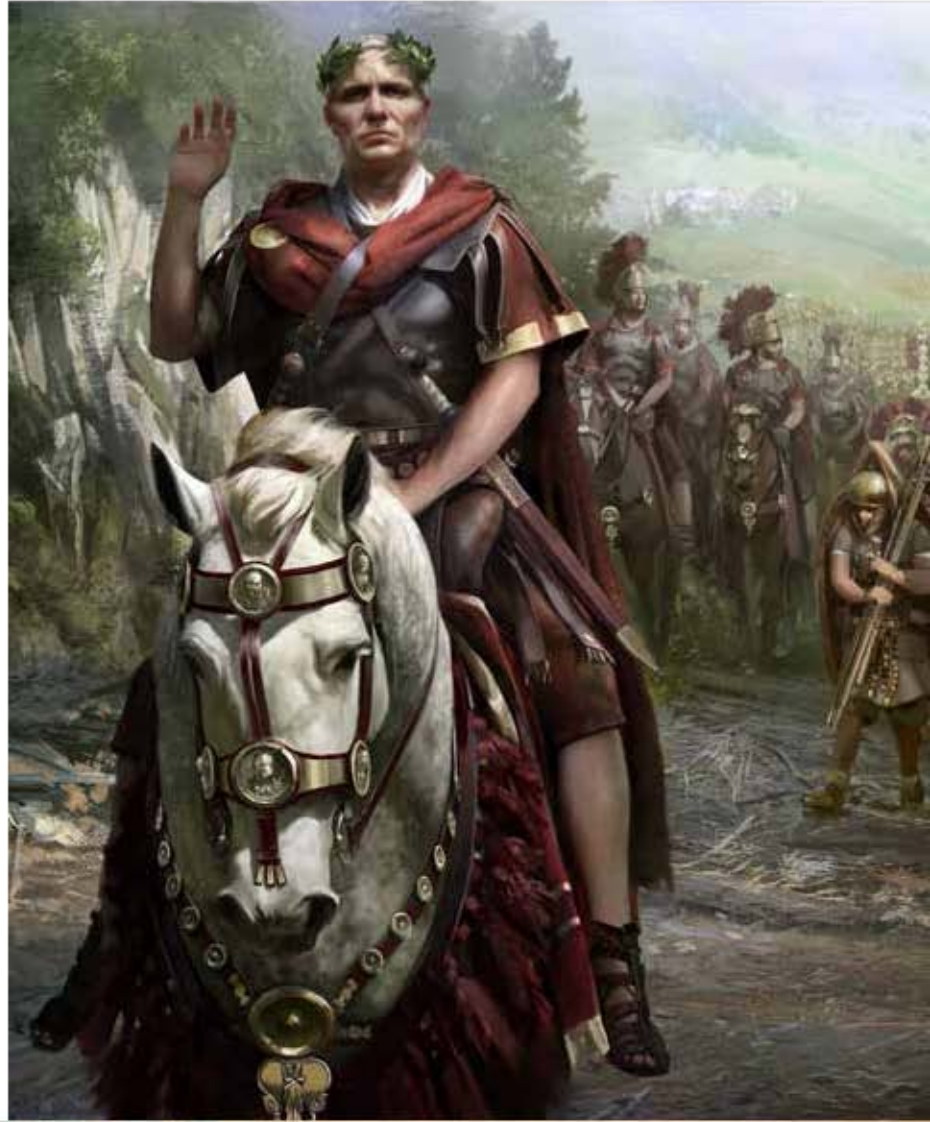
Respublika idarəetməsinin demokratik xüsusiyyəti nədə idi?

Parçala və hökmranlıq et

Roma ordusu hərbi xidmətə çağırılan kəndlilərdən təşkil olunmuşdu. 4500 nəfər döyüşçü **legion** adlanırdı. Legionun əsas gücü ağır silahlı piyadalardan ibarət idi. Ordu da sərt intizam hökm sürürdü.

İtaliyada ondan çox tayfa yaşayırdı. Öz gücünə arxalanan romalılar onların yaşadığı əraziləri işğal etməyə başladı. Senat tabe etdiyi tayfaları bir-biri ilə savaşıdıraraq onların Roma əleyhinə birləşməsinə imkan vermiirdi. Senatın qaydası belə idi: **"Parçala və hökmranlıq et"**.

İtaliyanın işğalını başa çatdıran Roma Siciliya adasını tutmaq istəyirdi. Lakin burada o, Afrikanın şimalında yerləşən qüdrətli Karfagen dövləti ilə toqquşmalı oldu.

Roma İtaliyanın cənubundakı yunan şəhərləri ilə müharibə edəndə Balkan yarımadasındakı kiçik bir dövlətin şahı Pirr yunanların köməyinə gəldi. Pirrin 22 min piyadası, 3 min süvarisi və 20 fili var idi. Döyüş vaxtı fillər romalıların cərgələrinə soxulurdu. Onların üzərində oturan döyüşçülər düşmənin üzərinə ox və cida (sivri dəmir ucluqlu, dəlicə silah) yağdırırdılar. Pirrin qoşunu bir neçə belə qələbə qazandı. Lakin o qədər tələfata uğramışdı ki, Pirr ucadan demişdi: "Bir də belə qələbə qazansa, mən qoşunsuz qalaram!" Buradan "Pirr qələbəsi" ifadəsi meydana gəlmişdir ki, bu da məğlubiyyətə bərabər olan qələbə deməkdir.

Əsasən, plebeylərdən ibarət Roma ordusunun e.ə. III əsrin ortalarında başlayan uğurlarının səbəbini müəyyən edin.

Roma döyüşçülərin
"təbəğa düzülməsi"

Roma ilə Karfagen arasında e.ə. III əsrin ortalarında başlanan müharibə fasilələrlə e.ə. 146-cı ilədək davam etdi. Romalılar karfagenliləri punlar adlandırdığına görə bu müharibə tarixə **Pun müharibəsi** adı ilə daxil oldu. Müharibənin gedişində Siciliya, Sardiniya və Korsika adaları romalılar tərəfindən işğal olundu. Karfagen şəhəri dağıdıldı və Romanın əyalətinə çevrildi. Bununla da Aralıq dənizinin qərb sahilləri Romanın hakimiyyəti altına düşdü.

Şərqi tərəf irəliləyən romalılar Suriya padşahlığını məğlub edib, onun Kiçik Asiyadakı torpaqlarını ələ keçirdi. Bu qələbə Balkan yarımadasını da işğal etmək üçün romalılara yol açdı.

Makedoniya falanqası ilə döyüşdə Roma legionları qalib gəldi. Romalılar Makedoniyayı tutdular. E.ə. 146-cı ildə Yunanıstan da itaət altına alındı. Roma Aralıq dənizi hövzəsində ən qüdrətli dövlət oldu.

İşğal olunmuş əraziləri canişinlər idarə edirdi. Qalib gəlmiş sərkərdəni senat triumfla* təltif edirdi.

*Triumf

qalib gələn sərkərdənin öz qoşununun başında təntənəli şəkildə Roma şəhərinə daxil olması

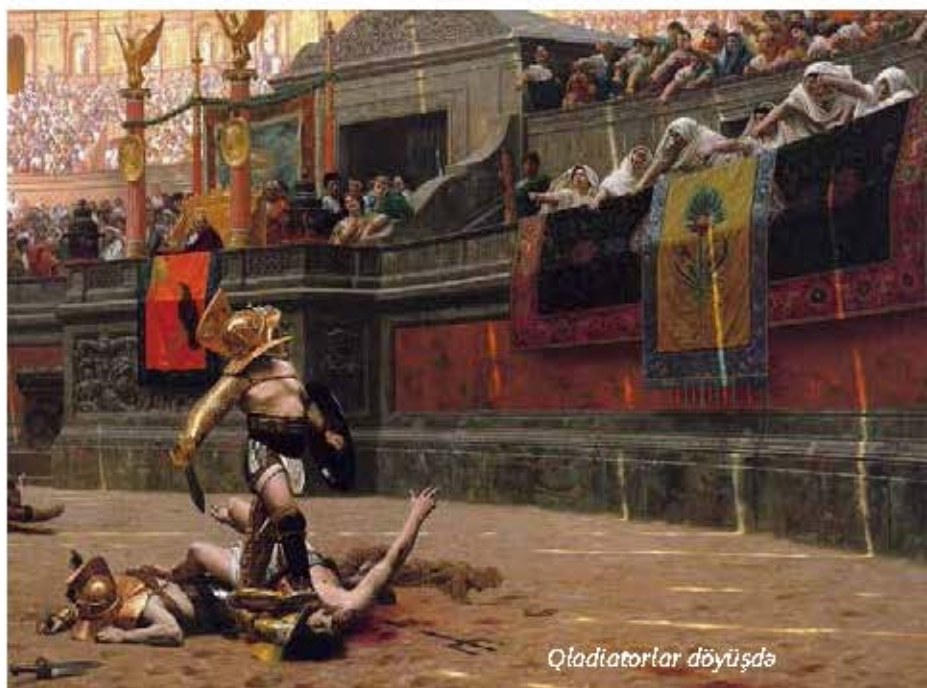
Romanın işğal etdiyi əraziləri xəritədə göstərin.

Danışan əmək alətləri

İşğalçılıq müharibələri nəticəsində Romaya çoxlu qul gətirilirdi. Ağır vergiləri ödəyə bilməyən əyalətlərin sakinləri qul kimi satılırdı. Aralıq dənizi ölkələrinin hər yerində qul bazarları var idi. İtaliyanın kənd təsərrüfatında qul əməyindən daha çox istifadə edilirdi. Romada əmək alətlərini "dilsiz", kəlləri "böyürən", qulları isə "danışan" alətlər adlandırılırdı. Çevik və güclü qullara xüsusi həbsxana-məktəblərdə silah işlətməyi öyrədirdi və onları bir-biri ilə vuruşmağa məcbur edirdilər. Belə qullara **qladiator** (latınca "qılınc" sözündəndir) deyirdilər.

Qul bazarı

Qladiatorlar döyüşdə

Qladiator döyüşləri üçün sirkə oxşar amfiteatrlar tikirdilər. Onun mərkəzindəki qum tökülmüş meydançada – arenada qladiatorlar döyüşürdü. Məğlub qladiatorun taleyi təməşəqılardan asılı idi. Onlar baş barmaqlarını qaldıranda döyüşçü sağ qalır, aşağı endirəndə isə qalib tərəfindən öldürülürdü.

Qədim dünyanın heç bir ölkəsində Romada olduğu qədər qul yox idi. Burada qullarla çox amansız rəftar edirdilər. Romada quldarlıq quruluşu yüksək inkişaf etmişdi.

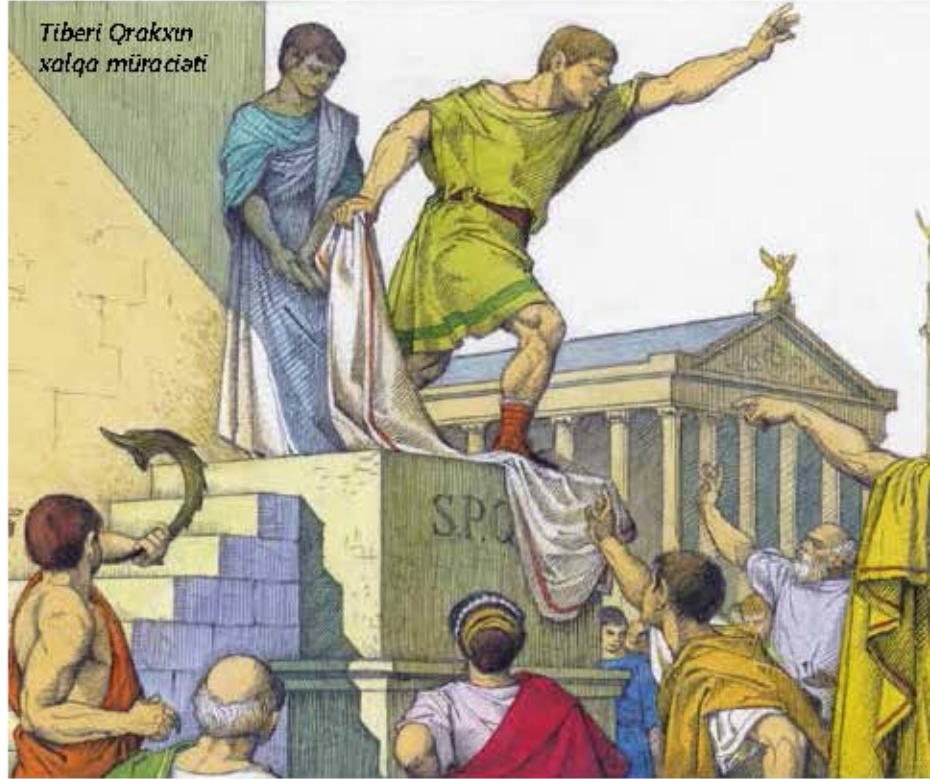
Qladiator vəhşi heyvanlara qarşı

Fərqli silahlarla döyüşən qladiatorlar

Qrakk qardaşlarının islahatları

Qul əməyinin geniş tətbiq olunması nəticəsində kəndlilər daha da yoxsullaşdı. Qulların qüvvəsi ilə torpağın becərilməsi və məhsul əldə edilməsi çox ucuz başa gəlirdi. Buna görə də kəndlilər öz məhsullarını sata bilmir və torpaqlarını ucuz qiymətə quldarlara verirdilər. Kəndlilər torpağı itirəndən sonra hərbi xidmətə çağırılanların sayı azalırdı. Bu Roma qoşununun zəifləməsinə səbəb olurdu.

Tiberi Qrakkın
xalqa müraciəti

Qrakk qardaşları

Tiberi xalqa müraciət edərək deyirdi: "Vəhşi heyvanların da yatmaq üçün yuvası və yatağı vardır. İtaliya uğrunda vuruşan və canlarından keçən adamlar evsiz-eşiksiz sərsərilər kimi dolulaşirlar. Əsgərlər başqalarının cəh-cəlalı, sərvəti uğrunda vuruşub həlak olurlar. Onlara kainatın ağası deyirlər, halbuki onların özlərinin bir parça torpağı yoxdur".

Tiberinin müraciəti niyə kəskin hərəkətlərlə müşayiət olunur?

E.ə. 133-cü ildə xalq tribunu seçilən Tiberi Qrakk yeni torpaq qanunu təklif etdi. Qanuna görə, hər bir varlı romalı 250 hektardan artıq torpaqdan istifadə edə bilməzdi. Torpağın artığı alınıb yoxsullara paylanmalı idi. Kəndlilərə bu torpaq sahələrini satmaq qadağan olunurdu.

Senatın etirazına baxmayaraq, xalq yığıncağı bu qanunu qəbul etdi. Yoxsullara torpaq paylanılmasına başlandı.

Tiberiyə böhtan ataraq padşah olmaq istədiyini deyən düşmənləri onu tərəfdarları ilə birlikdə öldürdülər. Ondan sonra xalq tribunu seçilən qardaşı Qay Qrakk torpaqların paylanılmasını davam etdirdi.

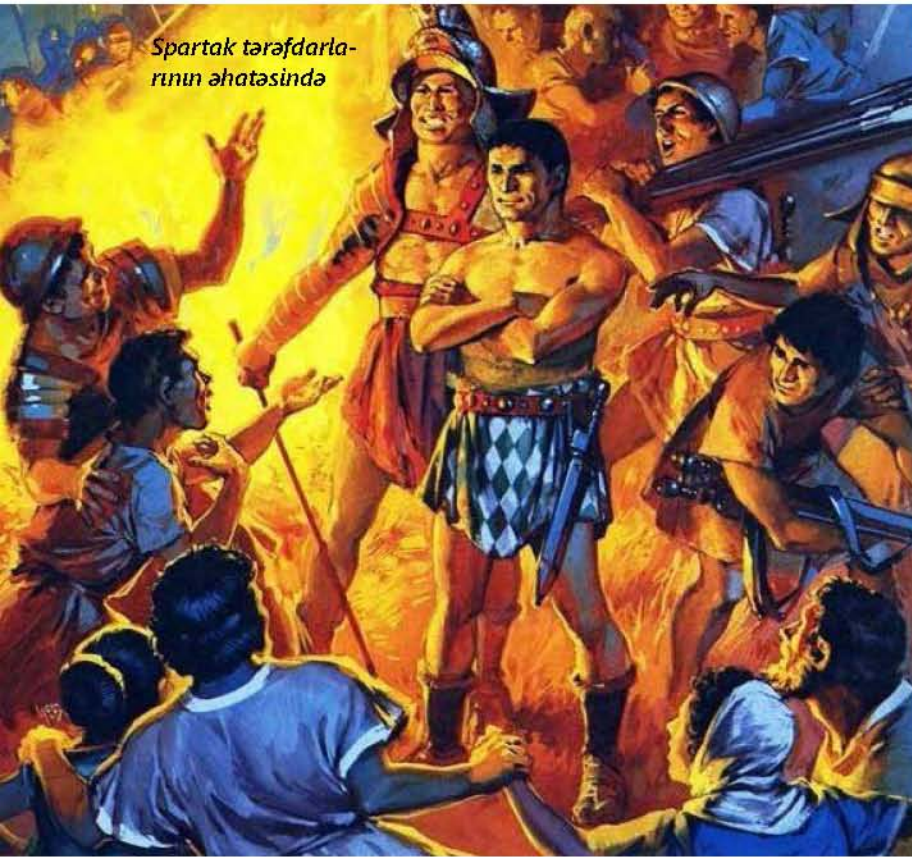
O, yoxsul kəndlilərə dövlət anbarlarından ucuz qiymətə taxıl verilməsinə nail oldu. Qayın yoxsullara münasibəti senatın xoşuna gəlmədi. Romaya qoşun yeridildi. Küçə döyüşlərində Qay və tərəfdarları öldürüldü. Bundan sonra torpaqların paylanılması dayandırıldı. Çox keçmədən kəndlilərin aldıkları torpaqların satılmasına icazə verən yeni qanun qəbul olundu. Varlılar torpaqları yenidən satın almağa başladılar.

Qrakk qardaşlarının islahatları İtaliyada kəndlilərin var-yoxdan çıxmasını bir müddət dayandırsa da, onun qarşısını tamamilə ala bilmədi.

Kəndlilərə torpaq verilməsi nə üçün zəruri idi?

Spartak tərəfdarlarının əhatəsində

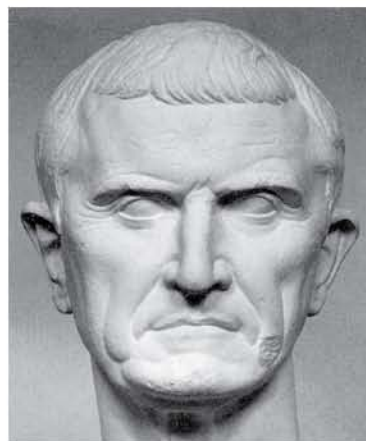
Spartakın dəstəsi Vezuvi dağında məskən saldı. Üç min roma döyüşçüsü oranı mühasirəyə alıb, qayadan düşən yeganə ciğiri tutdu. Qullar üzüm tənəklərindən nərdivan hörüb gecə ikən sıldırım qayadan aşağı endilər. Romalılar burada keşikçi qoymamışdılar. Üsyançılar qəflətən romalıların üzərinə atılıb onları darmadağın etdilər.

Spartak üsyanı

Kapuya şəhərində qladiatorların böyük həbsxana məktəbi var idi. **E.ə. 74-cü** ildə burada qullar üsyan qaldırdı. Üsyanə ağıl və cəsarəti ilə seçilən **Spartak** rəhbərlik edirdi.

Ordunun komandanı varlı Krass oldu. Spartak Siciliya adasına keçmək istəyirdi. Lakin dəniz quldurları bunun üçün haqq alsalar da, Spartakı aldatdılar. O, adaya keçə bilmədi. Krassın

İtaliyanın hər yerindən Spartakın yanına qullar axışib gəlirdi. Onun ordusunda on minlərlə qul var idi. Spartak onları Roma ordusu qaydasında təşkil edib sərt nizam-intizam yaratdı. İki konsulun başçılığı ilə üsyançılara qarşı qoşun göndərildi. Spartak onların birləşməsinə imkan vermədən hər ikisini ayrı-ayrılıqda məğlub etdi. Belə olduqda senat üsyançılara qarşı yeni böyük ordu göndərdi.

Mark Krass

qoşunu onun geriye yolunu kəsib üsyançıları tələyə saldı. Spartak üsyançılara dedi: "Acından ölməkdənsə, qılınc zərbəsindən ölmək daha yaxşıdır". Üsyançılar Krassın ordusuna hücum etdi. **E.ə. 71-ci ildə** baş vermiş sonuncu döyüşdə Spartak həlak oldu. Qulların mərdliklə vuruşmasına baxmayaraq, Krassın və Pompeyin legionları tərəfindən darmadağın edildilər. Kapuyadan Romaya gedən yol boyunca altı min qul çarmıxa çekildi.

Sizcə, nə üçün qullar qalib gələ bilmədilər?

Şəkildəki tarixi şəxslərlə bağlı araşdırma aparın, onların oxşar və fərqli cəhətlərini deyın.

Qay Yuli Sezar

Mark Krass

Pompey

Püşk atılmışdır

Spartak üsyanının yatırılmasından sonra Krass və Pompey Romada hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdı. Bu mübarizəyə Yuli Sezar da qoşulmuşdu. O özünün konsul seçilməsinə nail oldu. Konsulluq müddəti başa çatdıqdan sonra Sezar Qalliyaya canişin təyin edildi. Qalliyanı işğal etdikdən sonra Sezar Romada ali hakimiyyəti ələ keçirmək üçün fəaliyyətə başladı. E.ə. 49-cu ildə Sezarın qoşunları Roma üzərinə hərəkət etdi. Qalliya sərhədini keçmək Respublika-

ya qarşı qiyam demək idi. Öz niyyətini xeyli götür-qoy edən Sezar, nəhayət, "Püşk atılmışdır", – deyərək irəlilədi.

Senat qoşunlara komandanlığı Pompeya tapşırırdı. Lakin o, müdafiəni təşkil edə bilmədi. Sezar Romanı və İtaliyanı tutdu. Pompeyin topladığı böyük ordu da Sezar tərəfindən darmadağın edildi. Sezar tərəfdarları ilə Pompey tərəfdarları arasında gedən vuruşmalar Romanın öz vətəndaşları arasında gedən müharibələr idi. Bunları Ro-

mada vətəndaş müharibələri adlandırırdılar.

Bütün Roma respublikasında öz hakimiyyətini qurmaq üçün Sezar Avropada, Asiyada və Afrikada müharibələr aparırdı. Qalib gəldikdən sonra o, Romaya qayıtdı. Senat Sezarı ömürlük **diktator** (tam hakimiyyətə malik olan) elan etdi. Ona hökmdar kimi ehtiram göstərilirdi.

Qay Yuli Sezara göstərilən ehtiramın səbəbi nə idi?

Onun heykəlləri tanrıların heykəlləri ilə yanaşı qoyulur, metal pulların üzərində şəkli həkk olunurdu.

Sezarın təkbəşinə hakimiyyətdən narazı olan senatorlar e.ə. 44-cü ildə ona qarşı qəsd təşkil etdilər. Respublika tərəfdarlarının hazırladıqları qəsdin başında Sezarın dost hesab etdiyi Brut dururdu. Senatın idarəsi zamanı qəsdçilər Sezara 23 xəncər zərbəsi vuraraq onu öldürdülər.

Sezarın Romada daimi təkbəşinə hakimiyyət qurmaq cəhdi boşa çıxdı. Lakin bu, respublikanın çox da möhkəm olmadığını göstərdi. Roma artıq monarxiyə (irsən keçən təhakimiyyətlik) yoluna qədam qoymaqda idi.

Sezarın diktatorluğunun konsulların hakimiyyətindən fərqi nədə idi?

Sezara sui-qəsd

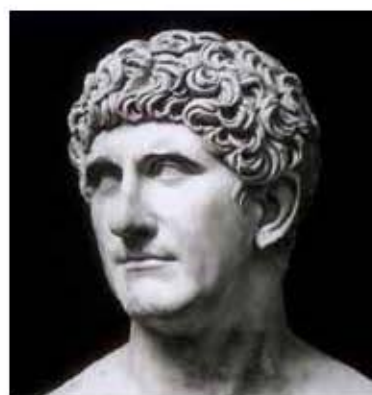
İmperiyanın yaranması

Qəsdçilər Romada özlərinə tərəfdar tapa bilməyib qaçdılar. Sezarın köməkçisi Antoni və varisi Oktavian respublikaçılara qarşı çıxaraq onları məğlub etdilər. Qaliblər Roma dövlətinin idarəsini öz aralarında bölüşdürdülər. Misir hökmdarı Kleopatra ilə evlənən Antoni şərq əyalətlərini idarə edir və İsgəndəriyyədə yaşayırdı. Oktavian dövlətin qərb əyalətlərini idarə edirdi. Onların arasındakı rəqabət bir müddət sonra müharibəyə səbəb oldu. E.ə. 31-ci ildə Aksi burnu yaxınlığında baş verən dəniz döyüşündə Oktavian qalib gəldi. Onun ordusu e.ə. 30-cu ildə İsgəndəriyyəni tutdu. Misir Romanın əyalətinə

Kleopatra

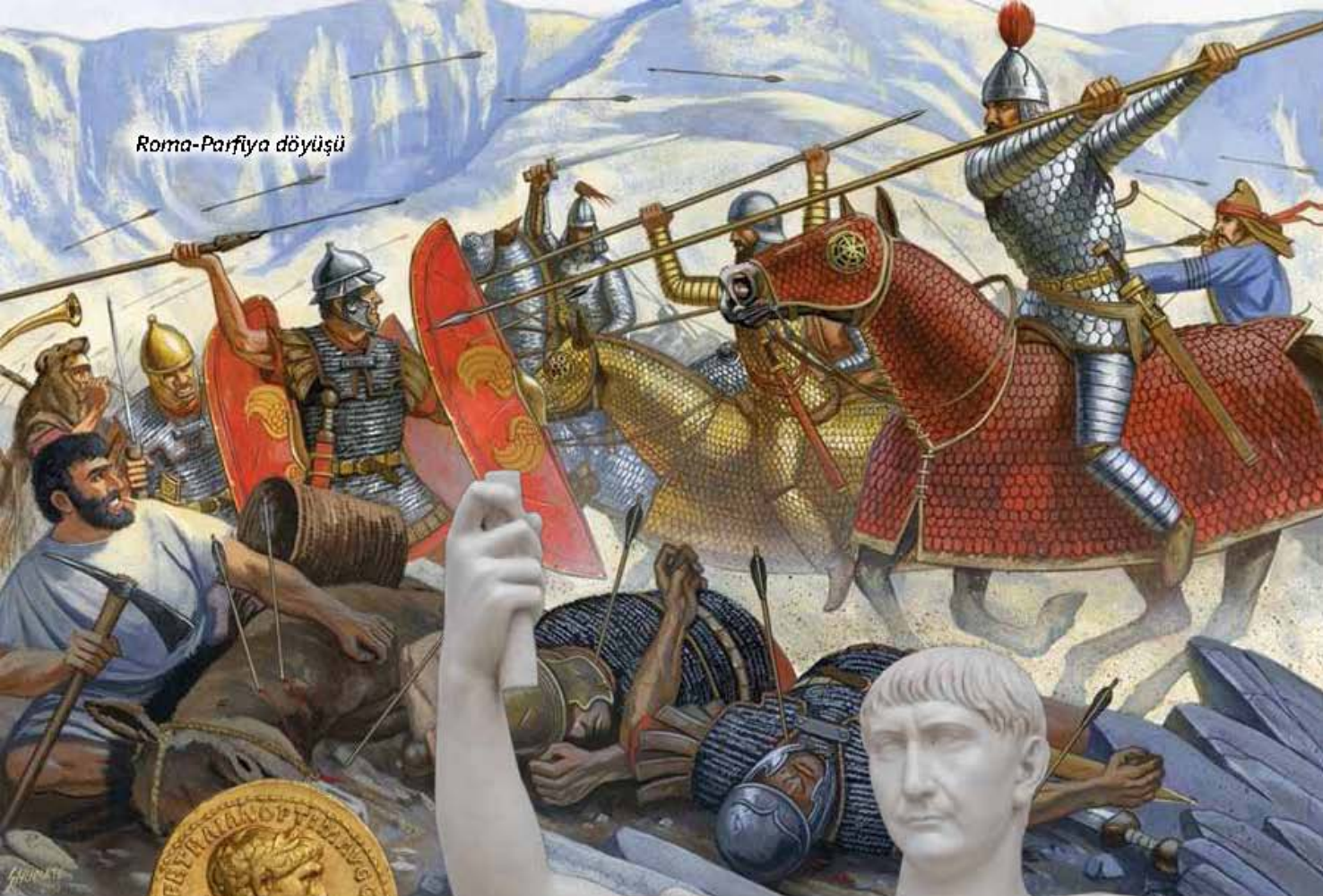
çevrildi. Bununla da Romada vətəndaş müharibələri başa çatdı. Oktavian Romanın təkhakimi oldu. Senat ona Avqust (müqəddəs) fəxri adını verdi. E.ə. 27-ci ildən Roma dövləti imperiya adlanmağa başladı.

Mark Antoni

Konsul və tribunlar Oktavianın əmrilərini sözsüz yerinə yetirirdilər. Yalnız onun təyin etdiyi adamlar senator ola bilərdi. Oktavian Avqustun qoyduğu idarəetmə qaydası ölümündən sonra da saxlanıldı.

Roma-Parfiya döyüşü

Üzərində Trayanın rəsmi olan qızıl sikkələr

Romanı imperatorlar, ya da hakimiyyəti varisliklə, yaxud qoşunun köməyi ilə ələ keçirmiş şəxslər idarə edirdilər. Romada respublika vəzifələri saxlanmış olsa da, əslində, monarxiya qurulmuşdu. İmperianın qurulması Romanın hökmranlığını daha da möhkəmləndirdi.

İmperatorların apardığı işğalçı müharibələr nəticəsində Romanın ərazisi daha da genişləndirdi. Dunay çayı sahillərindəki qələbələr ilə şöhrət qazanmış imperator Trayan 115–117-ci illərdə Asiyaya yürüş etdi. O, Mesopotamiyanı, Kiçik Asiyada

Kilikiyani, Ərəbistan yarımadasında bir çox əraziləri işğal etdi. Paytaxt şəhəri Ktesifonu tutsa da, Parfiyanın fəthini başa çatdırma bilmədi. Baş vermiş üsyanlar onu geri qayıtmağa məcbur etdi. Trayanın yürüşləri Romanın son işğalçı müharibələri idi.

Roma imperiyasını Qədim Şərqdəki monarxiyalar ilə müqayisə edin.

Trayanın heykəli

Qədim Roma xəritəsi

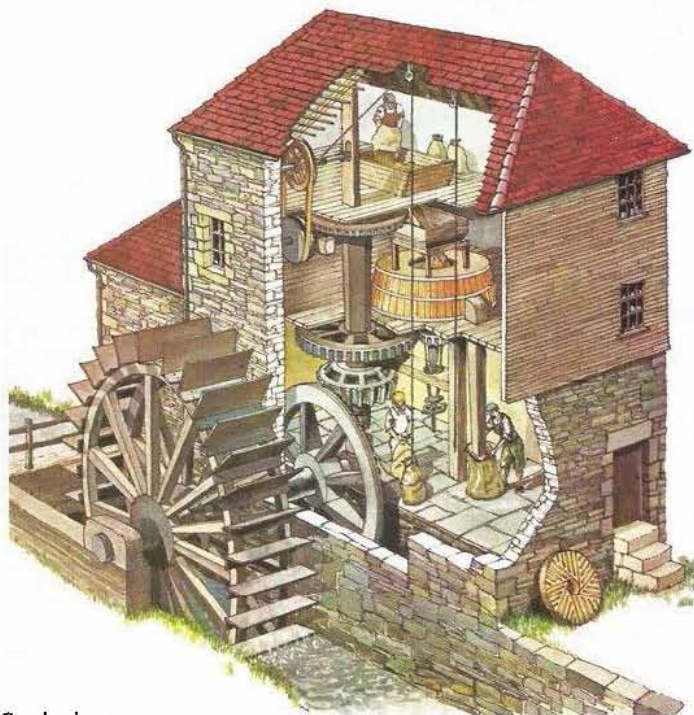
● Paytaxt ○ Şəhər — Asılı ərazilər

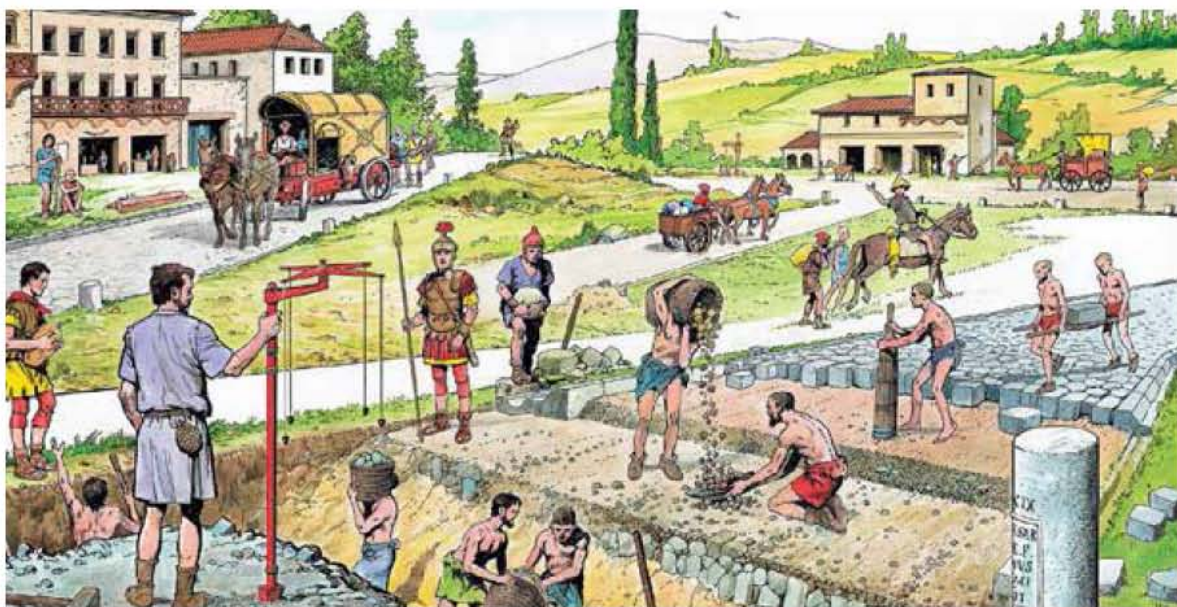
Quldarlıq təsərrüfatının tənəzzülü

Romalılar elmi biliklərin inkişafı nəticəsində su dəyirmanları tikməyi öyrənmiş, gavahınlı kotan və öküzlə hərəkətə gətirilən biçin alətləri ixtira etmişdilər. Lakin bu qiymətli əmək alətlərini qullara etibar etmirdilər. Öz sahibinə nifrət bəsləyən qulları işləməyə məcbur etmək və qaçmalarına yol verməmək üçün çoxlu nəzarətçi saxlamaq lazım gəlirdi. II – III əsrlərdə quldarlıq texnikanın inkişafını ləngidir, kənd təsərrüfatını tənəzzülə doğru aparırdı.

Qulların öz əməklərinə marağını artırmaq üçün bəzi quldarlar onlara kiçik torpaq sahələri və əmək alətləri verirdilər.

Su dəyirmanı

Romada yol çəkilişi

Həmin qullar daxma tikə və ailə qura bilərdi. Belələrini "daxmalı qullar" adlandırırdılar. "Daxmalı qul" əldə etdiyi məhsulun bir hissəsini sahibinə verməli idi. Qalan məhsul isə qulun özünə məxsus olurdu. II əsrdə qulun

öldürülməsi qadağan edilmişdi. İri malikanə sahibləri öz torpaqlarını kiçik sahələrə bölərək azad kəndlilərə icarəyə verirdilər. Belə icarədarlara kolonlar (əkinçi) deyilirdi. **Kolon** torpaq sahibinə icarə haqqı verdikdən

sonra qalan məhsulu özünə götürürdü. Kolonlar qullara nisbətən daha yaxşı işləyirdi.

Kolonlarla daxmalı qulları müqayisə edin.

Konstantinopol şəhəri

İmperiyanın parçalanması

İmperator Konstantin Roma-nı sevmirdi və nadir hallarda orada olurdu. O, paytaxtı Şərqi köçürməyi qərara aldı. 330-cu ildə paytaxt qədim yunan şəhəri Vizantiya (Bizans) köçürüldü. Yeni paytaxt Konstantinopol adlandırıldı.

Nəhəng imperiyanı idarə etmək getdikcə çətinləşirdi. Mərkəzi hakimiyyət və əyalətlər arasındakı əlaqələr zəifləmişdi. Barbarların ("əcnəbi", "anlaşılmaz dildə danışan") onun sərhədlərinə hücumları güdənirdi.

Romalılar və yunanlar dillərini başa düşməyən adamları "barbarlar" adlandırırdılar. Onlara elə gəlirdi ki, bu adamlar "bar-bar" deyirlər. Hazırda "barbar" sözü "kəbud və qəddar adam" deməkdir.

395-ci ildə imperiya iki hissəyə parçalandı. Paytaxtı Konstantinopol olan Şərqi Roma (Bizans) və paytaxtı Roma şəhəri olan Qərbi Roma imperiyaları yarandı. Qərbi Romanın hakimiyyəti altında İtaliya, Avropa və Afrikanın qərb vilayətləri

qaldı. Şərqi Roma imperiyasına isə Balkan yarımadası, Misir və Romanın Asiyadakı torpaqları daxil oldu.

İmperiyanın parçalanmasına hansı amillər səbəb oldu?

Qərbi Roma imperiyasının süqutu

İmperiyanın bölüşdürülməsi hər iki dövlətin qüvvələrini zəiflətdi. Barbarların hücumları nəticəsində Qərbi Roma imperiyasının vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Şərqdən Avropaya köç edən hunların hücumları qarşısında davam gətirməyən qot və vandal tayfaları imperiyanın ərazilərinə soxuldular. German tayfaları tədricən Qal-liyani, İtaliyanı, İspaniyanı tutdular və Şimali Afrikaya girdilər. V əsrin ortalarında isə hunlar Romaya hücum etdilər. Sülh danışıqları aparmaq üçün hun hökmdarı Attilanın düşərgəsinə Roma papasının (din xadimi) başçılığı ilə nümayəndələr göndərildi. Onlar Attiladan Romanı öz himayəsinə götürməyi xahiş etdilər. Attila bu təklifi qəbul edib, ordusu ilə geri çəkildi.

455-ci ildə vandallar Afrikadan İtaliyaya keçib Romanı asanlıqla tutub qərar etdilər.

Qərbi Roma imperatorları İtaliyada ağalıq edən german tayfa başçılarından alində gücsüz

Sonuncu Qərbi Roma imperatorunun əsir alınması

Vandallar

Vandalların Romanı dağıtması

Qot döyüşçüləri

oyuncaq olmuşdular. Nəhayət, 476-cı ildə bu tayfalardan birinin başçısı sonuncu imperatoru taxtdan saldı. Qərbi Roma imperiyası süqut etdi.

Romaya hücum etmiş hunlarla vandalları müqayisə edin.

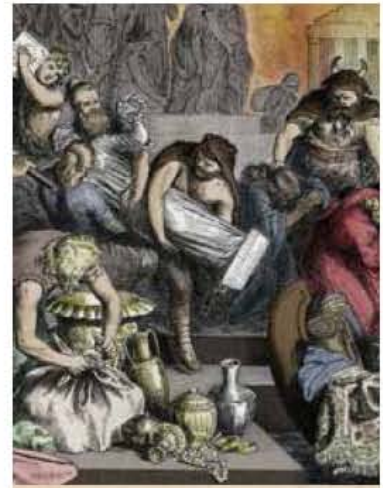

Hun döyüşçüsü

İmperiyanın süqutu ilə Qərbi Avropada quldarlıq quruluşu dağıldı. Buna görə də Qərbi Roma imperiyasının süqut etdiyi il qədim dünya tarixinin sonu hesab olunur.

Avropada quldarlıq quruluşunun dağılmasını şərtləndirən amilləri müəyyən edin.

Vandallar Romanı iki həftə qarət etdilər. Heykəllər sındırılır, kitablar məhv edilir, evlər yandırılırdı. On minlərlə romalı öldürüldü və qul edildi. Vandalların törətdiyi dağıntılar o qədər dəhşətli idi ki, o vaxtdan "vandal" sözü vəhşi, mədəniyyət abidələrini, şəhərləri və kəndləri dağıdan qəddar adamlara deyilir.

Qərbi Roma imperiyasının süqutuna səbəb olan amillər hansılar idi?

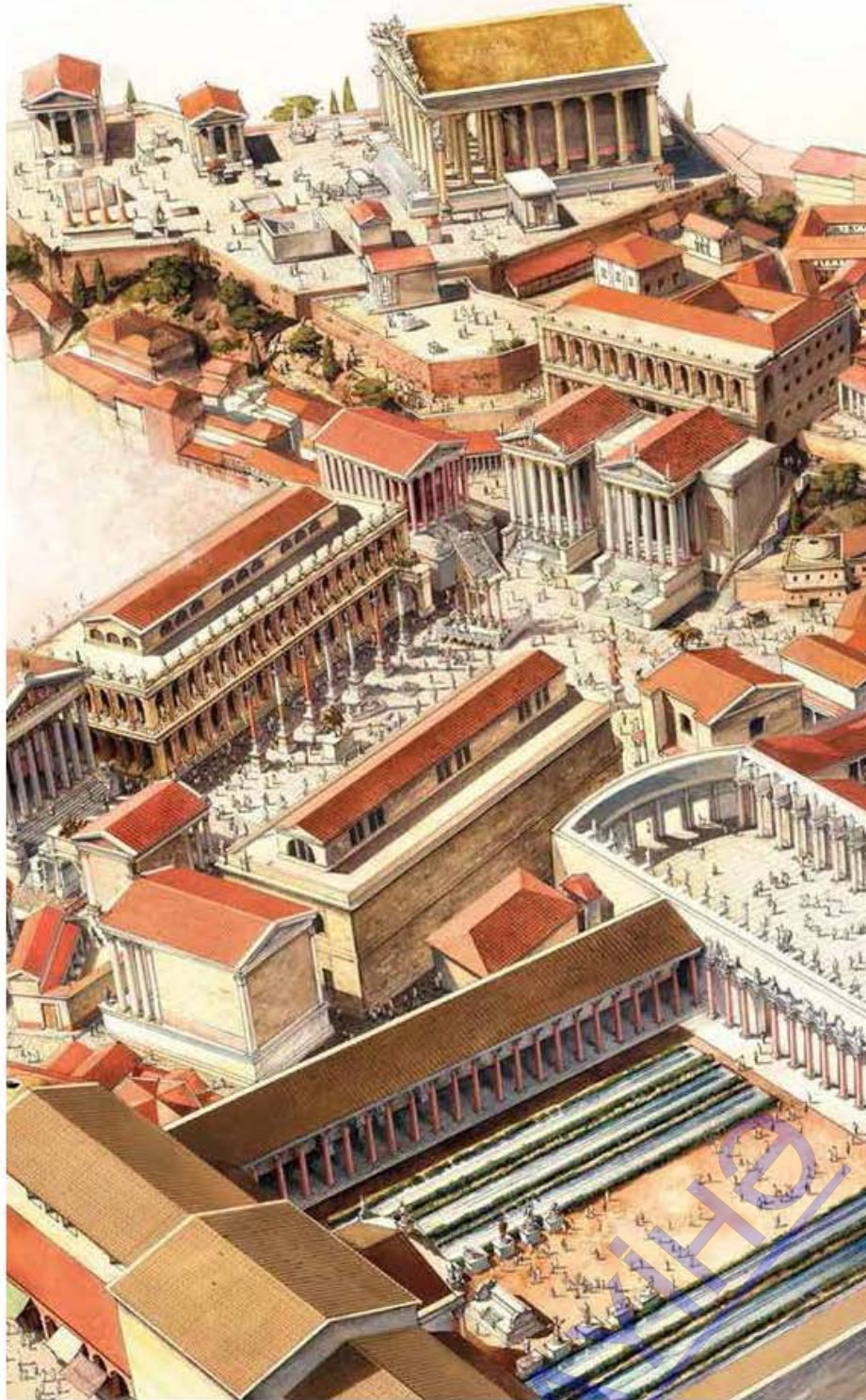
ROMA MƏDƏNİYYƏTİ

Roma Aralıq dənizi sahillərində ən iri şəhər olmaqla yanaşı, qədim dünyanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Memarlıq

İmperatorlar paytaxtı şöhrətləndirmək üçün şəhərin forum (mərkəzi meydan) adlanan hissəsində və onun ətrafında abidələr ucaldır, möhtəşəm məbədlər, ictimai binalar tikirdilər. Əzəmətli binalardan biri olan Kolizey amfiteatrında (böyük tamaşa yeri) gladiator döyüşləri keçirilir və teatr tamaşaları göstərilirdi. Panteon ("bütün tanrıların məbədi") şəhərin ən gözəl abidələrindən biri idi. İmperator Trayanın şərəfinə Romada təqribən 40 metr hündürlüyündə sütun ucaldılmışdı. Sütunun üzərindəki relyefdə (qabarıq təsvir) imperatorun hərbi uğurları təsvir olunmuş, zirvəsində isə heykəli qoyulmuşdu. Romada zəfər tağları xüsusilə geniş yayılmışdı. Romanı "Əbədi qızıl şəhər" və ya sadəcə "Şəhər" adlandırırdılar. Şəhərdə isti və soyuq hovuzları olan termlər (isti) – hamamlar tikilirdi. Burada istirahət zalları və kitabxanalar da olurdu. Romalılar yunan və Şərq memarlıq üsullarından geniş istifadə edirdilər. Roma memarları betonu ixtira etdilər.

Roma şəhərinin görünüşü

Onlar qövşəkilli örtüklər –
tağlar (arkalar), qübbələr və
günbəzlər tikməyi öyrəndilər.

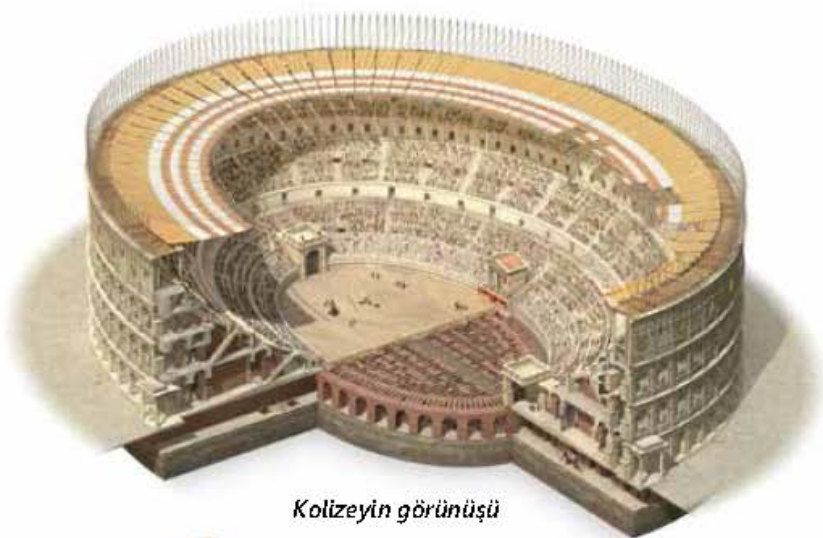
Romada on minlərlə tama-
şaçı tutan nəhəng sirk – cıdır
meydanı tikilmişdi. Burada at
yarışları keçirilirdi.

**Qədim Roma memar-
lığı ilə bağlı təqdimat
hazırlayın.**

Cıdır meydanı

Kolizeyin görünüşü

Roma heykəltəraşları öz yunan
müəllimlərini ötüb keçmişdilər.
Roma heykəlləri insanın həm
xarici görünüşünü dəqiq təsvir
edir, həm də onun xarakterini
açıq göstərirdi.

Sezarın heykəli

Ədəbiyyat

E.ə. I əsrdən – eramızın I əsrinin başlanğıcınadək olan müddəti Roma poeziyasının "qızıl dövrü" adlandırılır. Məşhur şair Vergili Avqustun sifarişilə "Eneida" poemasını yazmışdı.

Romada elmin müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Plininin "Təbiət tarixi" kitabında Aralıq dənizi sahillərində yerləşən bütün ölkələrin elmi bilikləri toplanmışdı.

Vergili

Yuli Sezarın tapşırığı ilə İsgəndəriyyə astronomları təqvim tərtib etmişdilər. Romada tətbiq edilmiş təqvimdən müəyyən dəyişikliklərlə indi də istifadə olunur. Ayların latın adları da saxlanılmışdır. Sentyabr "yeddiinci"; dekabr "onuncu" (Romada il mart ayından başlayır) deməkdir. İyul Yuli Sezarın şərəfinə, sonrakı ay isə Avqustun şərəfinə adlandırılmışdır. Romalılar il hesabını e.ə. 753-cü ildən hesablayırdılar.

Plini

Romalıların yaratdığı latın əlifbasından indi də çoxlu xalqlar, eləcə də Azərbaycan xalqı istifadə edir. Latın dili italyan, fransız, rumin və bəzi başqa dillər üçün əsas olmuşdur. İndi də elmdə bitkilərə və heyvanlara latın dilindəki adlar verilmişdir. Xəstəliklərin və dərmanların adları da latındadır.

Yunan və Roma mədəniyyətlərini müqayisə edin.

Vergili "Eneida" poemasını Avqusta oxuyarkən

QR koddan istifadə etməklə şəkildə təsvir olunan əsasnda mətn hazırlayın.

Din

Romalılar çoxtanrılı dinə ibadət edirdilər. Baş tanrı Yupiter hesab olunurdu. Sonralar Roma imperiyasının ərazisində xristianlıq dini yayılmağa başladı. Təktanrılı dinlərdən biri olan xristianlıq I əsrdə Fələstin-də meydana gəlmişdir. Bu dinin peyğəmbəri (Allahın elçisi) İsanın nitqləri Fələstində Roma hakimiyyətini sarsıtmağa yönəlmişdi. Çünki o, insanları tək Allaha ibadət etməyə çağırırdı. Buna görə də romalılar İsanı tutub ağacdən düzəldilmiş xaç üzərində çarmıxa çəktilər. İsanın davamçıları onu Xristos ("Allah tərəfindən seçilmiş"), özlərini isə xristianlar adlandırdılar. Xristianlığın müqəddəs kitabı "İncil"dir.

Yupiter tanrıların əhatəsində

İsa Peyğəmbər Roma məhkəməsində

Konstantinin xaç suyuna çəkilməsi

Xristian icmalarını birləşdirən və yepiskoplar (nəzarətçi) tərəfindən idarə olunan xristian təşkilatı yarandı. Ona kilsə deyilirdi. Romanın baş yepiskopu Papa adlanırdı. İmperator Konstantin 313-cü ildə xristianlara açıq ibadət etməyə və məbədlər tikməyə icazə verdi. Bundan sonra xristianlıq Roma imperiyasında rəsmi dinə çevrildi. Yunanların və romalıların mədəniyyətini antik (qədim) mədəniyyət adlandırırlar. Bu mədəniyyət Aralıq dənizi ölkələrində geniş yayılmış, başqa ölkələrə də təsir göstərmişdir. Antik mədəniyyət Avropa ölkələrinin mədəni inkişafı üçün əsas olmuşdur.

Sizcə, xristianlığın rəsmi din elan edilməsi Roma mədəniyyətinə necə təsir göstərmişdir?

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

LAYIHƏ